

L 90-2
208

UNIVERSALĀ BIBLIOTEKA

Nr. 7

PROFESORS M. M.

L A T V I J A S

EKONOMISKI — GEOGRAFISKIE

PAMATI

ZELTĀ ĀBELE

1947

Latvieši svešumā — mēs esam tautas drumstalas, izkaisītas citu tautu un kulturu vidū. Tikko šīs drumstalas aizmirsīs savu pieredību pie tautas veselā kodola, mūsu bojā eja ir nenovēršama. Tikai veselīgs un svešuma kārdinājumu nesamaitāts latvisks gars, kas prot atšķirt mūžīgās un pārejošās vērtības, isto kulturu no kulturas surogātiem un viltojumiem — spēs noturēties šai likteņu vētrā un dzīves jucekli.

Cinoties par savu taisnību, nepietiek, ja sakām tikai to, kas mēs esam *pašlaik*. Lai mūsu tautas specifiskais svars nebūtu par vāju, ir jārāda un jāstāsta pasaulei, kas esam *bijuši*. Diemžēl ļoti maz ir to latviešu, kam kaut cik nopietnas zināšanas par mūsu tautas izcelšanos, tās likteņgaitām un cīņām tālā un tuvā pagātnē.

„Latvijas Vēsture,” ko sarakstījis viens no izcilākiem latviešu zinātniekiem, ir daudzu nopietnu pētījumu gadu auglis. Šī, ar dziļu pietāti pret savu tautu, ar plašu sintētisku vērienu uzrakstītā grāmata nav tikai sauss fakts savirknējums, bet arī literāriski augsti kvalificējams darbs, kur bagātais materials ietērpts mākslinieciski pievilcīgā un viegli uztveramā formā.

Zviedrijas latviešiem šodien jāpierāda, vai viņi spēj vai nespēj novērtēt šī darba *publikācijas nepieciešamību*. Grāmatas izdošana, ko esmu uzņēmies, atkarīga no savākto abonētu skaita, jo nekādus citus līdzekļus šim mērķim nav izdevies dabūt.

„Latvijas Vēstures” iznākšana emigrācijā šodien ir svarīgs nacionāls uzdevums un tai jāiznāk *tagad*. Varētu jautāt, kamdēļ tāda steiga? — Ja mēs drīzi brauksim mājās, tur mūs sagaidīs izlaupīta zeme un postaža, kur nebūs ne papīra, ne arī spiestuvju, bet priekšā stāvēs neatliekami jaunuzbūves uzdevumi. Ja emigrācijai būs lemts ieilgt — sāksies mūsu izsūkšanās process pa visu zemes lodi un iekārtošanās jaunajos apstākļos, kad ļaužu domas būs pievērstas visam kam, tikai ne grāmatai. Patreiz kopīgiem

PROFESORS M. M.
LATVIJAS
EKONOMISKI — GEOGRAFISKIE
PAMATI

20/50.

R. 2

90-2

dubl.

208

UNIVERSALĀ BIBLIOTEKA

3

Nr. 7.

PROFESORS M. M.

L A T V I J A S

EKONOMISKI GEOGRAFISKIE

ZELTA ĀBELE

1947

80

Copyright by
Publisher M. Goppers, Stockholm
Printed in Sweden

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTEKA

~~94-15-464~~
0304080899

E. Olofssons Boktryckeri AB Stockholm 1947

44837

I. GEOGRAFISKAIS STĀVOKLIS

Reti kāds izteiciens, runājot par Latvijas jautājumiem, ir tik plaši lietots kā „ģeografiskais stāvoklis,” bet reti kāds arī ir tik dažādi saprasts un pārprasts. Pēdējā laikā tas bieži apmainīts ar zviedra R.Čelēna (Kjellén) vai vācieša K.Haushofera u.c. popularizēto „ģeopolitisko stāvokli,” tomēr šī apmaiņa lietu būtību nevis palīdz noskaidrot, bet vēl vairāk sarežģī.

Ar ģeografiskā stāvokļa jēdziena palīdzību tad arī sašņiedz pavisam pretējus secinājumus. Piemēram, aizrādot uz 1914. gada saimnieciski-rūpniecisko uzplaukumu, grib pierādīt, ka tādām pašām ekonomiskam uzplaukumam vajadzējis sekot Latvijā arī pēc pirmā pasaules kara, jo, lūk, Latvijas ģeografiskais stāvoklis to neatvairāmi noteicot. Tāpat pēdējā kara laikā Latviju līdz ar citām Baltijas valstīm gribēja pilnīgi ietilpināt gandrīz pusmiljona kvadratkilometru plašajā Austrumzemē jeb Ostlandē, vai milzu Padomju Savienībā, nemaz nerēķinoties ar tās faktisko ģeografisko stāvokli un vēstures attīstības gaitu. Un arī šos kailos aneksijas plānus bieži pamatoja ar ģeografiskā stāvokļa argumentāciju.

Ja minētās parādības arī nav izskaidrojamas tikai ģeografiski, jeb, skaidrāk izsakoties, fiziski-ģeografiski, tad neatvairāmi uzņēmās jautājums: kādēļ tieši Baltijas telpa ir tā, kurā gadu tūkstošiem cauri saduras viena tauta ar otru un rietumi ar austrumiem? Kādēļ tieši Baltijas tautām uzlikts tas bargais un smagais liktenis, ka tām jādzīvo it kā kāda vulkana malā un jāizcieš daudzo tautu iebrukumu, kara šausmu un postījumu lāsts? Vai to noteikusi daba, kāda augstāka vara vai paši cilvēki?

Ģeografiski mēdz izšķirt *aktīvās un pasīvās* vai *potenciālās joslas* jeb vietas pasaules telpā. Baltijas telpa kopš seniem laikiem pieskaitāma aktivākajām t.i. nestabilākām Eiropā, kurā virsvaldības dēļ sadūrušās vairākas varas un tautas: zviedri, dāņi, vāci, poļi, krievi.

Jau archeoloģijas izrakumi un seno naudas un rotaslietu atradumi liecina par dzīvo, daudzstrāvaino satiksmi Baltijā. Jūrpils pie Grobiņas un citas vietas norāda uz Gotlandes, vēlāk Svealandes un citu skandinavu iespēšanos Baltijā, pirms viņu došanās tālāk austrumu virzienā. Tāpat kurši un igauņi daudzkārt devušies dēkainos iebrukumos un sirojumos rietumu virzienā. Par to stāsta sagas, nostāsti par igauņu postījumiem vecajā zviedru pilsētā Sigtunā u.c.

Šai laikmetā tomēr Baltijas jūras austrumu daļā galvenais karotāju un tautu kolonizētāju virziens nācis no rietumiem uz austrumiem. Tur austrumvikingi jeb varjagi dibina pirmās krievu valstis 862. g. Varjagu kustībai novirzoties uz dienvidiem un atslābstot, sākās slavu uzplūdi rietumu (Baltijas) virzienā.

Tomēr jau 12. g.s. atkal pastiprinājās rietumtautu ieplūdums Baltijā. Šoreiz tas nāk divos virzienos: no Vācijas un no Dānijas. Pirmais nāk no Dānijas. Dāņu ķēniņa Valdemara II lielie plāni 1227. g. sabrūk un pilsētu savienība Hanza piespiež viņu Strālzundā atteikties no virskundzības par Baltijas jūru, tomēr Ziemeļigaunija paliek Dānijai līdz 1346. g., kad Dānija to pārdod ordenim. Turpmākais, apm. 300 gadus ilga laikmets ir galvenokārt vācu krustnešu ordeņa ekspansijas periods, lai gan ordenim savā varā jādalās ar pilsētām, kas piederēja saimnieciski spēcīgai Hanzas savienībai, un ar garīdzniekiem vai biskapiem, aiz kuriem stāvēja Romas pāvestu vara.

Liela nozīme Ziemeļeiropas pilsētu savienībai *Hanzai*, kas no 1. līdz 16. g.s. vidum bija Ziemeļeiropas noteicošais spēks. Šai savienībā bija apvienotas kādas 70 pilsētas, sākot ar Londonu rietumos un ar Rīgu un Tallinu austrumos, ar Bergeni ziemeļos un ar Krakovu dienvidos. Bal-

tijas jūrā pirmā vieta Hanzas savienībā sākumā piederēja Gotlandes salai, kurai bija dzīvi sakari ar tuvo Baltiju un sava faktorija Novgorodā. Bet 13. g. s. vidū par vadītāju un noteicēju kļuvis Libeka (1241. g.). Ar šo Libekas galveno lomu lielā mērā izskaidrojama vācu tirgotāju svarīgā nozīme Baltijas un Rīgas tirdzniecībā un arī politiskā dzīvē. Saimnieciski Hanza pilnīgi pārvaldīja Baltijas jūru un izrādīja dzīvu interesi par tirdzniecību ar Krieviju, no kuras tā pirka zvēraudas, medu, linus un labību, bet tai pārdeva ieročus, audumus un dārglietas. Šo starpniecības tirdzniecību sākumā vadīja Visbija, bet vēlāk Baltijas pilsētas. Neviens Rīga (kopš 1282. g.), bet arī tādas mazas Vidzemes pilsētas kā Cēsis vai Valmiera piederēja Hanzai. Preces gan pa Gauju, gan pa veco Pliskavas ceļu virzījās uz Tērbatu vai Alūksni un tad tālāk Krievzemē. Šī tirdzniecība bija izdevīga svešzemju starpniekiem un arī pašiem krieviem. Novgoroda izvērtās par neatkarīgu, brīvu un bagātu teritoriju līdz Uralu kalniem.

1498. g. krievi kopā ar tatariem iebrūk Vidzemē, bet šo pirmo smago sitienu izdodas vēl atvairīt (konfederācija). 1558. g. sākas jauns lieluzbrukums tataru čana Šehig-Alei vadībā. Veselus 25 gadus turpinās cīņas, sirojumi un postīšanas. Krievu karaspēks izlaužas līdz Rīgai un Rēvelei, atstādams aiz sevis tuksnesi bez cilvēkiem. Vēl tagad ordeņa piļu drupas vēsta par šo briesmu laiku.

16. g. s. pēc krustnešu ordeņa likvidācijas 1562. g. Baltijā valda divas varas: zviedri un poļi, kas tomēr savstarpēji apkarojas. Poļu laiks Vidzemē ir īss — 60 gadi. Zviedrija Gustava II Adolfa vadībā bija kļuvusi par Eiropas lielvalsti, kas cēntās pēc virsvaldības par Baltijas jūru. Pēdējo tā varēja sasniegt iekarojot bez Igaunijas vēl arī Vidzemi. 1621. g. Rīga krīt zviedru rokās, bet cīņas ar Poliju mainīgi vēl turpinās Kurzemē. Tās enerģiskais merkantīlais hercogs Jēkabs spiests bēgt no savas Jelgavas. Pie Liepājas viņš krīt ilgā zviedru gūstā. Līdz ar to izjūk visi viņa daudzveidīgie savas Dievzemītes celšanas plāni, kā pirms tam jau bija izjukusi viņa koloniālā poli-

tika (Gambija un Tobago). Sākās gandrīz 100 gadu ilgie zviedru laiki Vidzemē, ko tomēr atkārtoti traucē krievu iebrukumi, kaut arī viņi ar līgumiem no tās bija atteikušies. Zviedrijai gandrīz izdodas piepildīt savu sapni par virskundzību Baltijas jūrā — dominum maris Baltici. Bez Somijas tai izdevās iegūt arī Dienvidzviedriju, pakļaujot sev mūžīgi rivalo Dāniju ar svarīgajiem jūras šaurumiem. Tikpat svarīgi apgabali Ziemeļvācijā (Vismara, Rietumpomerānija u.c.) papildināja Baltijas jūras apņemšanu no visām pusēm un deva iespēju valdīt par to.

1700. g. sākās 20 gadu ilga Ziemeļu karš ar mainīgu kara laimi. Jau 1710. g. krieviem padodas Rīga ar īpašiem noteikumiem, jeb t.s. kapitulācijas punktiem. Tikai 1721. g. Nistades miers arī formāli nodrošināja Krievijai plašu pieeju Baltijas jūrai Kurzemē, Vidzemē, Ingermanlandē un Somijā. Ar to Pēters I „izlauza logu uz Eiropu” un piesaistīja Krievijai Baltijas telpu uz 200 gadiem (Kurzemi no 1795. g.). Karos novājinātā Zviedrija arvien vairāk spiesta atvilkties no Baltijas jūras austrumu krastiem (Somijā pēc 1809. g.). Turpretim Vācija vēl nebija tik stipra, lai varētu uzsākt cīņu ar absolutisko milzu Krieviju; to tā varēja iedrošināties tikai 20. g.s. sākumā. Bet jau pirmais pasaules karš rādīja, ka senais dažādu varu sadursmju vietas raksturs Baltijai ir palicis. Tiklīdz starptautiskais stāvoklis mainījās un sabruka vecās varas, kas bija sev radījušas zināmu izdevīgu līdzsvara stāvokli Baltijas jūras telpā, tūlīt izpaudās uz āru Baltijas telpas aktivizējošais raksturs. Sākās cīņa, sevišķi no Vācijas puses, par virskundzību Baltijas jūrā. Uz veco monarkiju drupām, tautu pašnoteikšanās lozungu pēckara periodā, Baltijas tautām tomēr izdevās organizēt un nostiprināt savas patstāvīgās valstis, kaut arī tikai tā saukto bufera valstu veidā.

Dabīgi rodas jautājums: *kādi ir bijuši tie apstākļi, kas noteikuši Baltijas ģeografiski aktīvās joslas raksturu un kādi bijuši tie dabaszinātniskie ģeografiskie faktori, kas*

visvairāk izpaudušies Baltijas ipatnējā ģeografiskā stāvoklī?

a) Territorija Baltijas valstīm ir neliela, 1939. g. nepilni 170 000 km² (Latvijai 66 000 km²), un tā pati par sevi vien nevar lielu lomu spēlēt, pie kam šī teritorija izstiepta samērā šaurā puslokā ap Rīgas jūras līci un Baltijas jūru.

b) Iedzīvotāju kopskaits arī ir neliels — nepilni 6 miljoni, bet Latvijā nepilni 2 miljoni. Iedzīvotāju biežums ir vai nu vidējs (Lietuvā) vai neliels. Kvantitatīvi-demogrāfiski vien Baltijas telpa nav patstāvīgs aktivizejošs faktors, turpretim etnogrāfiski un kulturali iedzīvotāji krasi atšķiras no austrumu zemā līdzenuma slaviskās daļas.

c) Orogrāfiski Baltija ir paaugstināts viļņveidīgs (līdz 300 m) Sarmatijas zemienes, jeb augstieņu grupas turpinājums un fiziski-ģeogrāfiski nav stingri nodalāma no tās.

d) Klimats Baltijas austrumdaļā (Latgalē) uzrāda visas kontinentalā klimata pazīmes, bet rietumdaļā skaidri saskatāms Baltijas jūras iespaids, un izotermaš pieklaujas krasu līnijai.

e) Fauna un flora piejūras klimata iespaidā, protams, atšķiras no sausāko vai stepju apgabalu augu un dzīvnieku valsts (piem., retās efejas Kurzemes piekrastē), tomēr atšķirība ir tikai pakāpeniska.

f) Augsne, devona iespaidota, ar nedaudziem izņēmumiem (Zemgales vai Valmieras līdzenumos) ir mazauglīga, līdzīgi kā austrumu podzola apgabalos. Dienvidos nelielas silura un kambrija formācijas.

g) Dabas bagātību Baltijā, sevišķi Latvijā, ir pavisam maz (koksne, izrakteņi u.c.) un šai ziņā telpa nevar kairināt un pievilkt.

h) Atliek iekšējo ūdeņu un jūras jautājumi. *Iekšējo ūdeņu* saimnieciskā nozīme tagad ir samērā maza. Ap 450 km satiksmei lietojamo upju ceļu var izmontot tikai daļēji — pludinot kokus vai nelielos apmēros uzturot kuģu satiksmi pa Lielupi (ap 100 km) vai Daugavas lejas galu, Ventu un Aivieksti. Senāk Daugavas ceļam bijusi daudz lielāka nozīme, bet ar dzelzceļu būvi tā mazināta.

Igaunijas upes nav veidojušas tik izdevīgus satiksmes ceļus un punktus kā Latvijas. Latviju šķērso 1 003 km garā Daugava (baseins 83 000 km²), no kuras Latvijas teritorijā atrodas tikai 367 km. Lielupe savieno Lietuvu un auglīgo Zemgales līdzenumu ar jūru un Rīgu. Kad patīgā un augstprātīgā Rīgas rāte hercoga Jēkaba laikā liek šķēršļus Kurzemes hercogistes tirdzniecībai pie Olaines un Daugavas lejas galā, nopietni rodas jautājums par Lielupes ostas ierīkošanu Rīgas jūrmalā (pie Dubultiem), savienojot Lielupi šai šaurajā sauszemes vietā ar jūru. Tāpat Venta un Ventspils tai laikā izvēršas par hercoga Jēkaba kara ostu un kuģu būvētavu, būvējot kuģus nevien savas zemes, bet arī citu valstu vajadzībām. Upju regulēšana un kanālu rakšana maz pazīstama, tādēļ ka ar iekšējiem ūdeņiem viegli konkurē dzelzceļi.

i) *Baltijas jūra* patiesībā ir iekšēja vai slēgta neliela, sekla, vētraina un miglaina jūra, kas ziemeļos aizsalst vairākus mēnešus un pat pusgadu. Tikai šaurie Zundi, -Belts un vēlāk izbūvētais 98 km garais Ķīles kanāls šo iekšējo jūru savieno ar Ziemeļjūru un ar okeanu.

Kas pārvalda Baltijas jūras šaurumus, tā rokās atrodas arī Baltijas jūras atslēgas. Tādēļ daudzās cīņās Dānijas un Zviedrijas starpā, kā arī cīņās ar Hanzas savienību. Tie bija it kā ziemeļu Dardaneļi, kas modināja interesi un izsauca konfliktus.

No visām Baltijas valstīm garākā jūras robeža ir Igaunijai, sakarā ar daudzajām salām. Latvijas jūras robeža ir 480 km, vai $\frac{1}{4}$ no visas valsts robežas. Tomēr liela daļa no šīs jūras robežas ir neaizsalstoša, bet smilšainais lēzenais karsts pieļauj ierīkot tirdzniecības un zvejas ostas tikai upju grīvās.

Patī par sevi būdama diezgan maznozīmīga, 420 000 km² lielā Baltijas jūra tomēr ir svarīgākā pasaules tirdzniecības ceļa—Atlantijas okeana daudzžuburains atzarojums, kas dziļi iespiežas Austrumeiropā, savienodams tādā kārtā plašo Sarmatijas līdzenumu un mežainos Eiropas ziemeļus ar industriāli tirdznieciskiem rietumiem un ar Jauno pa-

sauli. Šai ziņā Baltijas jūras nozīme arvien bijusi svarīga un liktenīga. Tās vietas pie Baltijas jūras, kas bija sevišķi izdevīgas satiksmei un preču apmaiņai austrumu virzienā, tad arī guva dažādus labumus, bet arvien bija sāncenšu un iekarotāju apdraudētas. Dabas un vēstures apstākļu dēļ šādu vietu nebija daudz — jūras šaurumi starp Dāniju un Zviedriju, tad *Baltija kā satiksmes ziņā labvēlīgākā Baltijas jūras austrumkrasta daļa* (jo Botnijas un Somijas jūras līči ilgi aizsalst un ir tālāki), un beidzot Ziemeļvācijas rietumdaļa starp Stetini un Hamburgu. Karalauči un sevišķi Danciga senāk arī mēģināja iespieties tālāk austrumos, bet to ģeografiskais stāvoklis tās tomēr novirzījis uz dienvidiem (uz Poliju pa Vislu) vai uz dienvidaustrumiem.

Daudz cilāts un diskutēts jautājums par valstu un zemju *dabiskām robežām*. It sevišķi pirmā pasaules kara un vācu okupācijas laikā vācu politiķi un zinātnieki ņēmās pierādīt, ka Baltijas austrumrobežas, t.i. Narovas upe, Pleskavas ezers, Veļikajas upe un tālāk Dņepras līnija ir dabas dota robeža, kurai piemērojamas arī politiskās robežas (Aksels Šmits, Serafims, Rorbachs, vēlāk Šreders u.c.). Šīs ģeofiziskās teorijas atkal atdzīvojās otrā pasaules kara laikā, pie kam parasti atsaucās un tādām vācu autoritātēm kā ģeografiem Alfredu Hetneru vai Albrechtu Penku. Tomēr pēdējais savā 1917. g. rektora runā „Ueber politische Grenzen” pats pateica, ka dabiskās robežas nedod to, ko no tām sagaida un prasa.

Baltijas austrumrobežas ir dabiskas, bet ne tik daudz ģeofiziskā cik kulturvēsturiskā nozīmē. Samērā šaurā Veļikajas upes un purvu un mežu robežas josla, kas, piem., šķir Latviju no Padomju Savienības, nav nekāds grūti pārvarams dabas šķērslis. Turpretī katram Latvijas robežas pārbraucējam no austrumiem uzreiz duras acis lielā starpība sadzīves ārējā veidā, cilvēku tipā un cilvēku attiecībās. Tās ir simtiem gadu ilgās citādās vēstures jeb Rietumeiropas attīstības gaitas sekas; tas ir citas tautas, citas reliģijas un citu paradumu izpaudums. Ja augsti kal-

ni un plaši ūdeņi neiezīmē šo robežu, tad diezgan labi tā saskatāma seno pilskalnu un cietokšņu drupu joslā, kas gadu simtiem cauri saglabājušies šai pierobežas apgabalā.

Nevis dabas dotības jeb ģeofizika, bet gan vēstures attīstība un tautu sadzīves dažādība, t. i. antropoģeografija, labāk izskaidro Baltijas valstu robežas. Ja runā par Baltijas valstu dabās iezīmētu robežu, tad tagadējā attīstītās tehnikas laikmetā tā ir Baltijas jūra un vēl vairāk Atlantijas okeans. Ja tomēr vēl tagad raksta un atsaucas uz dabiskām robežām dabaszinātniskā uztverē, tad tam ir politiski vai ģeopolitiski nolūki, jeb tās ir atliekas no pagājušā gadsimta materialistiski mechanistiskiem uzskatiem, kas Ogista Konta, Darvina vai angļu vēsturnieka Bokla iespaidā skaļi runāja par dabisko attīstības gaitu, cilvēku dabiskām tiesībām, dabiskām robežām u.t.t.

Šo vienpusīgo ģeografisko materialismu Šveicē no Vācijas 1934. g. pārbēgušais profesors Vilhelms Röpke kādā no saviem pēdējiem darbiem („Die Deutsche Frage,” Zürich 1945.) nosauc par ģeografisku antihumanitaru romantismu. Vācu ģeofiziķu skolas uzskatus pauž arī P. Miļukovs savā Krievijas kulturvēsturē (1937. g.).

Pēc pirmā pasaules kara ļoti izplatīts bija uzskats, ka *Baltijas valstis ir dabisks tilts starp rietumiem un austrumiem.* Kas Vācijai vai daļēji Francijai Eiropas rietumos bijusi Holande vai Beļģija, par to austrumos varot kļūt un jākļūstot Latvijai vai Igaunijai. Tām jāuzņemoties izdevīga vidutāja loma starp rietumiem un plašo Krieviju, atdzīvinot un iedarbinot kā ekonomisko tā arī kulturalo sadarbību. Holande un Beļģija, kuru teritorijas ir mazākas par Latvijas vai Igaunijas, savu vietu Eiropā nostiprinājušas gadu simtu ilgās cīņās un darbā. Tās ieguvušas plašas un bagātas kolonijas aizokeanu zemēs un politiski tās atbalstīja Lielbritānija. Bet arī tās savu ekonomisko vidutāju uzdevumu sekmīgi varēja pildīt tikai tad, kad lielās valstis vēl pieturējās pie brīvas tirdzniecības un kuģniecības principiem, pie tirdzniecības līgumiem un stabilām valutām. Tiklīdz starptautiskie apstākļi sarežģījās, kā tas

bija pēc lielās starptautiskās krīzes 1929/30. g., liberalā saimniecībā izaugušie saimnieciskie uzdevumi vairs nebija tik viegli pildāmi. Radās viens šķērslis un apgrūtinājums pēc otra. Nāca tirdzniecības kontingenti, valutas ierobežojumi, kliringa operācijas un pat noliegumi. Tādos apstākļos pat vecām tranzīta zemēm ar smalki izkoptu praksi un tradīcijām, ar lieliem starptautiskiem sakariem un milzu bagātībām dažreiz vairs nebija iespējams pildīt savu starpnieka lomu.

Bet kā var nelielas jaunas valstis pildīt starptautiskās saimniecības vidutāja vai tilta sarga nepateicīgo uzdevumu, ja tādā milzu teritorijā kā Padomju Savienība no tās pašiem pirmajiem gadiem pastāv ārējās tirdzniecības monopols un valda kolektīvizēta un centralizēta saimniecība? Dabiski, ka šie apstākļi ir pavisam citādi un jauni. Tos acīmredzot nevar nokārtot ne starpnieces valstīs, slēdzot īpašus līgumus, nedz arī lielais austrumu kaimiņš viens pats. Tās ir starptautiskas problēmas. Bet runas par Baltijas valstīm kā ekonomiskā tilta valstīm starp rietumiem un austrumiem, pašreiz ir tikai ekonomiskā liberalisma laikmeta vāja atbalss.

Tikpat illuzoriska un vēl nepamatotāka ir otrā pasaules kara laikā nejausi izaugušā teorija par *Baltijas valstīm kā nomalšu valstīm* (Randstaaten). Grūti pat saprast tās izcelšanās pamatus, jo apbrīnojamā veidā to vislabprātāk izteica vācu literatūra un žurnalistika. Maksima Kovaļevska rediģētā lielajā darbā *La Russie à la fin du 19e siècle*, 1900. g., M.P. Semjonovs par ezeru rajonu limitropu nosauc arī Baltiju. Pirms pirmā pasaules kara cara laiku Krievijā tiešām bija iesakņojies uzskats par Krievijas rietumu nomalēm, pieskaitot tām arī toreizējās Baltijas provinces. Lietojot pēc kara, kad bij. Krievijas rietumos bija nodibinājusies rinda patstāvīgu valstu, šādu terminoloģiju, tai acīmredzot bija pavisam cits nolūks. To neattiecināja ne uz Poliju nedz Somiju, bet vienīgi uz Baltijas valstīm. Ar to daži varbūt politiski izteica savu neapmierinātību par Baltijas valstu patstāvību, motivējot to ar nespē-

ju ekonomiski pašam vien pastāvēt, un pasvītrojot savu slepeno vēlēšanos šīs jaunās republikas atkal ietilpināt vai piesaistīt „lielajai nedalāmai Krievijai” vai prūsiskai Vācijai. Politiski un psiholoģiski motīvi varēja būt dažādi, bet ekonomiski ar nomaļu valstu jēdzienu tika uzsvērtā nepieciešamība piesaistīties tieši Krievijas plašai teritorijai jeb t.s. aizmugurei (Hinterland, zviedriski bakland).

Šis uzskats par Krievijas aizmuguri kā Baltijas valstu saimnieciskās dzīves un tirdzniecības pamatu, *izaudzis tikai no pēdējo 70-75 gadu atūstības* līdz pirmajam pasaules karam. Tad pēc 1861. g. dzimtbūšanas atcelšanas un dažām liberalākām reformām, pēc dzelzceļu būves un savas zemes pakāpeniskas industrializācijas, atpalikusē cara laiku Krievija lēni, bet noteikti sāka uzņemt sakarus ar industrializētām rietumzemēm. Ar liberalu saimniecības un muitu politiku tā sākumā sekmēja mašīnu un rūpniecības ražojumu importu, lai tādā kārtā atdzīvinātu savu sastingušo saimniecību. Bet jau finansu ministrs grafs Kankrins muitu likmes pieskaņoja sudraba valūtai, tās tātad stabilizēja un pacēla, radot mērenu protekcionisma sistemu.

Pagājušā gadsimta beigās, slēdzot 1894. g. saimniecības līgumu ar Vāciju, un vēl vairāk finansu ministra grafa J. Vittes laikā izveidojot zelta jeb pareizāki bimetalismu—zelta un sudraba valūtu un valsts degvīna monopolu, protekcionistiskās tendences arvien auga. Krievija atrada par izdevīgāku savas naudas un saimniecības politikas labā paaugstināt muitas likmes un ierobežot preču importu, bet ļoti sekmēja ārzemju kapitāla ieplūšanu kapitāliem nabadīgajai Krievijā, sevišķi finansu ministra Višņegradska laikā. Gan bankās, gan akciju sabiedrībās, gan subsidētos dzelzceļos, bet it sevišķi apdrošināšanas biedrībās un citās saimniecības nozarēs kā atklāti tā apslēptā veidā bagātīgi ieplūda vācu, franču, beļģu, angļu, holandiešu un citi kapitāli. Cik plašus apmērus šī parādība bija sasniegusi, to atklātbai atsedza tikai pirmais pasaules karš.

Cenzdamies pēc iespējami lielākas peļņas, ārzemju kapitāls visbiežāk novietoja savus uzņēmumus ģeografiski iz-

devīgās vietās, tuvāki Krievijas rietumu robežai, t. i. Baltijā (sevišķi Rīgā), Polijā (Lodzā), Pēterpilī un Maskavā, protams, daļēji arī Dienvidkrievijā un Kaukazā (naf-ta). Šie tirdzniecības un rūpniecības eiropējiskie lielpasākumi tad arī strādāja visam Krievijas tirgum; ievada rūpniecībai nepieciešamās ierīces, izejvielas, specialistus, kā arī turēja tieši vai netieši (spedīcijas, kuģniecība, kredīts) savās rokās Krievijas eksportu.

Galvenās Krievijas ostas bija Melnās jūras ostas, bet 25 - 35% Krievijas ārtirdzniecības tomēr koncentrējās *Baltijas ostās*, nevis tādēļ, ka Krievijas ārtirdzniecības politika būtu bijusi sevišķi labvēlīga šīm ostām. Taisni otrādi — pret tām kā pret svešām nomaļostām bieži bija izjūtama atturība un apzināti traucējumi, protežējot Pēterpili. Starp citu to liecina Rīgas biržas komitejas ilggadīgais statistiķis Bruno Gernets savā darbā „Die Entwicklung des Rigaer Handels und Verkehrs” 1919. g. un vērtīgie biržas komitejas gada pārskati. Atsevišķos gadījumos šīs ostas arī nejauši atbalstīja, piem., izbūvējot Liepājā kara ostu, ko īsi pirms kara atkal piepeši likvidēja. Tāpat kopš 1901/02. g. sevišķi sāka izcelt Ventspili, pēc Maskavas-Ventspils - Rībinskas dzelzceļa būves, bet galvenokārt tikai tādēļ, ka minētais dzelzceļš bija valsts subsīdejamais ceļš, un tajā bija ieinteresēts torēzējais finansu ministrs grafs Kokovcevs. Saskatīt plašu, sistematisku Baltijas ostu izbūves plānu (piesaistot arī iekšējos ūdensceļus) un ārtirdzniecības politiku, kas to veicinātu, nav iespējams.

Baltijas un tās ostu izcilais stāvoklis pirms pirmā pasaules kara nav tik daudz izskaidrojams ar plānveidīgu Krievijas aizmugures piesaistīšanas politiku, cik ar protekcionisma atmosferā izaugušās ārzemnieciskās liērūpniecības vajadzībām. Kā agrākos laikos tā arī šai periodā galvenais saimnieciskās aktivitātes impulss nāk no rietumiem un no pašas Baltijas telpas.

Kā jau minēts šis ir tikai neilgs periods, pēc kura vien nevar spriest par ekonomiskās dzīves attīstības nepieciešamību nākotnē. Līdz tam Baltijai sakari ar „plašo aizmu-

guri" bija vāji, kaut gan tirgoņi, nākdami no Rīgas, pa Daugavu brauca līdz Polockai, Smolenskai un vēl tālāk (Gomeļai). Baltija dzīvoja savu īpatnējo dzīvi, uzturēdama gan iespējami dzīvus tirdznieciskus sakarus ar kaimiņu novadiem.

Zviedru ģeogrāfs *Stens de Geers*, rakstīdams par Baltijas ostām (Östersjö hamernas ģeogrāfi, 1927.), pareizi aizrāda, ka ostu darbības iespējas un sekmes noteic daži vispārēji apstākļi. Pēc viņa domām tās ir tieši proporcionālas aizmugures apdzīvotībai, rūpniecībai un tml. multiplicētām ar šīs aizmugures satiksmes tehniku un ievērojot territorīalū attālumus. Pēdējie ir ļoti lieli, aizmugure vāji apdzīvota ar neattīstītu rūpniecību un sliktiem satiksmes ceļiem — tie visi ir apstākļi, kas nevar veicināt šādas aizmugures saimniecības piesaistīšanos Baltijas ostām. Bez tam vēl jāievēro divi de Geera neminēti svarīgi apstākļi, proti, Padomju Savienības autarkā saimniecība un postījumi pēdējā kara laikā.

Šim (un arī Ivara Högboma) objektivākam novērtējumam nostājās pretī vācu autori (Pēters Heincs Serafims u.c.), kas krasi pauž nepieciešamību krievu aizmugurei tiekties uz Baltijas jūras, arī uz Karalauču ostām un, protams, tālāk uz Vāciju, bet šīs domas vairāk diktē autoru ģeopolitiskie uzskati.

Ka tas tiešām tā bijis, to liecina vājie Padomju Savienības saimnieciskie un tirdzniecības sakari ar Baltijas ostām un arī ar Skandināviju pēc pirmā pasaules kara. Kolektīvizētās Padomju Savienības ārējā tirdzniecība pilnīgi pārveidojusies. Tā samazinājusies, nosveroties vairāk uz Āzijas un Ziemeļamerikas savienoto valstu pusi. 1913. g. Krievijas eksports uzdots 1520, bet 1938. gadā — tikai 288 miljoni zelta rubļu; importa skaitļi ir 1375 un 300 milj. z. rubļu (pēc S.N. Prokopoviča).

Ar Baltijas un Baltās jūras kanalu izbūvi līdz neizsaldstošai Murmanskas ostai pie Atlantijas okeana, kas veikta 1916. g. ar kara ģūstekņu palīdzību, radies jauns tirdzniecības ceļš, kas daļu preču apgrozības atņem Baltijas jūrai,

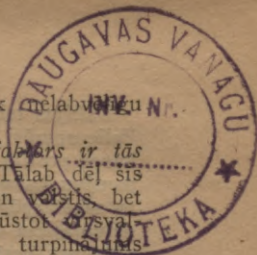
bet aizstāt to tas tomēr nekad nespēs pārāk melnabaltu dabas apstākļu dēļ.

*Galvenais un liktenīgais Baltijas telpas faktors ir tās svarīgā vieta Baltijas jūras austrumkrastā. Tālab dēļ šis noteicošās vietas sacentušās daudzas tautas un valstis, bet to tās varējušas paņemt un paturēt tikai iegūstot virsvadību Baltijas jūrā, kas ir Atlantijas okeana turpinājums un vecs ūdensceļš uz rietumiem. *Dominum maris Baltici* tātad bija tā vadošā zvaigzne, ko viena pēc otras centušās sasniegt visas Austrumeiropas vai Viduseiropas lielvalstis.*

Ne pagātnē, ne arī tagadnē nevienai valstij nav izdevies iegūt ilgākam laikam pilnīgu virsvadību Baltijas jūrā. Tur tāpat kā Vidusjūrā cīņa nekad nebeidzas, bet norisinās dažādu spēku sarežģīta spēle. Katrreizēju iznākumu noteic ne tik daudz daba vai ģeogrāfiskais stāvoklis šaurākā nozīmē, bet gan politiski-saimnieciskas tieksmes un intereses.

Lielvalstīm šais lielajās gadsimtu cīņās Baltija ir bijusi tikai līdzeklis savu tālāko mērķu sasniegšanai. Baltijas tautām tā turpretim ir pašmērķis, dzimtene, tūkstošgadu tēvzeme, vai kā tagad mēdz teikt — dzīves telpa. Pēdējais vārds vācu nacionālsociālisma laikā ir novazāts un bieži nepareizi lietots ekspansijas nolūkos. Bet pašu vāciešu autoritāte ģeogrāfs A.Penks jau pareizi aizrāda, ka tās ir nesaraujamas saites, ar kurām tauta saaugusi ar savu zemi un kas atbilstošā teritorijā dod tai saimnieciskus pamatus valsts dzīvei un nodrošina tās kopību un drošību.

Etnogrāfiski un politiski Baltijas telpa sadalīta trīs daļās, jo šim sadalījumam ir dziļš vēsturisks pamats. Tomēr tā pati vēstures gaita nepārprotami norāda uz šo trīs daļu likteņu kopību, ko vēl pasvītro kopējais ģeogrāfiskais stāvoklis. Gan uz laiku ārēju spēku iespaidā atsevišķas tautas un zemes sastāvdaļas atšķirtas viena no otras, piem., Latgale jeb poļu Inflantija un Kurzemes hercogvalsts no Vidzemes, tomēr arvien tās kā viena organisma daļas tiekušās viena pēc otras, līdz saliedētas vienā nacijas kopībā.

Baltijas telpas nelabvēlīgie apstākļi arvien bijuši to nelielie apmēri un nelielais iedzīvotāju skaits, kas daudzos karos postīts un samazināts. Valējas robežas un lielu ekspansīvu kaimiņu tuvums arvien apdraud šo telpu un spiež to savstarpēji saslēgties un meklēt aizsardzību, jo tās iedzīvotājiem tā ir senču kapu, tēvu tēvu darba un bērnu nākotnes cerību vieta.

Vislabāk latviešu un Baltijas tautu nostāju iepretim savai dzimtenei, savām ģeografiskam stāvoklim un savai Dzintarjūrai, laikam izsacījis Krišjānis Valdemārs, vienmēr teikdams: kā arājs izsēj sēklu tīrumā, cerēdams uz zelta ražu, tāpat zvejnieks un jūrnieks brauc jūrā, lai krātu zeltu pūriņā, — un ziedodams visu savu mūžu jūrskolu un kuģniecības lietām. Jūra bijusi maizes devēja, kas jo skaisti apdziedāta daudzajās tautas dziesmās. Vai senie kurši brauca uz Skandināviju sirot, vai Vidzemes piekrastes zvejnieki izbrauca selgā izmest tīklus, vai latviešu jūrnieki savu kapteiņu un stūrmaņu vadībā brauca pa bīstamo Ziemeļledusjūru līdz pat aukstās Sibīrijas krastiem — visiem viņiem jūra bija pazīstams, pat miļš dabas elements. Vētrās viņi no tās cieta un baidījās, bet nepadevās un mācēja pielāgoties, jo gadu tūkstošus bija dzīvojuši jūras tuvumā un saauguši ar to; tā bija maritima tauta.

Latviešu tirdzniecības flote 1938. g. bija 103 kuģi ar 114 000 netto tonnām un šī flote bija lielāka nekā 1914. g. (88 000 t). Jūra ir pārāk svarīgs faktors nevien Baltijas tautu vēsturē un ģeografijā, bet arī šo tautu gara dzīvē. Šī svarīgā faktora nozīme nevis mazināma, bet visādi veicināma un kāpināma.

II. IEDZIVOTAJI

Zemēm, kam nav sevišķi iekārotu dabas bagātību — naftas, ogļu, rūdu, cēlmetallu vai kaučuka — kā piem., Latvijai, to galvenais saimnieciskās labklājības pamats ir pats darba darītājs — cilvēks.

Tautsaimniecībā par ražošanas faktoriem parasti mēdz uzskatīt dabu (zemi), kapitalu un cilvēka darbu, pievienojot tam arī cilvēku pašu aktivitātes izpaudumu jeb uzņēmību. Mūsu apstākļos vislielākā nozīme ir trešajam faktoram — cilvēkam. Latvijā ir ziemeļzemju daba, tā ir skopa, arāmkārta mazražīga un klimats vēss. Cilvēku paaudzēs uzkrātās bagātības un kapitalus daudzās kara vētras iznīcinājušas, un nelielajam iedzīvotāju skaitam ne vienreiz vien savu dzīvi vajadzējis sākt pilnīgi no jauna. Tā tas bijis 16. g. s. vidū pēc krievu iebrukumiem, tā pēc lielā Ziemeļu kara 1721. g., kad Krievija sīvā, ilgā cīņā sev pievienoja Igauniju un Vidzemi un kad Vidzemes laukos pat gaiļa dziedāšana vai suņa rīšana nebijusi sadzirdama. Tā tas bija arī pēc pirmā pasaules kara, kad liela daļa zemes bija izpostīta un iedzīvotāju skaits samazinājies gandrīz par veselu miljonu. Cilvēki bija ar varu izdzīti no savām mājām, mobilizēti, aizklīduši bēgļu gaitās, krituši cīņās vai miruši no slimībām.

Tomēr jau pēc Ziemeļu kara briesmīgajiem postījumiem, pēc cilvēku izkaušanas un deportācijām, iedzīvotāju skaits atkal lēnām un noteikti auga, pie kam tas audzis pat procentuāli ātrāk nekā tai pašā laikā citās ziemeļzemēs.

Pēc Ziemeļu kara 1750. g. iedzīvotāju kopskaits Latvijā bijis ap 498 000, bet jau 1800. g. tas audzis līdz 725 000, 1900. g. — 2 milj. un 1914. g. ap 2 552 000. Turpretim pēc

kara 1920. g. sākumā iedzīvotāju palicis vairs tikai 1 596 000, tātad mazāk nekā gadsimta sākumā. Atgriežoties karavīriem, bēgļiem un citiem iedzīvotājiem, to kopskaits aug. No 1920. g. līdz 1925. g. atgriezušies ap 220 000 liela kara vētrās līdzī aizrauta tautas daļa, un pirms pēdējā pasaules kara Latvijas iedzīvotāju bija atkal turpat 2 miljoni cilvēku. Tas norāda, ka pat nelabvēlīgajos izpostītas zemes apstākļos tautā mīt tiešas augšanas spējas un vitalitate.

Kaut arī 1914. g. uzdotais iedzīvotāju skaits uzskatāms par nepareizu, t. i. par pārāk augstu, tomēr pēc pirmā pasaules kara Latvijas brīvvalstī nekad neizdevās sasniegt tādu iedzīvotāju daudzumu, kāds tas bijis pirms 1914. g. Pēdējais lielā mērā iespaidots no agrākās rūpniecības ekspansijas, kas ostas pilsētās un sevišķi Rīgā no Iekš-krievijas pievilka vienkārša darba jeb t. s. melnstrādniekus fabrikās, ostās vai satiksmes un būvdarbos. Šādi strādnieki nāca peļņā uz neilgu laiku, un pie pirmās izdevības atkal atgriezās savā sādžā un dzimtenē.

Iedzīvotāju daudzumu Latvijā pirms pēdējā kara par *lielu uzskatīt nevar, bet tas nebija arī tāds, kas būtu jūtami traucējis saimniecības un kultūras attīstību*. Cilvēku iztrūkumu dažu desmit tūkstošu apmērā, kāds radās karstākajā darba sezonā lauksaimniecībā, celtniecībā vai citās darba nozarēs, diezgan viegli varēja novērst ar kaimiņvalstu ieceļotājiem. Tādēļ „dabiskais” jeb optimalais iedzīvotāju daudzums *torēzējos konkrētos apstākļos* tikai nedaudz pārsniegtu 2 miljonus. Protams, tā nav nemainīga robeža, pie kuras varētu vai vajadzētu apstāties; taisni otrādi — apzinoties, ka savas tautas locekļi ir visas dzīves un darba pamats un cēļēji, jāvēlas un jācenšas, lai tauta augtu kā skaitā tā arī kvalitatīvā pilnībā. To sevišķi prasa gadājie pēckara apstākļi.

Apsverot patieso iedzīvotāju daudzumu kādā valstī, visbiežāk nelieto vis absolūtos skaitļus, jeb iedzīvotāju kopskaitu, bet gan ņem *relatīvos iedzīvotāju skaitļus*, t. i. salīdzina iedzīvotāju daudzumu ar to apdzīvotās zemes jeb teritorijas platību. Bet arī šāds, tāpat kā katrs salīdzinā-

jums, ir tikai daļēji pareizs, jo teritorija nav visur vienāda, bet gan ļoti dažāda. Latvijā iedzīvotāju uz 1 km² 1939. g. bija 30, bet piem. Zviedrijā tikai 14. Vai tas nozīmētu, ka Zviedrija iedzīvotāju ziņā būtu divreiz sliktāk apgādāta nekā Latvija? — Nebūt nē, jo Zviedrijā ir tikai 9% aramzemes, bet Latvijā pāri par 1/3. Zviedrijā ir daudz klinšu, ūdeņu, ziemeļpurvu un vispār neizmantojamas jeb nederīgas zemes, kas cilvēku mītnēm un darbam nav piemērota. Bez tam vairāk nekā pusi Zviedrijas aizņem meži.

No ziemeļzemēm tikai Dānijā apdzīvotība uz 1 km² bijusi lielāka (88 uz km²) nekā Latvijā; pārējās tā bija ievērojami zemāka. Arī plašā Krievijas teritorija starp Latviju un Maskavu vai Ļeņingradu ir vāji apdzīvota, pat visā Baltkrievijā pēc industrializācijas 1939. g. tikai 44 cilvēki. Turpretim uz dienvidrietumiem, jau Lietuvā, iedzīvotāju uz 1 km² bijis 46 vai par 50% vairāk, un Polijā to jau 3 reizes vairāk nekā Latvijā.

Latvija arī tagad pieskaitāma vidēji apdzīvotām Austrumeiropas zemēm, kurās apdzīvotība varētu būt un būtu bijusi augstāka, ja vien nelabvēlīgie vēstures apstākļi tai nestāvētu ceļā.

Nekādā ziņā nav atzīstams vācu izplatītais uzskats, ko viņi pauda, attaisnojot savu austrumu ekspansiju, — ka vācieši ir tauta bez „dzīves telpas,” ka Baltija ir pārāk reti apdzīvota un ka tā tādēļ kolonizējama ar miljoniem vāciešu. Tā ir politiska motivācija. Arī Austrumprūsijā iedzīvotāju uz 1 km² iznāca tikai 63, bet galvenā ekspansija Baltijai bija jāatvairā gadu simteņus ilgi taisni no mazapdzīvoto Austrumu puses, kas nemitīgi lauzās uz jūru un spieda ar savu daudzo miljonu iedzīvotāju kopmasu.

Gandrīz visu 19. g.s., bet sevišķi tā 30 - 40-tos gados Latvijas un vēl vairāk Lietuvas zemnieki *izceļoja* gan uz Krieviju, gan arī uz Ameriku, jo pastāvēja iedzīvotāju relatīvs pārpalikums, bet nevis iztrūkums. Nelabvēlīgie agrarie apstākļi un mazattīstītā rūpniecība nespēja it kā uzņemt lieko tautas daļu. Pēc 1905-6. g. tiem pievienojas nežēlīgās

politiskās vajāšanas, kas radīja atkal jaunus emigrantu plūdus uz visām debess pusēm.

Daudzie kari, nemieri, dzīves nenoteiktība un nopiestība nevarēja veicināt tautas augšanu, ģimeņu nostiprināšanos un cilvēku saaugšanu ar savu dzimto zemi. Parasti tieši jaunatne un daži spēcīgākie indivīdi pagriez muguru savai nelaimīgai tēvijai un meklē laimi un labākus dzīves apstākļus svešā malā. Brīvas demokrātiskas Latvijas nodibināšana atkal pavēra plašas dzīves iespējas dzimtenē un aicināja atpakaļ agrāk no tās aizgājušos. Atgriezās nevien tiešo kara briesmu aizdzītie bēgļi, vai strēlnieki, bet arī tādi, kas jau agrāk bija atstājuši savu dzimteni. Šo atgriešanos veicināja ilga pilsoņu karš un agresīvais komunisms Krievijā.

Pieaugot ar katru gadu iedzīvotāju kopskaitam, tautas dzīvajā miesā arvien vēl tomēr saskatāmas tās smagās rētas, kādas Latvijai sita pirmais pasaules karš un ar to saistītais revolūcijas pārejas laiks, kuŗas vēl padziļināja otrs pasaules karš un okupācijas. *Iedzīvotāju sastāvs pēc vecuma jeb iedzīvotāju piramide* spilgti atspoguļo tos lielos zaudējumus, ko latviešu tautai vajadzēja nest daudzajos kaujas laukos, gan Tīreļa purvājā, gan plašajā Krievijā, kā arī ciešot no trūkuma un visādām slimībām, zaudējot lielu skaitu vīru labākajos dzīves gados. Dzīvības koka saknes bojātas un tas zaudējis vairākus zaļoksnējus zarus.

Dabiskai iedzīvotāju piramidei tās apakšējā daļa (10-15 dzīvības gadiem) parasti ir visplašākā. Daudz jaunatnes ir katras tautas drošs veselīgs pamats. Latviešu iedzīvotāju piramidei tieši šīs vērtīgākās pirmās trīs piramides apakšējās pakāpes (piecgadu iedalījumā) ir bīstami nodrupinātas, kas norāda uz vāju iedzīvotāju dabisku pieaugumu arī nākotnē. Jauniešu līdz 15 gadiem 1897. g. bijis pāri par 31%, bet 1935. g. tas noslīdējis līdz nepilniem 25%.

Tālāk piramīdes vidus daļa ir dziļi izrobotā: iztrūkst cilvēku 10-25 gadu vecumā. Tās pirmā pasaules karā samazinātas dzimstības sekas, kas izjūtamas vēl pēc 30-35

gadiem. Vīriešu piramides puse, sākot apmēram ar 30 gadiem, ir stipri apdrupināta: tas kara gados kritušo un bojā gājušo iztrūkums.

Latvijas iedzīvotāju piramide ir tipiska *kara laiku piramide*, kurā trūkst drošu pamatu, jeb jaunatnes un spēcīgāko gada gājumu; turpretim samērā daudz ir vecāku ļaužu. Tagad, otrā kara ilgajos gados šī piramide kļuvusi vēl nenormalāka, jo piem., 1941. g. deportēto un nonāvēto skaits vien pārsniedz 34 000. Piespiedu mobilizācija vācu armijā arī prasīja milzu upurus.

Par nevēlamu kara laika atlieku uzskatāms arī *pārāk lielais sieviešu skaits*, jo daudz vīriešu karā krita vai gāja bojā. Uz 1 000 vīriešiem vēl 1939. g. iznāca 1 138 sievietes. Ņemiet salīdzināšanai statistiskas gada grāmatas, un jūs redzēsiet, ka nevienā Eiropas valstī šis skaitlis nav tik nenormali liels kā Latvijā, jo neviena tauta arī nav relatīvi zaudējusi tik daudz cilvēku kā latvieši pēdējos gados, kad viņiem viena cilvēka mūžā vajadzēja piedzīvot divus lielus karus, krievu revolūcijas postīšanu, un kad zemi mainīgās gaitās pārstaigāja vairākas varas.

Drošākais tautas pieauguma avots ir *dabiskais pieaugums*, t. i. gada laikā dzimušo pārpalikums, atņemot mirušos. Tas ir avots, kas mūžam verd un atjauno tautu pagurušos vai apsīkušos spēkus. Tām tautām, kam dzimušo atlikums ir liels, arī nākotnes likteņi demografijas ziņā ir drošāki, nekā tām, kam dabiskas atjaunošanās un pieauguma spējas ir vājas.

Dzimušo un mirušo skaitļus jau sen ir pētījuši un vērojuši daudzi zinātnieki un garīdznieki, kam šis parādības vajadzēja ierakstīt baznīcas grāmatās. Viņi agri atzina, ka dzimušo vai mirušo skaitļi zināmā vietā normalos apstākļos daudz nemainās, jeb, kā to vēlāk teica, — tie padoti savai likumībai.

Latvijā pēdējos pirmskara gados dzimušo skaitlis bija ap 1931 - 37. g. 35 000 gadā, bet mirušo ap 27 000, tātad pārpalikums ap 8 000 cilvēku, jeb uz 1 000 iedzīvotājiem dzimuši 18, bet mirušo 14 — pārpalikums 4 cilvēki. Jo

zems vidējais pieaugums bija lielpilsētā Rīgā, kur tas dažus gadus (1933/34. g.) noslīdējis zem nulles, tāpat zems tas bijis Vidzemē un bagātajā Zemgalē. Turpretī Latgalē tas pieaudzis apmēram līdz 9 uz 1000 iedzīvotājiem.

Kaimiņzemē Igaunijā dabiskais pieaugums bijis vēl ne-labvēlīgāks — nepilni 1,5, turpretī Lietuvā tas pacēlies pat līdz 11. Latvijas vidējam pieaugumam tuvākos gados vajadzētu vismaz divkāršoties.

Tomēr arvien novērots, ka dzimstības un mirstības ne-daudz un cikliski svārstās. Daži šīs cikliskās svārstības grīb izskaidrot ar nezināmiem dabas spēkiem, kas arvien labajiem gadiem liek sekot sliktākiem. Visizplatītākais to-mēr ir materialistiskais uzskats, kas, piem., apgalvo, ka la-bajiem ražu gadiem seko arī augstāku dzimstību un ma-zāku mirstību gadi un ka ar cilvēku materialo labklājību augot arī dzimstība. Dzimstība ir tik sarežģīta dzīves pa-rādība, ka ar vienu ieganstu vien to nekad vienpusīgi iz-skaidrot nevar.

No empiriskiem novērojumiem bija zināms jau agrāk, ka Latvijā bagātajā Zemgales līdzenumā pat kopš pagā-jušā gadsimta dabiskais cilvēku skaita pieaugums bija diezgan bēdīgs. Kad 1937. g. izdarīja īpašu, kaut arī meto-diski nepilnīgu pētījumu šai ziņā (Bauskas apriņķī), tad agrākie novērojumi pilnīgi apstiprinājās. Bagātās mājas nebija pēcnācējiem svētītas un stāvēja pustukšas, vai pa tām staigāja sveši ļaudis un sarunājās svešā mēlē. Bieži sastopami veci saimnieki, dažreiz pat neprecējušies, kas dzīvo bez bērniem vai kas neizlaiž saimniecības grožus no savām rokām. Pastāvēja neomaltuzianisma prakse, kaut Maltus idejas nebija pazīstamas. Līdzīgu ainu jau 1913/14. g. nācās atzīmēt specialā anketā arī Vidzemes vidienes mazgruntnieku saimniecībās, kurās dažreiz saimniekoja ba-gāti neprecēti saimnieki, vai kur tēvs mūža galā vēl neat-deva saimniecību saviem mantiniekiem (skat. žurnālā Bal-tijas lauksaimnieks 1915. g. J. Bokaldera rakstus „Maz-gruntnieku saimniecības”).

Paradums sevi papriekšu pilnīgi materiāli nodrošināt un tikai tad precēties, bija iesakņojies visos latviešu slāņos. Vēlās laulības tādēļ bija pārāk biežas. Valdot dažādiem aizspriedumiem un pret dabīgo vitalitāti vērstai sabiedrības psiholoģijai, godalgas vai suminājumi daudz bērnu ģimenēm, mātes dienas u. tml. vien nevarēja dot vēlamos panākumus. Vajadzēja nākt lūzumam kā sabiedriskā nostājā pret ģimenes dzīvi, tā arī valsts politikā, atalgojuma nodokļu un citā ziņā, izceļot un atbalstot precības („pūriņi”) un ģimenes ar bērniem.

Cik daudz pozitīva iedzīvotāju politikā var panākt saskaņota kopēja valsts un sabiedrības stāja, to spilgti pirms kara parādīja Itālijas vai Vācijas piemērs. Ģimēni Itālijā deklarēja par godājamu valsts pamata šūniņu, bet Vācijā iedzīvotāju skaita pieauguma veicināšanu uzskatja par goda lietu. Žēl tikai, ka to darīja karam un varas nolūkiem.

Bet arī tāda miera milētāja neitrāla zeme kā Zviedrija pēdējos gados bez kāda skaļuma sasniegusi teicamus rezultātus iedzīvotāju skaita pieaugumā. Vēl 1932-36. g. Zviedrijā iedzīvotāju pieaugums bija zemāks nekā Latvijā — tikai 2,5, bet kopš 1934. g. tas aug un 1941. g. tas sasniedz jau 4, gadu vēlāk 8 un tad apstājas pie 9. Šie rezultāti sasniegti augot dzimstībām no 14 līdz pat 20 (1944. g.), bet jau āgrāk teicamus panākumus var uzrādīt zviedru sabiedriskā higiēna un medicīna cīņā pret slimībām: mirstību skaita ziņā Zviedrija ar nepilniem 12 1934/36. g. atradās vienā no pirmajām vietām Eiropā.

Būtu nepareizi tautas pieaugumu Zviedrijā izskaidrot tikai ar drošību un turību, jeb tikai ar materiāliem faktoriem, kuriem bez šaubām ir arī svarīga nozīme. Tikai tas, kas ilgāku laiku dzīvojis Zviedrijā, būs izjutis un sapratis lielās rūpes un cieņu, kāda mazbērņus pavada ģimenē un sabiedrībā. Bez šāda labvēlīga sabiedrības noskaņojuma eigenikai un tautas dabiskam pieaugumam paliekami rezultāti nav sagaidāmi. Tautas dzīvot griba izšķir visu. Vēl vairāk šāds labvēlīgs noskaņojums un mērķtiecīga tautas pieauguma politika vajadzīga tādām tautām kā

latviešiem, kas tik daudz zaudējuši savas tautas piederīgo, un atlikušie cietuši no slimībām un posta. *Cilvēku jautājumam un tautas dabiskam pieaugumam jākļūst par centralo uzdevumu, kam jāpakļauj visi pārējie.*

Visās vietās ir nozīme nevien cilvēku skaitam, bet arī viņu īpašībām. Pirms 25-30 gadiem bieži lietoja vācu filozofa Hegeļa izteicienu, ka kvalitāte var pārvērsties kvantitatē, resp. var celt kvantitati. Šo izteicienu vislabāk var attiecināt uz cilvēkiem, jo tiešām viņu augstās īpašības nereti var aizstāt vairāku parastu cilvēku darbu un spējas.

Latviešu fiziskās un garīgās spējas pēdējos gadu desmitos daudzkārt rūgti pārbaudītas un rūdītas, gan kaujas lauka ugunīs, gan mainīgajā revolūciju chaosā, gan okupāciju žņaugos, gan bēgulošanas postā. Izrādījies, ka latvietis arī šoreiz, tāpat kā agrākos gadu simtos, godam izturējies šos likteņa pārbaudījumus un parādījis apbrīnojamu vitalitāti. Viņš sevi apliecinājis par drosmīgu kara vīru, bijis arī labs arājs un strādnieks un samērā īsā laikā mācējies atjaunot nopostītās sētas, iekopt aizaugušos tīrumus un likt kūpēt fabriku dūmiem.

Cilvēku īpašības grūti noteicamas un mērojamas pat modernai psihotehnikas zinātnei, tādēļ šai sakarā atzīmējami tikai nedaudzi fakti.

Vispirms, Latvijā analfabetisms ir minimāls, kaš Austumeiropas apstākļos uzskatāms par lielu sasniegumu. Tālāk norādāms uz augsto skolu, studējošo un literatūras eksemplāru skaitu, salīdzinot to ar iedzīvotāju kopskaitu. Tas atspoguļo senās latviešu tieksmes pēc izglītības un latviešu augstās intelektuālās spējas, kā arī raksturo samērā lielos kultūras sasniegumus Latvijas brīvvalstī, sevišķi dažās mākslas nozarēs.

Laimīgas ir tās valstis, kā piem. Skandināvijas zemes, kuru iedzīvotāju sastāvs ir ļoti viengabalains kā rases, tā tautības vai ticības ziņā. Zviedrijā 99% iedzīvotāju ir zviedri un no tiem 97% luterticīgi. Pat ārzemnieku skaits arvien bijis niecīgs.

Latvijas iedzīvotāju sastāvs ir nevienāds. Atrazdamās

milzu Sarmatijas zemienu malā pie Baltijas jūras, Latvija it kā bijusi lielu tautu ceļa malā, ap kuru arvien norisinājušās dramatiskas cīņas, saduroties Austrumu un Rietumu ekspansijām. Nodibinot Latviju, *tās politiskās robežas piešķanoja etnografiskām*. Noslēdzot līgumus ar savām kaimiņu Baltijas republikām, viegli panāca leišu (Palanga, Akniste) vai igauņu apdzīvoto vietu (Valka) nokārtojumu. Grūtāki bija sarunāties ar lielajiem kaimiņiem. Poļi pretendēja uz dažiem Latgales dienvidus pagastiem, bet krievi apdzīvoja apvidus Latgalē, sevišķi tās ziemeļos (Augstpils, Kacenu pag. u. c.). Tikai sarežģītais starptautiskais stāvoklis un Padomju Krievijas vājums ļāva arī šiem strīdus jautājumiem viegli tikt pāri. Bez dažādām tautībām pierobežā, pilsētās jau kopš gadu simtiem bija dominējušas citas svešas tautības. Rīga, tāpat kā citas Vidzemes un Kurzemes pilsētas, līdz pat šī gadsimta sākumam bija vāciska. Vēl 1912. g. vēlēšanās Rīgā vācieši cenzu domē mācēja paturēt sev noteikšanu. Latgales pilsētās, sakarā ar atļauju Rietumkrievijā apmesties žīdiem (čerta osedlosti), bija ļoti daudz šīs tautības iemītnieku un arī krievu (Daugavpili). Grīvā vēl 1935. g. saskaitīti tikai 22% latviešu.

Latvijas iedzīvotāju sastāvs pēc nacionalitātēm 1935. g.

	skaits	%
Latvieši	1,472,612	75,5
Lielkrievi	206,499	10,6
Žīdi	93,479	4,8
Vācieši	62,144	3,2
Poļi	48,949	2,5
Baltkrievi	26,876	1,4
Leiši	22,913	1,2
Igauņi	7,014	0,4
Pārejie	7,670	0,4
<hr/> Kopā	<hr/> 1,950,502	<hr/> 100,0

Nostiprinoties jaunajai brīvvalstij, ar katru gadu tajā pieaug latviešu skaits un nozīme: tā no dažādu tautību valsts aizvien vairāk kļūst par nacionālu valsti.

1920. g. latviešu procents audzis līdz 73% vai 1,2 miljoniem, bet 1935. g. jau vairāk par $\frac{3}{4}$ vai 1,5 milj. Sevišķi latviski ir Vidzemes lauki: Vidzemē, bez galvas pilsētas Rīgas, latviešu bija 94%. Otrā vietā stāvēja Kurzeme ar 87%, tai seko Zemgale ar 87%, tad Rīga ar 63% un beidzot Latgale ar 61%.

Jau pašos pirmajos pastāvēšanas gados Latvijas valsts, saskaņā ar savas demokrātiskās satversmes pamatprincipiem, mazākumtautībām piešķīra plašas kulturalas autonomijas un saimnieciskas nodarbības brīvības tiesības. Pastāvēja nevien krievu vai žīdu un leišu ģimnazijas, bet vāciešiem, blakus valsts Universitātei bija sava augstskola — Herdera instituts. Saimnieciskajā dzīvē, sevišķi rūpniecībā un tirdzniecībā mazākumtautību pārstāvjiem — vāciešiem un žīdiem bija pat tik izcila nozīme, ka pēc 1934. g. autoritārais režīms visādiem līdzekļiem to mēģināja mazināt. Pēdējā Saeimā minoritatu pārstāvjiem piederēja 18%, bet tā nebija politiski viengabalaina masa.

Minoritates piederēja tādām lielām aizrobežas tautām kā vāciešiem, krieviem vai poļiem, kuru ietekme arvien bija izjūtama. Jo aktīva, sakarā ar savu vēsturisko pagātņi, bija vāciešu minoritate agrārreformas vai nacionālsociālisma laikā. Latgalē, skaitliski spēcīgā krievu minoritatē, dažreiz atbalsojās Latgales separatisma balsis.

Otrais karš ātrēji likvidēja senseno aso vāciešu jautājumu Latvijā, jo visiem vāciešiem aizbraucot uz savu tēvzemi jeb repatriējoties, tika atzīts, ka vāciešu Latvijā nemaz vairs nevar būt; kas tur palikuši, tie no savas vācu tautības atteikušies.

Jau 1941. g. vasarā boļševikiem līdz aizgāja neliela daļa Latvijas iedzīvotāju, bet vācu okupācijas laikā 1941/44. g. pilnīgi iznīcināta arī agrāk diezgan spēcīgā žīdu minoritate. Kaut to atkal daļēji atjaunoja no Krievijas atgriezušies, bet savu agrāko nozīmi tā vairs neatgūs.

Starptautiskajā politiskajā arī poļu minoritate pašreiz vairs nevar būt tik aktīva. Turpretim krievi atkal tāpat kā caru laikos centīsies sagrabt visu varu savās ro-

kās, neatsakoties no deportacijām, kolonizācijas vai pārtautošanas. Atkārtotās vēstures gaitā vairākkārt novērotā krievu ekspansija un rusifikācija rietumu virzienā. Tikai šoreiz tā ir daudz aktivāka, kaut arī tā segta ar boļševiku demokrātijas un komunisma lozungiem. Līdz ar to tautību jautājums Latvijā atkal saasinās.

S.Prokopovičs savā 1944. g. Šveicē un Ņujorkā izdotā grāmatā par saimniecisko dzīvi Padomju savienībā, starp citu, izteic šādas visai raksturīgas domas par tautībām Padomju savienībā: Tur pēc 1939. g. tautas skaitīšanas pastāvēt 185 dažādas tautas un tautības, no kurām gan tikai 111 tautībām esot savas iespiestas grāmatas, bet 115 tautībām vēl neesot skolu mātes valodā. Valdēt viscaur padomju plašajā valstībā tomēr krievi. Lielkrievu esot tikai 58% vai 99 miljoni, bet kopā ar 28 milj. mazkrievu un 5 milj. baltkrievu, tie sastādot jau 78% no visiem iedzīvotājiem un esot valdošā tauta. Krievu un krieviskā ietekme arī boļševiku laikā esot tik liela, ka kara gūstekņi Vācijā uz jautājumu, kādai tautai viņi piederējuši, atbildējuši: es runāju ukraiņiski, tatāriski, gruziniski, vai tadziku valodā, bet esmu krievs. Šādas atbildes liecinot, ka Padomju tautas jau atteikušās no savas mātes valodas. „Primitīvas cilts patriotisms atkāpjas vispārības patriotisma priekšā,” leņņi izsauca autors. Mēs gan senāk šādu „vispārības krievu patriotismu” saucām istā vārdā par rusifikāciju. Ar kādiem līdzekļiem šāds krievu komunistiskais patriotisms sasniegts, par to tas pats autors (426. lpp.) zin stāstīt sekošo: krievu valodas izplatīšanos ļoti veicinot industrializācija, jo visu pierobežu apgabalu rūpniecību kodols ir krievu strādnieks. Tātad arī Rīgas un citās Baltijas pilsētu fabrikās šis krieviskais „kodols” ir neizbēgams, bet tas nozīmē „komunistiskā patriotisma” virsvaldību.

Ev.-luteriskā baznīca savu vadošo vietu dalīja ar Romas katoļu baznīcu, jo daudz latviešu Latgalē, Augšzemē, Skaistkalnē un Alsungā bija katoļticīgi. 68% latviešu bija ev. lut. konfesijas, 26% katoļticīgo, 4% grieķu katoļu jeb pareizticīgo un 1% baptistu.

Modernā iedzīvotāju statistika par visai svarīgu uzskata *cilvēku sadalījumu pēc nodarbības*. Diemžēl iespēja šo stāvokli pareizi noteikt ir visai ierobežota. Pieaugot tehniskai darba dalīšanai, arvien pieaug cilvēku darba veidi (nomenklatura), nereti cilvēki strādā vairākus darbus un iegūst iztiku vairākos ceļos. Šo un citu metodoloģisku iemeslu dēļ nevar gūt pilnīgu pārskatu par stāvokli pirms 1914. g. un nevar salīdzināt 1897. g. Krievijas pirmās tautas skaitīšanas iznākumus ar Latvijas šīs pašas skaitīšanas rezultātiem.

Vispirms, jau *strādājošo* skaits kā absolūtos tā relatīvos skaitļos Latvijā pēc kara bijis daudz lielāks nekā 1897. g., kad strādājošo uzdots tikai 744 700 vai no visiem iedzīvotājiem tikai 39%. 1935. g. turpretim strādātāju saskaitīti 1 192 317, vai pāri par 60%. Dzīves atjaunošana un jaun-uzbūve pēc kara paaudzei uzlika ļoti smagu darba nastu, bet jaunās dzīves un darba izredzes savā valstī radīja tādu darba prieku un enerģijas uzplūdumu, ka strādāja un savu roku pielika visi — kā jauni tā veci. Tādēļ strādātāju procents Latvijā bija viens no visaugstākajiem Eiropā.

Iedzīvotāju nodarbošanās 1935. g.

	Strādājošie	Piederīgie	Kopā
Lauksaimniecība	801,563	340,316	1,141,879
Rūpniecība	174,601	149,643	324,244
Tirdzniecība	68,303	38,126	126,429
Satiksmē	26,161	33,602	59,763
Administrācija	39,582	31,602	71,242
Brīvās profesijas	21,704	16,877	38,581
Mājamkalpotāji	32,634	7,494	40,128
Pārējie	27,969	24,573	52,542
Kopā	1,192,517	662,291	1,854,808

Nostādot blakus agrāko laiku nepilnīgos un 1935. g. cilvēku nodarbības galvenos skaitļus, var skaidri saredzēt, ka lauksaimniecībā un mežkopībā nodarbināto skaits audzis, sasniedzot 806 000 pret 334 000 1897. g.

Rūpniecībā un amatniecībā 1935. g. saskaitīts 174 000, pret 1897. g. 148 000, jo galvenais rūpniecības uzplaukums atzīmēts šī gadsimta pirmajos gados. Noteiktu ziņu par 1914. g. nav, bet iespējamais skaitlis bijis lielāks. Sakarā ar karu un dziļajām pārvērtībām Latvija reagrārizēta, t. i. tā kļuvusi vairāk lauksaimnieciska nekā pirms kara, bet ir galīgi nepareizi Latviju saukt par tipisku agrārvalsti, jo arī pārējām nodarbiņām svarīga nozīme.

Bez strādājošiem un viņu piederīgiem bijuši vēl 11 889 pensionāru (ar 7 393 ģimenes locekļiem), 43 402 sociāli apgādājamu un tikai 21 963 tādu personu (ar 11 047 ģimenes piederīgiem), kas varēja dzīvot no sava īpašuma vai kapitāla, nestrādājot kādu algotu darbu. Šādu kapitalistu vai rantjē skaits, salīdzinot ar citām zemēm, jaunajā Latvijā bijis mazs.

Pirmais pasaules karš daudziem, sevišķi fabriku strādniekiem, piespieda mainīt viņu parasto darbu pret jaunu un neparastu. Tāpat kara un bēgļu gaitas daudzus atrāva uz ilgu laiku no viņu agrākā darba. Atgriežoties dzimtenē izpostītos dzīves apstākļos, sākumā vajadzēja strādāt kuru katru darbu. Vēlāk savas valsts administrācijas un armijas darbs paņēma kvalificētus sabiedriskus darbiniekus. Katra politiska pārgrozība vai karš izsauca pārgrozības arī cilvēku darbā un arodos; tā tas notika pirmā kara laikā un tas turpinās arī pēc pēdējā kara. Mierīgu arāju vai laucinieku mainīgie apstākļi pārvērš par kareivi, šoferu, dzelzceļnieku, tirgotāju, fabrikas strādnieku vai dažādu gadījuma darbu veicēju. Rodas lielāka darbu dažādība un aug uzņēmība. Piem., pēc pirmā kara latviešos izplatījās tādi maz pazīstami amati kā šofera, elektrotehniķa u.c. un šais jaunais amats latvieši uzrādīja labas veiksmes. Pirmais karš Latvijas savilņoto iedzīvotāju plūdus dzina austrumu virzienā, un no turienes dažreiz apkārt visai pasaulei (imantiņi u.c.) atpakaļ uz dzimteni. Pēdējais karš un vācu okupācijas uzspiestais darba dienests vai bēgļu gaitas, daudzus Latvijas iedzīvotājus aizrāva rietumu virzienā un lika strādāt viņiem pavisam neparastus darbus svešā vidē. Darba

pieredze un prasme kļūst dažādāka un bagātāka; kādas būs iespējas tās parādīt praksē, rādīs nākotne un pašu cilvēku uzņēmība.

Strādājošo iedzīvotāju nodarbošanās (procentos)

(Statistisk Årsbok för Sverige 1946)

	Lauksaimn.	Rūpn. un kalnrūpn.	Tirdzn.	Satiksmē	Administracija	Brīvās prof.	Māksl. potāji
Latvija (1935)	67	15	6	2	3	3	3
Igaunija (1934)	68	16	7	2	5	—	3
Lietuva (1935)	77	7	3	1	3	—	—
Zviedrija (1940)	24	38	14	7	1	7	6
Dānija (1940)	29	32	14	6	2	8	9
Anglija (1931)	6	46	19	8	6	4	10
A.S.V. (1940)	18	31	21	7	3	8	9

Šī nelielā salīdzinājuma tabula rāda, kāda dažādība var valdīt cilvēku galvenās darba nozarēs dažādās zemēs, atkarībā no šo zemju dabas apstākļiem un vēstures gaitas. Pēdējā tomēr neatvairāmi veicina rūpniecībā, tirdzniecībā, satiksmē un citās nozarēs nodarbināto skaita pieaugumu uz lauksaimniecības rēķina. Šī pārkārtošanās nedrīkst būt pārāk strauja un sāpīga. Latvijai jāpaliek lauksaimniecības zemei tādā nozīmē, ka lauksaimniecība kopā ar mežkopību un zvejniecību paliek galvenā iedzīvotāju nodarbošanās, līdzsvarojoties ar citām saimniecības nozarēm. Pretējā gadījumā lauksaimniecībā nodarbināto skaits pārāk strauji samazināsies un „bēgšana no laukiem” pieņems bīstamus apmērus.

Izteiktās domas var atbalstīt ar dažiem piemēriem no Zviedrijas dzīves. Tur lauksaimniecībā šī gadsimta sākumā (1900. g.) bija nodarbinātas 2,8 milj. personas vai 55%, bet 1940. g. 2,2 milj. vai 34%, tātad 40 gados lauksaimniecība zaudējusi apaļos skaitļos 600 000 darba cilvēku. Uz 100 ha aramzemes 1900. g. iznāca caurmērā 79 cilvēki, bet 1940. g. — 58. Lauksaimniecības ražotspēja gan tai pašā laikā nav

samazinājusies, bet vēl augusi, un daži šādu „racionalizāciju” iedzīvotāju ziņā uzskata pat par panākumu. Tomēr pārāk vāja lauku apdzīvotība un cilvēku sablīvējums rūpniecībā arī viņiem jāatzīst par nopietnu parādību. Zviedru rūpniecībā 1900. g. strādāja tikai 1,4 milj. cilvēku, bet 1940. gadā 2,4 milj. (38%) vai par veselu miljonu vairāk. Vēl straujāk audzis tirdzniecībā un satiksmē nodarbināto skaits — no 0,8 milj. (10%) līdz 1,3 milj. (20%). Tās ir tehnikas attīstības un straujā komercialisma sekas.

III. LAUKI UN PILSĒTAS

Viena no tagadnes mechanizētās civilizācijas raksturīgākām pazīmēm ir iedzīvotāju sablīvēšanās pilsētās. Daži vēsturnieki šai parādībā grib saskatīt līdzību ar senajām jeb ar antikām kulturām, kuras, piem., Grieķijā koncentrējās pilsētās, ļoti krāšņi uzplauka, bet tad gāja bojā.

Liela skaita cilvēku saspiešanās pilsētās jeb *urbanizācija* tagad vispirms atkarīga no rūpniecības attīstības jeb industrializācijas un ar to saistītās tirdzniecības un satiksmes. Jo vairāk kādā zemē cilvēku nodarbināti fabrikās un darbnīcās, vai tirdzniecības kantoros, jo vairāk šie cilvēki līdz šim strādāja un dzīvoja pilsētās. Var būt nedaudzi laimīgi izņēmumi, kāds, piemēram, ir Zviedrija, kur apmēram puse rūpniecībā un amatniecībā nodarbināto jau tagad dzīvo ārpus pilsētu robežām. Tāpat tagadnes gaisa uzbrukumi kara laikā fabriku centriem liek nopietni domāt par rūpniecības decentralizāciju, t.i. par tās izklaidus novietošanu laukos, mežos, kalnos vai zem zemes. Tātad nākotnē tehnikas straujā attīstība ar laiku droši vien pārveidos arī rūpniecības sablīvēšanos pilsētās, bet līdz šim kopš 18. gadsimta rūpniecības revolūcijas Anglijā rūpniecība veidoja moderno lielpilsētu seju un apmērus.

Anglijā kopā ar Velsu $\frac{3}{4}$ visu iedzīvotāju savu dzīves vietu atraduši pilsētās; arī Holandē, Vācijā un Itālijā vairāk nekā puse visu iedzīvotāju bija pilsētnieki. Tādu pašu parādību redzam nevien sirmajā Eiropā, bet arī dažās aizokeana zemēs, piem., Australijā un arī „jaunajā pasaulē.” Ziemeļamerikas Savienotās Valstīs vairāk nekā puse iedzīvotāju dzīvo pilsētās.

Augot pilsētnieku skaitam, aug arī pašu pilsētu apmēri.

Lielpilsētās (ar pāri par 100 000 iedzīvotājiem) Lielbritānijā kopā ar Ziemeļriju 1940. g. dzīvoja 39%, pašā Anglijā 45%, Vācijā 30% un ASV — 29% visu attiecīgo valstu iedzīvotāju. Vācijā vien šādu pilsētu bija 59, kas gan pēdējā kara gaisa uzlidojumos visvairāk cieta un kā lielpilsētām tām tagad grūti eksistēt. Lielbritānijā lielpilsētu skaits pārsniedz 50.

Bez tam vēl tagadējās pasaules dažādās daļās izveidojušās kādas 38 miljonu pilsētas, pie kam tādās milzu pilsētās kā Ņujorkā (ar priekšpilsētām 11 milj.), Liellondonā (pāri par 8 milj.), Tokijā (7 milj.) vai Maskavā dzīvo katrā tikpat daudz cilvēku, kā atsevišķās valstīs (Beļģijā 8,3, Holandē 9, Zviedrijā 6,3, Danijā 4,1 milj.).

Šis ļoti vispārējās vēsturiskās attīstības līnijas vajadzēja ūsumā minēt tādēļ, lai urbanizācijas stāvokli atsevišķā zemē (Latvijā) neuzskatītu tikai par kādu lokālu vietēju apstākļu un politikas noteiktu, bet par tagadnes civilizācijas kopēju parādību.

Šai ziņā starp Rietum- un Austrumeiropu pastāvēja gan zināma atšķirība. Rietumeiropa un galvenā kārtā Lielbritānija, Ziemeļfrancija un Vācija daudz agrāki un daudz dziļāki tika ierautas industrializācijas procesā; turpretim Austrumeiropu šis process skāra daudz vēlāk (19. gadsimta otrā pusē vai pat gadsimtu maiņā) un tas nepaspēja sasniegt tik plašus apmērus. Tādēļ arī daži zinātnieki, piem., franču tautsaimnieks Francis Dēlaisi (Les deus Europes. Paris 1927) mēģināja Eiropu schematiski iedalīt divās daļās. Viena t.s. A Eiropa bija augsti industrializēta, bieži apdzīvota, ar daudz ceļiem, lidostām, ar lielu pilsētnieku skaitu un ar daudzām lielpilsētām. Pēdējās cilvēku pūlis ir visās gandrīz vienāds, t.i. nīvilēts un psiholoģiski nereti internacionalizēts. Lielpilsētas dominē nevien saimnieciski, bet arī politikā un kulturā.

Otrā jeb B Eiropa bija lauksaimnieciskā; tā galvenā kārtā bija Austrumeiropa — Balkanu pussala, Apeninu pussalas dienvidi un Pireneju pussalas rietumdaļa. Tai piešķaitja arī Skandināviju (bez Danijas un Zviedrijas lielpilsē-

tām), Somiju un Baltiju. Šī lauksaimnieciskā Eiropas daļa bija vāji apdzīvota, pilsētu skaits neliels un tās pašas mazas. Zemes ārējais izskats vairāk saglabājis vēsturiskās īpatnības, piem., tautas tērpus un parašas. Dzīves temps vispār ir gausāks.

Dabiski, ka Baltijas valstis tāpat kā visa Austrumeiropa piederēja šai pēdējai jeb agrarai Eiropas daļai. Katra schema ir nepilnīga, tāpat arī tikko minētā, bet laba daļa patiesības tajā tomēr saskatāma. Vispirms, cilvēku skaits uz 1 km² tur ir mazs; jo zems tas ir Skandināvijas pussalā un Somijā. Pat Zviedrijā lielpilsētu ir tikai 3, bet industrializētā Holandē, piem., 6; tāpat pārējās Skandināvijas kā arī Baltijas zemēs katrā ir tikai 1 lielpilsēta (Lietuvā — divas, pieskaitot Viļņu).

Relatīvi lielākā daļa strādājošo nodarbināta lauksaimniecībā: Latvijā 67%, Igaunijā — 68%, Lietuvā pat 77%, turpretim attiecīgie skaitļi Vācijā bija 30%, Holandē 21%, Beļģijā — 17% un Lielbritānijā vairs tikai 6%. Tātad pretstats šai ziņā ir acīmredzams.

Dažas Latvijas pilsētas ir samērā vecas un tajās t.s. viduslaiku pilsētu dzīve (maģistrats, gildes, cunftes) pretēji Krievijas pilsētām bija diezgan attīstīta. Arī tirdzniecības sakari sniedzās ļoti tālu: gan pāri jūrām, gan arī pa Daugavu tālu Krievijas iekšienē. 17. gadsimtā, Zviedrijas lielvalsts laikā, kad arī Vidzeme piederēja Zviedrijai, Rīga bija lielākā Zviedrijas pilsēta, un iedzīvotāju Rīgā bijis vismaz divas reizes tik daudz cik galvaspilsētā Stokholmā.

Ziemeļu karš ar drausmīgiem postījumiem arī pilsētu dzīvi atsvieda uz ilgu laiku atpakaļ, un tā redzami sāk atdzīvoties tikai 19. gadsimta vidū ar dzimtbūšanas atcelšanu Krievijā 1861. gadā, ar dzelzceļu būvi 70-80-tos gados un ar pakāpenisku industrializāciju. Ar jauno Krievijas muitas un naudas politiku Rietumkrievijas nomaļu jeb pierobežas apgabali sāka strauji industrializēties un līdz ar to spēji uzplauka 3 lielākās Latvijas ostas — Rīga, Liepāja un Ventspils, pārvērdamās par ievērojamākām plašās Krievijas ārtirdzniecības ostām. Sakarā ar to pilsētu iedzī-

voņāju skaits arī strauji auga. Rīgā iedzīvotāju skaits pārsniedza pusmiljonu un Rīga bija pēc lieluma piektā Krievijas pilsēta.

Pilsētu iedzīvotāji Latvijā 1897 - 1935. g.
(pēc Latvijas statistiskās gada grāmatas 1939. g.)

Pilsētas ar pāri par	1897.g.	1920.g.	1925.g.	1930.g.	1935.g.
100 000 iedz.	282,231	185,137	337,699	377,917	385,063
20-100 000	169,295	100,226	129,723	133,512	136,357
10- 20 000	17,922	18,202	29,004	29,933	28,810
5- 10 000	39,650	43,875	50,644	54,900	57,335
2- 5 000	30,507	30,844	52,440	65,567	67,717
līdz 2 000	2,999	8,580	9,368	32,073	35,281
Kopā	542,603	386,864	608,878	693,952	710,563

Salīdzinot ar 1897. g., kad Krievijā notika pirmā vispārējā tautas skaitīšana, pilsētu iedzīvotāju skaits 1935. g. un arī vēlākos gados bija absolūti un arī relatīvi audzis: 1897. g. pilsētās dzīvoja 29%, bet 1938. g.— 35% visu iedzīvotāju.

Tomēr augstāk minētās straujās pārmaiņas Krievijā un industrializācija uz āru jo spilgti izpaudās tikai šī gadsimta sākumā. Domā, ka pirms pirmā pasaules kara 1914. g. no visiem 2 552 000 Latvijas iedzīvotājiem apmēram 40% vai 1 028 000 dzīvojuši jau pilsētās. Šos skaitļus gan uzskata par pārāk augstiem un trūkst arī tuvāku ziņu par pilsētnieku skaitu dažāda lieluma pilsētās, tomēr acīmredzama tieksme iedzīvotājiem ieplūst pilsētās nevienu no tuvākās pilsētu apkaimes, bet arī no tālām Iekšķrievijas guberņām. Tomēr šī straujā industrializācija Latvijā turpinājās tikai kādus 10 gadus, kad to pēkšņi pārtrauca karš.

Kaut gan tabulā minētos pilsētnieku skaitļus par 1897. g. vai 1935. g. nostāda blakus kā vienveidīgus (homogenus), tomēr pēc būtības tajos saskatāma jūtama izšķirība, jo pats *pilsētas jēdziens* pārveidojies un arvienu vēl turpina mainīties.

Kad pilsēta no pārējās zemes bija atšķirta ar pilsētas mūriem un torņiem, tad katram acīmredzama bija pilsētas

robeža. Bet Rīgas pilsētas mūri tika noārdīti ap 1856. g.; ap to pašu laiku arī Stokholmā pazūd šie viduslaiku pilsētu atributi. Jau pirms pilsētu iezogojumu nojaukšanas, kad pilsētas jau bija tālu izplētušās aiz bijušiem apcietinājumu mūriem un vaļņiem, tās dažviet norobežoja ar muitas punktiem (Stokholmā piem. Norrtull, Horntull u.tml). Ar laiku arī šādi speciali pilsētas nodokļi, kas oktroa veidā Francijā pastāvēja vēl līdz pēdējam laikam, tika atcelti.

Tagad pilsētas no laukiem nav vairs norobežotas ar šādām ārēji viegli saskatāmām robežām un arī pēc būtības šī atšķirība sen jau vairs nav tik krasa, kāda tā bija senāk. Tagad pilsētu administratīvās robežas ir ļoti mainīgas un vaļīgas: pilsētas viegli un ātri iespiežas apkārtējos laukos un, izplešoties pilsētu robežām, tajās dažreiz ietilpināti tīri lauksaimnieciski apvidi. Tikai īpaša izkārtne braucējam atgādina, ka sākušās zināmas pilsētas administratīvās robežas.

Šai ziņā raksturīgas bija dažas Latvijas pilsētas, kurām sakarā ar agraro reformu bija piešķirts samērā daudz zemes. Daļa pilsētas zemes gan bija sadalīta apbūves gabalos, bet daudzi šādi gabali pat līdz pēdējam karam stāvēja neapbūvēti, vai tos izlietoja tīri lauksaimniecības vajadzībām, kā tīrumus vai kā sakņu dārzus. Iebraucot Limbažos vai citā līdzīgā lauku mazpilsētā, tikai speciāla izkārtne lielceļa malā liecināja, ka sākušās pilsētas robežas, kaut gan apkārt viļņoja kupli labības lauki, kam vidū sastopamas tikai retas dzīvojamās ēkas.

Senāko viduslaiku pilsētas iedzīvotāju galvenā nodarbošanās bija tirdzniecība un amatī, kaut arī, piem., dažiem Rīgas patriciešiem toreizējās pilsētas nomalēs (Gaņību dambī vai Pārdaugavā) piederēja pusmuižas vai citi lauksaimniecības zemes apgabali atpūtas vai vasaras mītnu vajadzībām. Arī tagadnes pilsētu centros vai vecpilsētās nereti ir tirgotavu, kantoru vai fabriku kopojums. Spilgts šādas specializācijas piemērs ir Londonas centrs jeb *city*, kurš naktīs ir gandrīz neapdzīvots. Bet katras lielākas pilsētas no-

males parasti ir lauksaimnieciskas, piem., Stokholmas vairākas priekšpilsētas ar savu pašvaldību arī tagad raksturo kā puslauksaimnieciskas (G. Enequist).

Grūti tagadnes konverzacijas vārdnīcās atrast piemērotu pilsētas jēdziena definējumu. Lundas kulturgeografs profesors Helge Nelsons* mēģināja par tagadnes pilsētas galvenajām pazīmēm aprādīt sekošās: lai kādu vietu varētu saukt par pilsētu, tai 1) vajaga būt pietiekoši lielai iedzīvotāju skaita ziņā, 2) vajaga ārējā izskatā (ēku, ielu novietojumā u.tml.) atgādināt pilsētu un 3) iedzīvotāji ir nodarbināti nelauksaimnieciskos darbos, t.i. tirdzniecībā, rūpniecībā vai brīvās profesijās. Bez tam šis pats profesors H. Nelsons domājis arī, ka iedzīvotājiem pilsētās vajadzētu būt sablīvētiem: piem., uz 1 ha vajadzētu dzīvot vismaz 50 cilvēkiem. Šo pēdējo prasību viņš gan stingri neuzturēja, jo tādā gadījumā pat Zviedrijas galvaspilsētu Stokholmu varētu no šī viedokļa neuzskatīt par pilsētu, jo tajā kopā ar priekšpilsētām uz 1 km² neiznāca 5 000 personu.

Tāpat sen jau pagājuši tie laiki, kad ar tirdzniecību vai rūpniecību nodarbojās tikai pilsētnieki vai kad, kā senākā Vidzemē vai Kurzemē, tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumus uz zemnieku zemes nemaz nedrīkstēja atvērt. Tagad ar satiksmes progresu, rūpnīcas un sevišķi amatniecību, pat apzināti mēģina izvietot provincē un laukos; to visu laiku mērķtiecīgi dara Zviedrija, un vairāk nekā puse zviedru fabriku strādnieku jau dzīvo laukos.

Senāk pilsētu ēkas tāpat kā pilsētnieku apģērbi krasi atšķīrās no lauku ēkām vai laucinieku tautas tērpiem. Arī šai ziņā apstākļi mainījušies un mainīsies vēl tālāku, dzīves ērtībām un labierīcībām izplatoties laukos. Automobīlisms veicina greznu vasarnīču vai atpūtas vietu izveidošanos pat samērā attālos lauku stūros.

Augstāk minētās *pilsētu pazīmes* nevar uzskatīt par obligāti raksturīgām tagadnes pilsētām. Tādēļ atliek tikai par pilsētām uzskatīt tādas cilvēku sablīvētas novietnes, kuras

*Geografiska studier över de svenska städerna och stadslika örterna lage Lunds universitets årskrift 1918 Nr. 3.

apdzīvo lielāks cilvēku skaits; tagadējā starptautiskā statistika parasti prasa, lai pilsētā no *statistiskā viedokļa* būtu vismaz 2 000 pastāvīgu iedzīvotāju. Otra ārēja viegli saskatāma pilsētas pazīme ir tās īpašas *pašvaldības tiesības* un saimniecība, ko tai piešķir valsts. Senāk gan šādas komunālas privilēģijas, piem., Zviedrijā varēja piešķirt arī tādi zemes kungi kā Brache vai de la Gardijs, bet tagad tā ir valsts varas vai likumdevējas iestādes prerogative. Citāds, protams ir stāvoklis tādās starptautiskās pilsētās, kāda līdz 1939. gadam bija Dancigas brīvpilsēta, vai kāda tagad veidojas Triestas teritorijā, bet tie ir izņēmumi.

Latvijā līdz 1914. gadam, sakarā ar cara Krievijas vispārējo centralizācijas politiku, pastāvēja tendence nesekmēt revolucionāri demokrātisko pašvaldību dzīvi un tādēļ labprāt neatļāva jaunas pilsētas dibināt. Faktiskā iespēja pilsētu dibināšanai un teritorijas paplašināšanai arī bija ļoti ierobežota. Zeme parasti piederēja bruņinieku muižām, kas šo zemi pilsētu vajadzībām vienkārši nedeva vai nepārdeva (Balvi, Alūksne, Cēsis). Pēc pirmā pasaules kara turpretim valdīja taisni pretēja tieksme — izplest pašvaldību dzīvi un dibināt vairāk jaunu pilsētu, piešķirot tām bagātīgi zemi no valsts zemes fonda. Pilsētu skaits arvienu auga un sasniedza 61, tomēr gandrīz puse (28) no šīm pilsētām bija tādas, kurās iedzīvotāju skaits nesasniedza 2 000; tātad no starptautiska viedokļa tās nevarēja ietilpināt īstu pilsētu grupā. No juridiskā jeb administratīvā viedokļa tās tomēr bija pilsētas, kaut dažbrīd iedzīvotāju šādās mazpilsētās bija tikai ap 500 kā piem. Palangā, Durbē, Piltenē vai Lejasciemā. Pēdējai gan beidzot atņēma pilsētas privilēģijas, jo viegli šīs tiesības gan var piešķirt, bet ne tik viegli jaunatzitām pilsētām iespējams veikt tos plašos saimnieciski sociālos pienākumus, kādus tām pilsētas likums uzliek un kādus iedzīvotāji no tām dabiski var prasīt.

Samērā neilgais laiks starp pirmo un otro pasaules karu neatļāva Latvijā pilnīgi izveidot pilsētu jēdziena mainīgo būtību nedz arī izkopt veselīgu plašu pilsētu komunālo dzīvi; tā lielā mērā paliek vēl nākotnes problema. Vispirms,

nekad *nevar apmierināties tikai ar divām galvenām pašvaldības dzīves pakāpēm*: pagasti un pilsētas, bet jāveido *starborgani*. No paša sākuma arī Latvijā nodibināja apriņķu pašvaldības, kurām starp citu vajadzēja uzņemties dažus no tiem uzdevumiem, kas varētu būt kopēji lauku pašvaldībām (pagastiem) un mazpilsētām. Diemžēl šo provincialo jeb apriņķu pašvaldību darbība nevarēja būt nedz rosīga nedz arī sevišķi sekmīga. Pat tādā gadījumā, ja tā tāda būtu bijusi, mazākām pilsētām nekad nevar dot tādas pat plašas kommunaltiesības un funkcijas kādas piešķir lielpilsētām (Rīgai).

Pat cara laiku Krievijā blakus parastām pilsētām ar īpašuma cenza domēm, pastāvēja pilsētas ar ierobežotām pašvaldības tiesībām; tāda bija Sloka un dažas Latgales pilsētas. Tas nav piemērs, kas tagadnes apstākļos būtu atkarotjams. Par tādu gan zināmā mērā var noderēt zviedru zeme.

Zviedrijā, sakarā ar straujo industrializāciju, laukos pie fabrikām vai dzelzceļa rodas daudzas t.s. bieži apdzīvotās vietas (tātorter jeb agglomeration), kas nav vairs nekādi lauku ciemi, bet tālu nav vēl izauguši par pilsētām. Kaut arī šādos lauku centros novietotas dažas lielākas zviedru fabrikas, piem., Domnarvetā un iedzīvotāju skaits dažbrīd pārsniedza 10 000, tomēr tiem nepiešķīra pilsētas tiesības.

Ar to nebūt nav teikts, ka Zviedrijā nebūtu pundurpilsētu, bet gan, ka tur pilsētas tiesības dod reti un mēģina atrast šiem pilsētu embrioniem pārejas laikam piemērotus pašvaldības veidus.

Zviedrijā bez 125 pilsētām (1946. g.) pastāvēja 2323 lauku pašvaldību, 235 municipalitates, 64 čepingi vai apmēram kaut kas līdzīgs mūsu agrākajiem miestiem, tikai ar nedaudz plašākiem pašvaldības uzdevumiem. Minētais nosaukums ir slāvisks un to kā latviešu valodai nepiemērotu atmeta, bet ar to nav atmetama pati nepilnīgā pilsētas pārejas organizācija. Nevienam laikam nenāktu prātā apstrīdēt vēsturiski izaugušas pilsētas tiesības Piltenei, Grobiņai

vai pat Valdemārpilij (Sasmakai), Ilūkstei vai Kandavai. Tomēr paliek tādas tagadējas pilsētas kā Aināzi, Salacgrīva, Ape, Gostīni, Ķemeri, Abrene, Viļaka, Viesīte, Subate, Priekule, Mazsalaca, Pļaviņas, Zīlupe, Sigulda, Preiļi, Varakļani, Ogre, Strenči un Kārsava, kurās jau agrāk iedzīvotāju nebija daudz un kurām radās grūtības savu komunālo uzdevumu veikšanā. Sekas bija pārāk bieži lūgumi pēc valsts līdzekļiem.

Pēc pirmā pasaules kara izpostītā zeme samērā ātri atspīrga un veica ļoti dzīvu atjaunošanas un jaunuzbūves darbu arī pilsētās un pašvaldībās nozarē; tomēr pēdējo 20 gadu pieredze spiež meklēt vēl jaunus labākus pašvaldības organizācijas un saimniecības veidus. Ne tikai pilsētu dzīves veidi meklējami citi, bet pašas pilsētas daudzos gadījumos jāceļ par jaunu vai pilnīgi jāatjauno.

Jelgava kā pilsēta beidza pastāvēt vienas dienas laikā, tāds pats bēdīgs liktenis bija lemts Rēzeknei, Daugavpilij un Bauskai. Arī visas pārējās Latvijas pilsētas ar Rīgu priekšgalā ļoti nopostītas. Jaunceļot vai atjaunojot šīs pilsētas, nākotnē jāvadās no modernāka uzskata.

Nevar vairs vadīties no vecā pilsētu nostatījuma pretim laukiem vai otrādi. Šāds polarizējums jeb pretstatījums gan izaudzis pagātnē, bet neatbilst tagadnes prasībām. Tagad pilsēta ir tikai zināma reģiona vai novada viena sastāvdaļa, kas nevar dzīvot un veidoties pilnīgi patstāvīgi, bet saskaņā ar visas valsts dzīvi un ar savu apkārtni, kas dažreiz sniedzas simtiem kilometru tālu. Tā, piemēram, Rīgas aizmugure jeb iespaids josla arvien sniegusies pāri Latvijas robežai.

Jau pirms pirmā pasaules kara angļu sakšu zemēs un vēlāk arī Vācijā izauga speciala zinātne par pilsētu celtniecību augšminētā garā. Agrākā arhitektūra interesējās galvenā kārtā par atsevišķu ēku ārējo izskatu, jeb fasādi, izceļot monumentalās celtnes; tagad visa pilsēta un atsevišķas tās daļas un ielas ceļ un pārveido pēc vienkopus perspektīves un gaumes, pieskaņojot to dabas un kultūrvēsturiskām prasībām. Tā protams nedrīkst būt nekāda

krievu plānsaimniecība un šablons, bet tai jāatstāj pietiekoša privāta ierosme un individuāla iedvesme, kā arī jādod iespēja augt un uzplaukt tautas arhitektoniskam ģenijam.

Pašos pēdējos Latvijas patstāvības gados gan steigā nodibināja īpašu *celtniecības komiteju*, bet tās darbība nepaspēja dot iecerētos rezultātus, jo dažbrīd darbojās dažādi blakus iespaidi, piem., Finanšu nama būvē. Arī laiks bija pārāk īss. Šādas vai līdzīgas iestādes nepieciešamība ir acīmredzama un ļoti nepieciešama tieši Latvijā. Tur jau kopš pirmā pasaules kara $\frac{2}{3}$ visas rūpniecības bija saspiesta Rīgā. Atrā tempā izaugot fabrikām, tādā pat steigā izpletās Rīgas priekšpilsētas; tā sauktās strādnieku daudzstāvu kazarmes vai lētās ires mājas bojāja ielu izskatu un nedeva elementāro labierīcību kā ūdensvada vai kanalizācijas. Arī visos pēckara gados neizdevās novērst šo neglīto pagātnes mantojumu, kā neizdevās atrisināt satiksmes problēmu pa saspieštajām šaurām ielām, sevišķi centralajā daļā. Šādas centralās celtniecības iestādes jeb komitejas uzdevums tad nu būtu no paša sākuma plānveidīgi decentralizēt rūpniecību, novietojot to provincē un atālākos lauku novados; tāpat lauku celtniecībā nedrīkst vairs atkārtot kaut nedaudzās jaunsaimniecību izbūves kļūdas. Celtniecība racionalizējama, standartizējama un līdz ar to salētināma. Svarīgs speciāls uzdevums ir satiksmes ceļu tīkla izplānojums un pieskaņojums vispārējām celtniecības vajadzībām.

Arhitektūras fakultāte piemērojama šādām modernām celtniecības prasībām, tomēr šāds plānveidīgs dzīves atjaunošanas un jaunuzbūves darbs nav tikai arhitektu vai inženieru uzdevums. Šajā, tāpat kā tautas dzīves vispārējā plānošanas darbā, parasti iesaista visus zinātnes specialistus kā arī māksliniekus un vēsturniekus. Citu zemju prakse jau līdz šim, un uz priekšu vēl vairāk Eiropas atjaunošanas darbā, var dot daudzus vērtīgus norādījumus, kas pie laika iegaumējami un kopojami.

Urbanizācijas kustība, kas priekš pirmā pasaules kara

dziļi skāra Latvijas dzīvi, pēc kara atslāba. Rūpniecība bija galīgi izpostīta un evakuēta, bet pilsētas izjauktas. Agrākā Krievijas muitas politika veicināja rūpniecības uzplaukumu rietumu nomaļu provincēs un ostās. Pēc kara patstāvīgās Baltijas valstis neatjaunoja vairs šo plašo eksporta rūpniecību un neveicināja arī mākslīgu cilvēku sadzīšanu fabriku centros. Sakarā ar to pat pēc pilsētu skaita pieauguma vēlākos gados un pēc to teritorijas izplešanās pilsētnieku procents bija zemāks nekā 1914. g. 1935. g. tas svārstījās ap 35% un to par augstu uzskatīt nevar, jo apmēram tādi pat ir pilsētnieku skaita apmēri arī apkārtējās zemēs: Igaunijā pilsētu iedzīvotāju 1935. g. bija 26%, Somijā — 17%, Danijā — 42%, Lietuvā — 23%, Norvēģijā — 28% un Zviedrijā — 28%. Sakarā ar ļoti straujo industrializāciju 1940. g. tas sasniedza jau 42% ar redzamu tendenci vēl pieaugt.

Zviedrijā zinātniskā literatūrā mēdz minēt arī citu ne-lauksaimniecisko iedzīvotāju mēroga skaitli, proti 56%. Tādā gadījumā pilsētām nepareizi pieskaitītas visas rūpnieciski tirdznieciska rakstura bieži apdzīvotas vietas (tātortor) ar vismaz 250 cilvēkiem. Ciemats ar 250 personām jeb ar kādām 40-50 ģimenēm vai saimniecībām patiesībā nav nekāda bieži apdzīvota vieta; vēl mazāk tā atgādina pilsētu.

Pārāk liels cilvēku sablīvējums saspiešas, neveselīgās pilsētās ir nevēlama parādība; tās apdraud cilvēku veselību, dzīvotgribu un morāli un ir sociālas neapmierinātības izpausmes vietas. Protams, pilsētas ir arī tagadnes kultūras spogulis, kurā atspoguļojas nevien tās sliktās, bet arī labās parādības. Pilsētās koncentrējas zinātnes tempļi un mācības iestādes, uzplaukst dažādas mākslas un tehnikas sasniegumi. Ir pilsētas, kuru vārdi var dažā ziņā atbaidīt; tāda ir uzplaukstošā gangsteru pilsēta Čikaga vai ostu pilsētas — Marseļa vai S. Pauli Hamburgā. Arī Rīgas ostas rajons vai dažas vietas Latgales priekšpilsētā (Krasnaja Gorka u.c.) urbanizācijas periodā sāka iegūt šādu atbaidošu vietu raksturu. No šī viedokļa tagadnes lielpilsētas

prasa pamatīgu pārveidojumu nevien ārēji, bet vēl vairāk iekšēji. Tādēļ saprotams arī naidis un bažas, kādas apvij pilsētas, bet nav jāaizmirst arī tas milzu pievilksanas spēks, kāds tām piemīt.

Pilsētu augšanu senatnē neapturēja ne Sodomas un Gomoras liktenis, kuras gājušas bojā it kā grēcīgas dzīves dēļ, tāpat urbanizāciju neapturēs sērs un asfalts, kas uz tām lija pēdējā karā.

Pilsētas ir tagadējās kapitalistiskās sistēmas spilgtākais, bet arī pretrunīgākais izpaudums un līdz ar to arī problēma. Pilsētu polarizējums jeb pretstatījums pārējām zemes daļām dažreiz kļuvis ļoti ass un sāpīgs, bet atrisinājums vēl nav rasts. Bolševiku apgalvojums, ka pilsētu jautājums ir tikai kapitalistiskās pasaules parādība un ka socialistiskajā komunisma zemē tādas problēmas nemaz vairs neesot, ir tikai apgalvojums.

Padomju savienība ar visiem līdzekļiem forsē rūpniecību, sevišķi smago rūpniecību. No atpalikušas lauksaimniecības zemes tā ļoti īsā laikā grib izvērsties par tehniski modernu lielrūpniecības zemi. Dabiski, ka ar šo paātrināto industrializāciju un ar agrāko zemnieku nodzīšanu no viņu zemes ļoti strauji pieaug pilsētnieku skaits. Vēl pirms pirmā pasaules kara toreizējā Krievijā bija tikai 15% pilsētnieku, bet 1939. g. tādu saskaitīts jau 33%. Ātri izplešas nevien vecās pilsētas, bet tīri amerikāniski izaug arī jaunas pilsētas (Magnitogorska Uralos u.c.). Pilsētas būvējas steigā, chaotiski; tās nespēj uzņemt un novietot pārāk straujo strādnieku pieplūdumu. Tādēļ dzīve sasteigtajās Padomju savienības pilsētās ar nepieredzēto dzīvokļu trūkumu un saspīstību ir drudzaini slikta un neapmierina elementaras pilsētu dzīves labierīcību prasības. Urbanizācijas problēma tur pieņēmusi asu veidu, kas dažā labā ziņā atgādina agrinā kapitalisma uzplūdu periodus (pēc V.Sombarta *Der moderne Kapitalismus*).

Padomju savienība arī iekļautām un okupētām Baltijas valstīm sola sniegt to pašu sasteigtas industrializācijas svētību, ko tā dod pārējām savienības daļām. Rīgu sola dri-

zumā pārvērst par miljonu pilsētu; arī pārējās ostas pilsētas (sevišķi Tallina) augšot, protams to jaunos iedzīvotājus atvedot no attāliem apgabaliem. Izpostītajā zemē, sakarā ar tikko minēto, pilsētnieku relatīvais skaits drīz pieaugs un urbanizācijas process var pieņemt nepieredzētus apmērus, bet ar bīstamu sveštautiešu pārsvaru.

Vācu okupācijas laikā pēc 1941. g. pastāvēja pretējas tieksmes: tad okupācijas vara centās radīt Ostlandi ar simtiem tūkstošiem kilometru plašu teritoriju. Latvijai un pārējām Baltijas valstīm vajadzēja būt tikai daļai no šīs plašās Austrumzemes. Pēdējo industrializētā Vācija apgādātu ar nepieciešamām fabriku precēm, bet šī plašā teritorija ražotu galvenā kārtā lauksaimniecības produktus, kokus un citas jēlvielas. Pieļautu tikai nelielu vietējo rūpniecību un pilsētām neļautu strauji augt. Solot Rīgai kā pārvaldes centram īpašas Hanzas brīvpilsētas tiesības, vispārējais nelabvēlīgais stāvoklis nemainītos.

Latvijas brīvvalsts laikmetā pilsētu un lauku problema vairāk tika pieskaņota zemes tiesajām vajadzībām, ierobežojot pārspilētās internacionalizējošās industrializācijas tieksmes un ievadot to mierīgākā gultnē. Arī šajā laikmetā vienā pašā Rīgā dzīvoja vairāk nekā puse pilsētnieku vai 1935. g. no 710 563 Latvijas pilsētu iedzīvotājiem 385 063. Pieskaitot šim skaitlim vēl 3 lielāko pilsētu (Liepājas, Daugavpils un Jelgavas) iedzīvotājus (136 357), šajās 4 pilsētās dzīvoja gandrīz $\frac{3}{4}$ (73%) visu Latvijas pilsētnieku. Turpretim pārējās 56 pilsētās dzīvoja nedaudz cilvēku; tās bija nelielas lauku pilsētas vai mazpilsētas ar diezgan gaušu sabiedrisko un saimniecisko dzīvi; arī parastās pilsētu tehniskās labierīcības (ūdensvads, kanalizācija, elektrība) izmantotas tikai daļēji.

Dažu pilsētu vecā daļa (Jelgavā, Cēsīs u.c.) vēl pārāk krasi atšķīrās no pilsētu jaunajām daļām jeb priekšpilsētām. Tomēr šajā laikmetā pilsētas arvien vairāk izauga par kultūras centriem, kas tālu iespaidoja savas apkārtnes dzīvi. Tādas krasas nošķirtības, kāda kādreiz pastāvēja starp aristokratiski muižniecisko Kuldigi un Cēsīm un

starp laukiem, vai starp krieviski ierēdniecisko Rīgu un Daugavpili un pārējo zemi, sen vairs nebija, kaut arī pilsētu iedzīvotāju nacionālais sastāvs (sevišķi Latgalē) bija raibs un sociale kontrasti tāpat lika sevi manīt.

Arī Latvijā tāpat kā citās zemēs pastāvēja *dažāda doma un uztvere par pilsētām un dažāds pilsētu novērtējums.*

Industrializācijas, kā visa progresa nesējas, aizstāvji, sevišķi socialistu novirziens, prasīja jaunu pilsētu dibināšanu, to teritorijas izplešanu un komunālo tiesību un saimniecības paplašināšanu. Izstrādājot 1927. gadā Rīgas nākotnes izbūves projektus, diskutēja iespējas izplest Rīgas administratīvās robežas līdz pat Siguldai.

No otras puses zemnieku pārstāvji lielāko tiesu pasvītoja vēsturiski izaugušo pilsētu un lauku pretstatījumu, uzsverot, ka pilsētas izaugušas uz lauku rēķina. Pilsētniekus nereti mēdza uzskatīt par vieglas dzīves un izpriecu reprezentantiem, bet par vienīgi ražīgu un vērtīgu fiziokrātu (Kenē) garā atzina tikai laucinieku darbu. Šādai uztverei bieži sekoja jūsmīgs lauku dabas un dzīves idealizējums.

Pilsētu problēma ir gandrīz tikpat veca, cik veca ir cilvēces vēsture. Senās Bābeles, vecās Kartagas vai mūžīgās Romas atbalss skan cauri gadu tūkstošiem. Rīga arī skaita vairāk nekā 700 gadus, bet pilsētu dzīves veidojumi Latvijā pastāvējuši jau pirms tam (Jūrpils Kursā, Apule u.c.). Dažas kādreiz redzamas pilsētas beigušas pastāvēt vai galīgi pārvērtušās (Koknese, Jersika, Rauna un Straupe). Arī tagadējais laiks uz ilgiem gadiem iezīmēs jaunus vaibstus līdzšinējā latviešu pilsētas dzīves ārējā sejā. Vēlams, lai šie vaibsti atbilstu vēstures attīstībai, tautas garam, piekļautos apkārtējai dabai un lai cilvēki paši varētu veidot šos darba un dzīves centrus neļaujot tos noteikt ārējiem spēkiem ar svešu garu.

IV. LATVIJA MAZSAIMNIECĪBU ZEME

Pirms pirmā pasaules kara toreizējās absolutiskās cara Krievijas t. s. Baltijas provinces (Pribaltjiskij kraij) jeb vēlākās Latvijas un Igaunijas brīvvalstis bija tipiskas aristokrātiskas lielgruntniecības zemes. Šīs provinces lielā mērā atgādināja Austrumprusijas, Meklenburgas vai Brandenburgas agraro iekārtu, pēc kuras ģimja un līdzības tās savā laikā bija organizētas.

Šai vecajā agrarā iekārtā pārāk liela daļa zemes piederēja lielajām muižām. Nepilniem 2% zemes īpašnieku piederēja vairāk nekā puse (53%) visas zemes, pie kam *bruņinieku muižām* vien Vidzemē (latviešu daļā) piederēja 48%. Šādas bruņinieku muižas vidējā platība Vidzemē bija 2264, bet Kurzemē 1957 ha. Latgalē, kur agrarie apstākļi bija citādi un kur tos tāpat kā Lietuvā noteica vispārējie Krievijas zemnieku likumi un brīvlaišana 1861. gadā, tomēr lielgruntniekiem jeb muižniekiem arī piederēja 38% visas zemes.

Šīs muižnieciskās lielgruntniecības pēc Anglijas parauga dažreiz mēdza saukt arī par latifundijām, ar to norādot vispirms uz milzu apmēriem, kādus tās aizņēma, piem., Gulbene, Dundaga, Pope u.c. Šīs lielās muižas parasti sadalījās vairākās saimnieciskās vienībās, kā pusmuižās, lopu muižās, mežsargu saimniecībās, nepārdotās zemnieku mājās, dzirnavās, brūžos, krogos u.t.t. To saimniecību gan noteica pati muiža, bet atļāva tomēr arī zināmu rīcības brīvību.

Izmantojot savu vispārējo privilēģēto stāvokli un izliekot arī bagātīgi blakus līdzekļus no algām, kapitaliem vai pilsētu namiem šīs muižas, salīdzinot ar Iekškrievijas

muižām, saimnieciski likās samērā labi nostādītas; uz to norādīja jau grandiozās, greznās pilis ar parkiem, siltumnīcām, medību mītnēm u. tml.

Ekonomiskā turība un greznība tomēr bija politiski privilēģētā stāvokļa sekas un arī šai ziņā varēja atgādināt angļu lendlordu stāvokli. Šis izcilais privilēģētais socialais un politiskais stāvoklis Baltijas lielgruntniecībai bija ļoti vecs, un izpaudās visdažādākā veidā un dažādos virzienos, no kuriem še īsumā var minēt tikai dažus.

Pēc Livonijas ordeņa valsts sabrukuma zviedru laikos, Vidzemes muižniecība sava sūtņa Johana Patkuļa personā visādiem līdzekļiem mēģināja restaurēt savu veco privilēģēto feudalo stāvokli, gan atsaucoties uz apstrīdētām Sigismunda Augusta privilēģijām, gan uz citiem vēstures aktiem, un piekopusot nodevīgas machinācijas. Šis mēģinājums beidzās bēdīgi un muižu redukcija bargi skāra plašos muižnieku zemes īpašumus Vidzemē un Igaunijā. Bet noslēdzot mieru ar Krieviju pēc Ziemeļu kara 1721. gadā Nistadē, Baltijas muižniekiem arī tā sauktajos kapitulācijas punktos veikli izdevās atkal atgūt savu izcilo publisko stāvokli, kā arī tiesības Baltijas provincēs atklāti lietot vācu valodu un evaņģeliski luterisko ticību un īpatnējo baznīcas iekārtu uzskatīt par valdošo. Krievijas ķeizari bez daudziem tituliem vēl ilgi pēc tam sevi dēvēja par Vidzemes un Kurzemes hercogiem un, troni ieņemot, netieši akceptēja senās privilēģijas.

Šāds privilēģētās aristokrātiskās vietējās pašpārvaldes stāvoklis turpinājās līdz pat 19. gadsimta vidum. Cik plašas bija Baltijas muižniecības privilēģijas un autonomija, norāda tas fakts, ka arī visas zemes un zemnieku lietas noteica un izlēma muižnieku organizācijas (landtagi, konferences vai landratu koleģijas). Tās izstrādāja pēc prūšu prievkuga L.Šteina parauga sev labvēlīgu zemnieku brīvīšanu jau 19. g.s. sākumā (Kurzemē 1817. un Vidzemē 1819. g.), bet Krievijā zemnieki pēc citādiem principiem līdzīgu brīvīšanu sagaidīja tikai 1861. gadā. Tāpat izdoti īpaši Baltijas civillikumi, kuri pastāvēja līdz pirmam pas. karam.

Protams, šādiem svarīgiem likumiem bija vajadzīga Krievijas centrālo Pēterpils iestāžu (pat īpašas Baltijas komitejas) sankcija. Pēdējo tomēr parasti izdevās iegūt diezgan viegli. Pēterpils birokratiskā galmā un karaspēkā vācu muižniecības iespaids bija liels un pati šī muižniecība bija izglītota un rafinēta.

Personīgās zemnieku brīvīšanas bez zemes klūmīgās sekas drīz vien sāpīgi izpaudās uz ārieni gan neražu (1838 - 40. g.g.), gan zemnieku dumpju veidā. Arī Krievijas grieķu ortodoksālā (pareizticīgo) baznīca 19. g.s. 40-tos gados sāka izmantot šos zemnieku sliktos apstākļus, aģitējot un spiežot viņus pāriet savā ticībā. Jo rosīga šī kustība bija Vidzemē, bet arī tur vēl 1849. gadā Hamilkara Felkerzama zemnieku likumus izstrādāja muižnieku landtags.

Mainoties vispārējai Krievijas starptautiskai un arī iekšpolitiskai situācijai pēc neizdevīgā Krimas kara un pēc zemnieku brīvīšanas un citām reformām 60-tos gados, pamazām mainījās arī krievu valdošo aprindu nostāja pret valsts nomalēm un cittautiešiem. Pastiprinājās imperialistiska absolutisma, centralizācijas un rusifikācijas tendences, pieņemdamas nereti brutālus un primitīvus apspiešanas veidus. Šo policejiskās pārtautošanas politiku iedvesmoja ne vien birokrātija, bet arī nacionālās aprindas — slavofili un vēlāk panslavi.

Krievijas dienvidos šī politika, sagraujot vecās, bagātās gruzīnu un armeņu kultūras, ilgā asiņainā cīņā pilnīgi iekaroja Kaukazu. Tā izvērtās arī nepārtrauktā karā pret Turkestanas un Vidusāzijas tautām — pret turkmeņiem, tadžikiem, kirgiziem u.c. Krievu batalists Verēščagins savās daudzās gleznās rāda tos upurus un galvaskausu kalnus, kādus šī krievu iekarošanas kāre prasījusi. Arī tad tāpat kā tagad simtiem tūkstošu armeņu vai tadžiku deportēja, bet turkmeņiem un kirgiziem atņēma viņu zemi. Krievijas rietumos šī pati iekarošanas, apspiešanas un pārtautošanas politika vērsās pret visām vēsturiski izaugušām ipatnībām vai brīvībām. Vissspilgtāki tā izpaudās Polijas dumpju (1863) apspiešanā, noliedzot arī leišiem un

latviešiem Latgalē pat garīgus rakstus izdot savā valodā un visādi vajājot patstāvīgākos garīdzniekus.

Sakarā ar vispārējo politiku, arī Baltijā vispirms tiesa un administrācija (1888/9) tika birokratizētas, nododot tās krievu ierēdņu rokās. Tālākās represijas vērsās pret skolām (1887/9 g. likums), baznicu un visām pārējām dzīves nozarēm. Atsevišķu vācu luterāņu mācītāju vai literātu pretestību policejiskā apspiešana un rusifikācija viegli salauza, jo tautu šī cīņa lielāko tiesu nemaz tieši neskāra; turpretim dažas latviešu aprindas (Krišjānis Valdemārs) draudzējās ar krievu nacionalistiem (Katkovu u.c.), lai tādā ceļā stiprinātu savas pozīcijas un labāki varētu apkarot savu senseno pretinieku — vācu privilēģēto muižniecību.

Zīmīgi, ka krievu centralizācijas un pārtautošanas politika Baltijā, jeb kā vācieši to sauca „deutsche Ostseeprovinzen,” tomēr pilnīgu uzvaru neguva: tika atstātas nevien savas Baltijas provincialās tiesības, bet arī evaņģeliski luteriskā baznīcas iekārta ar savu sinodi un patronattiesībām un īpatnējās muižniecības pašpārvaldes organizācijas (landtagi u.c.), kurās ne tikai zemniekiem, bet arī pilsoņiem faktiski nebija nekāda līdzrunāšana. Vienīgi administrācijā un skolu lietās krievi bija nepieņemami. Sakarā ar to palika novecojusi agrarā iekārta, kuru muižnieki aizstāvēja vissīkstāki un nepielaida nekādas reformas. Pat asipainie 1905. g. nemieri nespēja satricināt šos muižniecīkos centienus. Par nemieros nodedzinātām muižām Baltijas muižnieki no krievu valsts saņēma pat atlīdzību. Viņi kala plānus par Latvijas kolonizēšanu ar vācu zemniekiem (Manteifels Kazdangā vai Siverss Skrīveros), vai pat par daļas vāciešu emigrāciju (uz Meksiku), ja atkārtotos notikumi līdzīgi 1905. g.

Krievijas valsts domē gan apsprieda latviešu deputātu ierosinātos likumus par kroņa mežsargu māju vai mācītāju nomas māju pārdošanu to ilggadīgiem lietotājiem. Pat šos maznozīmīgos likumprojektus nespēja pilnīgi realizēt un daļa zemnieku māju palika nepārdota, kaut arī to

apsaimniekotāji tās bija lietojuši vairākās paudzēs no vietas.

Sakarā ar minētiem īpatnējiem vispārējiem apstākļiem arī zemnieku likumi un agrarā iekārta Baltijā bija īpatnēja. Izsludinot zemnieku brīvlaišanu, tiem gan tika dota ierobežota personīga brīvība (t.s. putna brīvība), bet palika kļaušu kārtība un visa zeme kā muižas īpašums. Ja zemnieks gribēja iegūt zemi, tad viņš to varēja darīt „brīva līguma ceļā” t.i. viņš slēdza zemes pirkšanas līgumu („kontraktu”), vienojoties ar muižu par izpirkšanas maksu, laiku un citiem blakus noteikumiem. Piem., visos līgumos, saskaņā ar landtaga atzinumiem, bija atzīmēts, ka zvejas un medību tiesības, tāpat tiesība atvērt rūpnīcas, krogus vai citus tirdzniecības uzņēmumus zemes ieguvējiem nav dotas: tās bija tikai muižas, bet nevis zemnieku zemes privilēģija.

Šādas brīvas konkurences vai brīvas sacensības un brīvu līgumu teorijas 19. g.s. sākumā Eiropā bija ļoti populāras. Tās iedvesmoja angļu klasiskā tautsaimniecības skola un galvenā kārtā tautsaimnieka Adama Smisa (Smith 1723-90) mācības. Šis ekonomiskais liberalismis vērsās pret visiem ierobežojumiem un žņaugiem saimnieciskā dzīvē, tāpat arī pret kļaušu sistemu, pret dzimtbūšanu, kā arī pret sastingušo cunftu kārtību pilsētās u.t.t. Aiz šiem saimnieciskās un personīgās brīvības lozungiem zemnieku un muižnieku teoretiski uzskatīja par divām saimnieciski un juridiski vienādām pusēm, kas katra var un māk pilnīgi brīvi aizstāvēt savas tiesības, kaut gan praksē to socialais un tiesiskais stāvoklis bija ļoti dažāds.

Praktiskais rezultāts zemnieku kvasi liberalai brīvlaišanai bija šāds: 1) lielākā daļa zemes palika muižām un tās zemi zemniekiem ne labprāt pārdeva; 2) izpirkšanas maksas bija augstas, un toreizējos ekstensīvas lauksaimniecības laikos zemniekiem bija grūti sadabūt vajadzīgo naudu; 3) palika kļaušas, dažādas naturālas devas, piem. „siecīņi” un citi apgrūtinājoši blakus noteikumi.

Pastāvēja gan noteikums, ka visa zemnieku zeme pēc

brīvīšanas nododama zemniekiem. Praksē to tomēr nedarīja, jo daļa zemnieku vienkārši nespēja pildīt brīvā līguma noteikumus. Daudzos gadījumos muižas arī nemaz nevēlējās zemi pārdot un atstāt to zemnieku rokās. Vēlāk ar āboliņa sēšanu, aitkopību, pastiprinātu kartupeļu audzēšanu (spirta dedzinātavām) tieši intensīvāki koptajās muižās bija tendence vairāk zemes atstāt savās rokās. Ar to sākās zemnieku aizdzīšana no zemes, t.i. izlikšana no ilggadīgām nomas mājām un šo māju zemes pievienošana muižām.

Šis nežēlīgais process turpinājās ilgāku laiku un daudz zemnieku zemes tādā ceļā pievienoja muižu zemei. Kad Vidzemē, piem., ar 1849. g. likumiem mēģināja ierobežot šo nepārtraukto zemnieku izlikšanu no mājām, arī tad pilnīgi atklāti atzina un sankcionēja šo darbību. Kvotes, jeb Igaunijā sestdaļas zeme, bija tā zemnieku zemes daļa, ko ar „sarkano svītru” norobežoja no pārējās zemnieku zemes un nodeva muižas rīcībā. Bet jau līdz tam krietna daļa zemnieku zemes bija pilnīgi pievienota muižām. Kvotes zemi gan bija solīts pakāpeniski pārdot zemniekiem, bet lielākā daļa tās palika nepārdota līdz pirmajam pasaules karam.

Pirms agrarās reformas Vidzemē un Kurzemē lielgruntniecības veidā valdīja *bruņinieku muiža*. Kā jau pats šis vārds norāda, tā nebija tikai lielsaimniecība, bet dižciltīgo muiža, kurai piederēja dažādas publiskas un sociālas priekšrocības, no kurām var še atzīmēt galvenās.

Bruņinieku muižu minimālie apmēri bija noteikti. Ipašnieki varēja aktīvi piedalīties vietējos landtagos vai muižnieku konferencēs (Kurzemē), kur lēma arī par dažādām vispārējām zemes vajadzībām, piem., par ceļiem, zirgu pasu u. tml. Tās varēja uzlikt arī nodokļus, ar kuriem sedza nevien muižnieku kārtas organizāciju, bet arī vispārējas vajadzības. Tātad tā zināmā mērā bija aristokrātiska, kaut arī ļoti ierobežota zemes pašpārvalde.

Baltijas muižniecība tādēļ arī krasi noraidīja visus krievu centralo iestāžu priekšlikumus par lauku pašvaldības

paplašināšanu; ne guberņu, ne apriņķu zemstes (1893. g. likums), jeb lauku pašvaldību organizācijas tās acis neatrada nekādas žēlastības. Krievu zemstes patiešām nebija nekāds pašvaldības ideāls. Tās bija ierobežotas savā darbībā, kaut arī bija krievu progresīvās sabiedriskās kustības centri. Zemstēs tomēr varēja tieši piedalīties arī zemnieki un pārējo iedzīvotāju pārstāvji. Pat Latgalē (Vitebskas guberņā) pēdējos pirmskara gados darbojās sašaurinātas zemstes, bet pārējās Latvijas daļās visi plašākas pašvaldības ierosinājumi un projekti nogrima komisiju un apspriežu protokolos, neredzējuši dienas gaismas. Baltijas muižniecība gribēja paturēt savas kārtas aristokrātiskās iestādes (landtagus, landratu kolleģijas, konferences) kā vienīgās plašākās pašvaldības organizācijas, neizlaižot vadības grožus no savām rokām pat tad, ja apstākļi spiesti nedaudz paplašināt šo organizāciju sastāvu (viņu projektētās zemes padomes). Pašvaldībās, tāpat kā agrarās lietās, Baltijas muižniecība norobežojās no pārējiem zemes iedzīvotājiem ar tikpat augstu mūri, ar kādu viņu pilis parasti bija norobežotas no pasaules.

Pat Rīgas pilsēta Vidzemes landtagā bija pārstāvēta tikai ar pāris pārstāvjiem un arī tad tikai kā Rīgas patrimonālā apgabala muižu reprezentētāja. Tādēļ saprotama skajā prasība pēc savas zemes pašvaldības, kas līdz ar agrarjautājumu spārnoja zemniekus 1905. g.

Formāli bruņinieku muižas varēja iegūt katrs, kam bija vajadzīgā naudas summa; faktiski iespējas nebija gandrīz nekādas. Pāris latviešu zemniekiem un nedaudziem krieviem bija palaimējies iegūt nelielas bruņinieku muižas; tie bija un palika baltie zvirbuļi dižciltīgo putnu barā.

Baltijas muižniecība bija vāciska un noslēgusies savās kārtas organizācijās un sanāksmēs (Ritterschaft), kas ļoti atšķīrās no krievu muižnieku apvienībām. Tām, piem., bija tiesība piešķirt diezgan retos baronu un fonu titulus. Personīga muižnieka tituli varēja iegūt arī augstāki ierēdņi. Tas tomēr viņiem nedeļa tiesības pretendēt uz līdzdalību vācu muižnieku organizācijās. Tāpat krievu muižnieki —

zemes īpašnieki tur parasti netika uzņemti. Vienīgi bruņinieku muižas ieguvējs varēja piedalīties landtagos un pēc zināmas pārbaudes tas varēja cerēt iekļūt arī muižnieku slēgtajā kārtas organizācijā.

Īpašās tiesības un izcilais stāvoklis, kāds saistīts ar bruņinieku muižu, izslēdza gandrīz katru iespēju tikt pie šādas muižas. Dažādi ierobežojumi, piem.: noliegumi tās pārdot bez ķeizara atļaujas, apgrūtināt parādiem vai atļaut mantot attālākiem radiniekiem, majoratu vai minoritatu tiesību veidā, faktiski noveda pie tā, ka pirkšanas un pārdošanas gadījumi bija ārkārtīgi reti un ka daži desmiti lielu muižu atradās vienas pašas ģimenes rokās (piem. Volfi un Vulfi Vidzemē).

Kaut arī zemnieki bija formāli brīvi, savu māju iepirkšanu plašākos apmēros tie varēja sākt realizēt tikai 70-80-tos gados sakarā ar kļaušu atcelšanu un lauksaimniecības labības cenu uzlabošanu, tomēr dažāda atkarība no muižas vēl palika, tāpat kā kļaušu un „kungu riju” sekas vēl ilgi bija jūtamas un saskatāmas.

Evangeliski luterisko draudžu mācītāju izvēle, piem., atkarējās no muižas, jo tai piederēja patronāta tiesības. Mācītāju savdabīgais stāvoklis vāciskajā kungu baznīcā, tos nereti attālināja no savas tautas un noveda līdz atklātām sadursmēm, kad baznīcā ievēda nevēlamus mācītājus (Apekālnā). 1905. g. nemieri tāpēc asi skāra baznīcas.

Tāpat pagastu pašvaldības, kas sāka veidoties reizē ar brīvlaišanu, sākumā atradās pilnīgā muižas aizgādniecībā, no kuras tās vēl arvienu gan materiāli, gan sociāli bija atkarīgas. Visspilgtāki tas izpaudās sevišķā muižas policijas iecirkņa pastāvēšanā, pat vēl šī gadsimta sākumā. Tādēļ arī tautā atkarības sajūta un bailes no muižas izpaudās visdažādākos veidos. Vēsturiski izaugušais pretstatījums un antagonisms starp aristokrātisko muižu un pārējo tautu bija pārāk dziļš un asš, lai to varētu izlīdzināt mierīgā reformu ceļā, vēl jo vairāk tādēļ, ka nebija patiesas gribas šādas reformas dot un realizēt pat pēc 1905. g. traģiskajiem notikumiem.

Sākoties pirmajam pasaules karam, sākās arī asa reakcija pret visu vācisko un daudzu vāciešu izraidīšana no Baltijas. Tomēr arī pēc neveiksmīgā kara un pēc revolūcijas Krievijā 1917. g. pavasarī, vēl 1919. g. Liepājā, Bermonta uzbrukuma laikā, un Cēsu kaujās vairākkārtīgi bija vērojami Baltijas muižnieku mēģinājumi atgūt zaudētās varas pozīcijas. Izbeidzoties kara darbībai, 1920/21. g. muižas bija izpostītas un daudzos gadījumos to bijušie īpašnieki tās atstājuši, dodoties uz Vāciju un citām zemēm, vai arī bija krituši kaujās. Lielo daļu agrāko lielgruntniecību vajadzēja pārvaldīt kā bezsaimnieka mantu, līdz tam, kamēr tās ieskaitīja valsts zemes fondā. Sabrūkot absolutismam Krievijā, sabruka arī Baltijas aristokrātiski sociālā iekārta. Mēģinājumi meklēt jaunus balstus Vācijas ķeizārvalstī sabruka līdz ar šīs valsts bojā eju.

Sekas šādai zemes jautājuma kārtošanai bija zemes koncentrēšanās nedaudzu lielgruntnieku rokās un nelielais mazgruntnieku skaits. Pēc nepilnīgas krievu zemes īpašumu statistikas, Latvijas robežās 1905. gadā bijuši tikai 83 117 zemes īpašnieku, bet pēc agrarās reformas 1939. g. 270 604, tātad vismaz trīs reizes vairāk. 1905. gadā 881 lielgruntniekiem, pāri par 500 ha katram, piederēja apmēram 2,8 milj. ha vai 55% zemes, bet 1939. g. šādu lielgruntnieku nemaz vairs nebija. Šis lielās pārvērtības ilustrēsim ar sekojošu tabulu:

Zemes īpašumu veidi.

	1913. g.		1929. g.		1935. g.	
	1,000 ha	%	1,000 ha	%	1,000 ha	%
Lielgruntn. zeme	3,016	48	—	—	—	—
Valsts zeme (meži)	628	10	1,861	30	1,746	28
Vecsaimn. zeme	2,467	39	2,772	45	2,818	45
Valsts zemes fonda iedalītās saimn.	—	—	1,423	23	1,550	25
Pārējie īpašumi	156	3	136	2	130	2

Kopā 6,267 100 6,192 100 6,244 100

Jau šie nedaudzie skaitļi spilgti raksturo lielo strukturālo lūzumu, kāds noticis ar agraro reformu. Lielgruntniecība

agrākajā nozīmē beigusi eksistēt. Pastāvēja gan arī vēl 1935. gadā daži zemes īpašumi, kas bija lielāki par 100 ha un kurus statistiski varētu pieskaitīt lielsaimniecību grupai, bet tiem bija pavisam cits raksturs.

So agrāko stāvokli vajadzēja sīkākī atgādināt tādēļ, ka runājot par agrāro reformu, parasti izceļ tikai vienu tās daļu — zemes atsavināšanu un sadalīšanu, aizmirstot vai notušeļot tās publiskās un socialās pārvērtības, kādas ar šo akciju saistījās. Tām daudzos gadījumos bija izšķiroša nozīme, un tādēļ agrāro reformu silti aizstāvēja, piemēram, arī tās zemnieku daļa, kam pašai bija zeme, bet kas senāk smagi cieta no beztiesības sajūtas savā sabiedriskajā dzīvē.

1917. g. Krievijas revolucijā viens no popularakajiem lozungiem bija: „Zemi un brīvību!” Šis lozungs, kaut arī citādā veidā un apstākļos, skaļi atbalsojās arī Latvijā.

Zemnieku brīvlaišana bez zemes un zemnieku zemes pievienošana muižām, daudzus latvju zemniekus pārvērtā bezzemniekos. Viņiem nebija nekādas izredzes tikt pie „sava kaktiņa un sava stūriša zemes,” kaut arī šādas tieksmes no seniem laikiem pastāvēja. Jau pēc zemnieku dumpjiem un neražas gadiem sākās izceļošana gan uz tuvākajām Krievijas guberņām, piem., uz Novgorodas gub., sakarā ar Krišjāņa Valdemāra mazsekmīgo kolonizācijas pasākumu, gan uz siltām zemēm (uz Jeisku pie Melnās jūras un Ziemeļkaukazu, gan beidzot arī uz aizokeana zemēm.

Ši emigrācijas kustība gan neaizrāva daudzus izceļotājus, jo bija jāpārvar nevien ekonomiskas, bet arī administratīvas grūtības. Pirmo mēģinājumu neveikšanās daudzus arī atbaidīja. Vēlāko gadu rūpniecības attīstība pamazām uzsūca lauku ļaužu pārpalikumu. Tomēr vēl priekš pirmā pasaules kara plašā, kaut arī diezgan nenoteiktā bezzemnieku grupa bija pārāk liela.

Lauksaimniecībā nodarbināto bezzemnieku procents (kopā ar ģimenes locekļiem) ap 1897. g. bija nesamērigi augsts. Īsi pirms pasaules kara daži, piem., Fr. Garais - Zemcevs, krievu valodā rakstīdams grāmatu par kvotes zemes jau-

tājumu, šo bezzemnieku procentu uzdod vēl jūtami augstāku (ap ¾). Katrā ziņā lielākā daļa lauksaimniecības personu nebija saistīta ar zemi, kaut arī dziņā iegūt zemi par savu kā muižu gājējos tā arī laukstrādniekos (kalpos un kalponēs) un pārējos bezzemniekos bija ļoti dzīva.

No lauksaimniecības pārtiekošo socialais stāvoklis.

	Zemes īpašnieki un to ģimenes locekļi		Bezzemnieki	
1897.g.	418,028	39 0/0	660 467	61 0/0
1925.g.	797,800	71 0/0	327,455	29 0/0
1930.g.	862,049	77 0/0	260,000	23 0/0

Agrarā reforma pavēra plašas iespējas visiem zemes kārotājiem un bezzemniekiem, jo valsts nevien deva zemi, bet visādi atbalstīja saimniecību ierīkošanu, izsniedzot pabalstus, aizdevumus un būvkokus. Tādēļ arī t.s. bezzemnieku skaits nokrita no 61% 1897. g. līdz 23% 1930. g. un arī pēc tam turpināja vēl mazināties. Turpretim lauksaimniecībā nodarbināto un to ģimenes piederīgo skaits tai pašā laikā divkāršojās.

Ar 1920. g. 16. sept. agrarās reformas likumu nodibināts īpašs *valsts zemes fonds*. No sākuma (1919. g.) šai fondā gribēja ieskaitīt tikai nedaudzas zemes, bet Satversmes sapulce ar kreisā spārna jeb socialdemokratu spiedienu šai fondā sākumā ieskaitīja vairāk nekā pusi: 3,7 milj. ha vai gandrīz 61% visas Latvijas zemes, un 45% lauksaimniecības zemes. Lielākā daļa vai 1,5 milj. ha bija meža zemes un 0,6 milj. ha neizmantotas zemes. Valsts zemes fondu sastādīja bijušās valsts zemes, kādu nebija daudz (ap 10%), tad ilggadīgas nomas mājas, bet visvairāk privātas lielgruntniecības (brūņnieku, brūņniecības, mācītāju muižas un citi privāti zemes īpašumi). Agrākiem zemes īpašniekiem atstāja tikai nelielu neatsavināmo daļu, apm. 50 ha apmērā.

Valsts zemes fondu izlietoja tajā ieskaitītām agrākām saimniecībām (ilggadīgām nomas mājām), siksaimniecību

piegriezumiem, jaunsaimniecībām un dažādām socialām un kulturalām vajadzībām. No sākuma paredzēja iekārtot arī vairākas valsts vai paraugsaimniecības, tomēr to mazsekmīgā prakse spieda šādu valsts muižu skaitu pakāpeniski reducēt.

Izsludinot pirmo fonda zemes gribētāju reģistrāciju, piešķirto skaits izpostītā zemē un nenoteiktos vispārējos apstākļos nebija liels. Ar gadiem šis skaits strauji auga un tos vajadzēja nopietni sījāt. Kad Ziemeļamerikas Savienotajās Valstīs pēc ziemeļu un dienvidu štatu savstarpēja ilggadīga kara sāka pastiprināti kolonizēt neapdzīvotās prerijas dienvidos vai rietumapgabalus, pietika, ja zemes gribētājs pierādīja savu līdzdalību brīvības karā, ja viņš bija sasniedzis zināmu vecumu un pats zemi varēja apstrādāt. Tāpat Latvijas valstī, zemes fondu dalot, priekšroku deva brīvības cīņu dalībniekiem, laukstrādniekiem un pēc tam dažām citām gribētāju kategorijām. 1937. g. no valsts zemes fonda bija sadalītas un piešķirtas 192 400 dažādas vienības.

Valsts zemes fonda iedalītās vienības 1937. g.

	1,000	0/0	1,000 ha	0/0
Jaunsaimniecības	69,3	36	971,3	58
Ilggad. nomas mājas	9,7	5	320,1	19
Neatsavināmās daļas	1,8	1	84,2	5
Piegriezumī sīksaimn.	50,5	26	144,5	9
Valsts un sabiedr. vaj.	9,4	5	67,4	4
Apbūves gab. pilsētās un ciemos	38,1	20	28,7	2
Rūpniecības u.c. vaj.	13,6	7	65,3	4
Kopā	192,4	100	1681,5	100

Vairāk nekā puse (58%) sadalītās fonda zemes izlietota jaunu saimniecību ierīkošanai; to skaits 1937. g. sākumā pārsniedza 69 000, bet jaunsaimniecību vārda tiešā nozīmē bija 54 300. Vidējā jaunsaimniecības kopplatība — 15 ha; tām nav pieskaitītas amatnieku zemes, dārzsaimniecības u. tml. Otrā vietā platības ziņā stāv 9 700 ilggadīgas nomas

mājas — kvotes, mežsargu, mācītāju u. c. saimniecības, kas ne ar ko neatšķirās no pārējām vecsaimniecībām, bet kuru privatīpašuma tiesību nostiprināšanu visādi kavēja pirms 1914. g. To skaits 1938. g. — gandrīz 10 000 — norāda, cik liels bija nepārdoto zemnieku māju skaits. Trešo vietu ieņem piegriezumi 50 500 sīksaimniecībām, sevišķi Latgalē, pilsētu vai satiksmes ceļu tuvumā. Jau krievu laikos nodibinājās atvaļinātu zaldātu mājiņas vai ar Krievijas zemnieku agrarās bankas palīdzību sīksaimniecības, nereti mežos un uz sliktākas zemes. Šādu sīksaimniecību dzīves spējas nebija lielas, un tām trūka blakus peļņas. Agrarā reforma tām piešķīra caurmērā katrai gandrīz 3 ha zemes. Būtu maldīgi iedomāties, ka šo sīksaimniecību jautājums ar to vien būtu izšķirts. Šīs saimniecības visvairāk atrodamas bieži apdzīvotos rajonos, kuros sadalāmās fonda zemes gandrīz nemaz nav vai ir par maz.

Neatsavināmo daļu skaits uzdots nedaudz lielāks par 1 800. Tas norāda, ka apmēram tik liels vai nedaudz lielāks ir bijis valsts zemes fondā ieskaitīto lielgruntniecību skaits. Kā jau teikts, katrai neatsavināmai daļai caurmērā iznāk nepilni 50 ha vai kopā 5% no visas fonda sadalītās platības. Visi augstākminētie piedalījumi ir tīri lauksaimnieciski; pārējiem ir vairāk jaukts vai citāds raksturs.

38 100 *apbūves gabali* pilsētās, ciemos vai satiksmes ceļu tuvumā (piem., Rembates dzelzceļnieku kolonija) lielāko tiesu kalpoja ģimenes māju un dārzu ierīkošanai, vai arī plašo pilsētu administratīvo robežu papildinājumam. Tomēr arī šie apbūvieši zināmā mērā jutās kā jaunsaimnieki un arī viņi bija karsti vēlējušies tikt pie sava neliela zemes īpašuma, kaut viņu darbs bija pilsētas fabrikā, kantorī, ierēdņa darba telpā, uz dzelzceļa vai citur. Caurmērā apmēri šādiem apbūves gabaliem nebija lieli (nepilni 0,8 ha); to apbūvi ar kredītiem veicināja valsts zemes un hipoteku bankas. Lauku amatniekiem piešķirtas 10 875 amatnieku saimniecības ar 19 550 ha zemes. Rūpniecības un tml. vienībās ieskaitītas dzirnavas, ķieģeļu dedzinātavas — 1 513, dārzsaimniecības un dažādas citas vienības.

Latgalē agrarai reformai bez vispārējiem bija savi īpaši uzdevumi. Latgale jeb senā poļu Inflantija vēsturiski izaugusi citādos apstākļos nekā pārējās Latvijas daļas. Tai tādēļ bija sveša augstāk aprādītā specifiskā muižnieciskā un ar to saistītā agrarā iekārta; tās administratīvā un agrarā attīstība gāja apmēram to pašu ceļu kā citos Rietumu- vai Viduskrievijas apgabalos. Zemnieku brīvlaišana tādēļ tur notika 1861. g.; zemes nodošana zemniekiem bija obligata, bet nevis pēc t.s. brīvā līguma un pēc valsts regulētās maksas. Tur uzglabājās vecās sādžu kopības (obščinas) paliekas un dažas zemes lietoja kopēji (čīnšu u. tml. tiesības). Bez visa tā Latgalē jeb Māras zemē katoļu baznīcas nozīme bija ļoti dziļa.

Sakarā ar agraro reformu dabiski pacēlās jautājums, ko darīt ar latgaļu sādžām: vai atstāt tās nesadalītas ar raksturīgām aramzemes šaurajām izsvaidītām strēmelmēm — ar „šnorzemi,” vai sadalīt atsevišķās savrūpstāvošās viensētās. Latgales sādžas lielāko tiesu bija nelielas — caurmērā 10-15 saimniecības, tādēļ to saskaldīšana viensētās nebija pārāk grūta. Ar to uzreiz pārrāva vecās saites ar sādžu kopdzīves paradumiem un ar kopējiem zemes lietošanas vai lopu ganību veidiem un pavēra iespējas zemi apstrādāt racionalāk un pēc savas individualas gaumes.

Izvēloties individualu viensētu veidu, tika aizrādīts, ka šī sistēma no seniem laikiem pastāv pārējā Latvijā: tur dažās vietās šādi ciemati pastāvējuši, bet tiem bijusi tendence sairt (izņemot jūrmalas zvejnieku ciemus). Salīdzinājumam tomēr gribētos aizrādīt, ka Zviedrijā nevienziemeļos gar upju un ezeru malām, bet arī kalnainos un mežainos apvidos Viduszviedrijā vēl šodien pastāv lieli lauksaimnieciski vai mežu ciemi ar simtiem un pat tūkstošiem iedzīvotāju. Kad, piemēram, Dalarnes novada ciemu ļaudīm īpašā valdības pētījumā 1931. g. vaicāja, vai viņi vēlētos savu ciemu organizāciju un saspīestību ar visām aramzemes strēmelmēm pēc četrreizējas šo zemes sadrumstalojumu apvienošanas (skifte) mainīt, tad atbilde isumā bijusi sekojoša. Ja zemes īpašnieki vēlas dzīvot ciemos („bo i by”),

taud tas nav tikai paradums. Sevišķi Dalupes augšdaļā atrodas sīkīpašnieki, kas no savas zemes vien nevar iztikt, bet viņiem jānodarbojas ar amatu vai ar kādu citu blakus darbu. To darīt viņiem ir parocīgāki biezi apdzīvotās vietās, kur viņiem ērti pieejama satiksme, telefoni, pasts un citas labierīcības. Tādēļ viņi ciešāki turas pie sava ciema.

Latgales sādžu sadalīšana bija liels un svētīgs darbs; tas skāra 4660 sādžas ar 68570 saimniecībām un 709436 ha zemes. Ar to Latgali arī saimnieciski tuvināja pārējai Latvijai un deva iespēju laukkopību ievērojami celt. Latgales sēta tagad ārēji vairāk līdzinājās Vidzemes vai Augšzemes sētai.

Latgales lauku saimniecības vidējā platība tomēr arī pēc agrarās reformas bija ap 10 ha un nesasniedza pārējās Latvijas saimniecību platību; tās ir vēsturiski izaugušo zemnieku paradumu sekas. Latgalē tāpat kā Krievijā senāk bija paradums aramzemi pēc zināma laika sadalīt sādžas pieaugušo vīriešu („dvēseļu”) starpā. Tāpat mantojumu gadījumos zemi dalīja mantinieki. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumos noteikti zemnieku māju minimālie apmēri. Arī mantojumu gadījumos mājas parasti paturēja viens (vecākais dēls), pārējiem izmaksājot attiecīgas daļas.

Latvijas agraro reformu vācu literatūra parasti sauc par radikālu vai pat par *agraro revolūciju*. Augstāk aprādītie apstākļi pirms 1914. g. tiešām rāda, ka lūzums bijis dziļš un tas izdarīts ar radikālām metodēm, kuras gan noteica asas vietējās politiskās cīņas, Bermonta dēka, Cēsu kaujas, kā arī vispārējie kara un revolūciju notikumi Eiropā un sevišķi Austrumeiropā. Saucot agraro reformu par revolucionāru, vairāki vācu autori mēģināja apstrīdēt pašus šīs reformas pamatus, uzsverot, ka bijušiem lielgruntniekiem atstāts pārāk maz zemes un ka viņi par atsavināto zemi nav saņēmuši atlīdzību. Šādā garā tika pat iesniegta sūdzība Tautu savienībai Ženēvā, bet tā palika bez sekmes (skat. A. Švābes rakstu „Latvijas agrarās reformas

10 gadi un Muižnieku sūdzība Tautu savienībai un Latvijas valdības atbilde 1929. g.).

Berlines prof. M. Serings savā grāmatā „Die agrarischen Umwälzungen in ausserrussischen Osteuropa” (1930) pareizi un sīki apskata, ka agrarās reformas Austrumeiropā pēc pirmā pasaules kara bijušas vispārēja parādība, sākot no Somijas cauri līdz Grieķijai. Dažās zemēs kā Latvijā un Igaunijā tās bijušas pamatīgas, citās turpretim kā Rumānijā un Polijā tās realizētas tikai daļēji. Visu šo reformu nolūks tomēr bijis novērst pārāk lielo muižu sabiedrisko svaru, un dot zemi zemniekiem, radot jaunas saimniecības. Citiem vārdiem, to rezultāts bijis mazsaimniecību un zemnieku saimniecību skaita un nozīmes pieaugšana.

Vēl pirms pirmā pasaules kara vācu socialdemokratijā turpinājās ilgs un ass strīds, piem., starp Kārli Kautski un Eduardu Davidu par to, vai lauksaimniecībā dodama priekšroka mazajām resp. zemnieku saimniecībām, vai lauksaimniecībā tāpat kā rūpniecībā jādominē lielsaimniecībai ar to tehnisko un ekonomisko pārākumu (Kautska uzskats). Izrādījās, ka šis teoretiskais partijas ideologu izvirzītais strīds pēckara praksē tikai citādā veidā arī novirzījās divos dažādos ceļos.

Padomju savienība, akli sekojot K. Marksa dogmai, pēc dažu gadu svārstīšanās un pēc nespējas krievu zemniekus dabūt savā pusē, ap 1930. g. krasi izšķīrās par pāri par 20 miljonu sīku un mazu zemnieku nodzišanu no zemes un par mechanizētu lielsaimniecību radīšanu to vietā. Valsts saimniecību jeb sovchozu bolševistiski komunjistiskajā Krievijā ir 3 961 un tie sasniedz dažus tūkstošus ha; dažu lielsovchozu („Gigant” Ziemeļkaukāzā) platība pārsniedza pat 100 000 ha. Vidējā sovchoza platība tiek uzdota 3 961 ha.

Tāpat 242 392 socializētās lauksaimniecības jeb kolchozi arī ir lielsaimniecības ar vidēju platību 1 530 ha. Kaut tās sastāv caurmērā no apm. 78 bij. saimniecībām, tomēr pēdējās jau vairs nav nekādas ražotājas vienības un pilnīgi padotas kolektīvas saimniecības administrācijai un saim-

niecībai. Kooperatīvais princips ir tikai izkārtne, aiz kuras slēpjas kolektīvizēta spaidu saimniecība. Lielsaimniecības ir arī mašīnu un traktoru punkti jeb stacijas. Tātad Padomju savienība arī lauksaimniecībā pārvērtusies par lielsaimniecību zemi. Daudzu miljonu zemnieku saimniecību vietā radītas nedaudzas lielas saimniecības, tās mehanizējot un centralizējot. Šais jaunveidotās socializētās saimniecībās visa zeme un citi svarīgākie ražošanas līdzekļi pieder valstij. Atsevišķa agrākā saimnieciska vienība jeb sēta (dvor) un persona pilnīgi pakļauta kopībai.

Austrumeiropas valstīs un arī Latvijā iets diametrāli pretējs ceļš. Lielsaimniecības sadalītas, laužot līdz ar to viņu agrāko izcilo sociālo un politisko stāvokli. Valsts zemi nenacionalizēja un negribēja pat tieši to apsaimniekot (izņemot mežus), bet nodeva to kā privatīpašumu atsevišķu saimniekotāju rokās. Privatīpašums un saimnieciskā individualā ierosme nostājas pretī nacionalizācijas jeb kopsaimniecības principam. Tās ir divas dažādas pasaules un divi pavisam citādi ceļi cilvēku dzīvē un darbā.

Ar 1920. g. agrāro likumu *Latvija pārvērtās par tipisku mazsaimniecību zemi*. Lielākā daļa vai ap 70% saimniecību ir mazākas par 20 ha kopplatības. Tāpat ievērojami daudz (pāri par 25%) ir vidējās saimniecības ar 20-50 ha zemes; tām pieder lielākā daļa vecsaimniecību. Un šai vidējo lauku sētu grupai pieder 40% lauku saimniecību zemes. Samērā spēcīga bija arī vidēji lielo saimniecību grupa ar 50-100 ha zemes; šādu saimniecību bija 14 365 ar 21% zemes. Vidējās un vidēji lielās saimniecības visvairāk varēja izlietot lauksaimniecības mašīnas un citus lauksaimniecības tehnikas sasniegumus. Turpretī īstu lielsaimniecību ar pāri par 100 ha platības bija tikai 1 071 un tām piederēja 3,3% zemes. Latvijas lauku saimniecības caurmēra platība nepārsniedza 20 ha.

1919/20. gadā iesākto agrāro reformu veica īsā laikā un 1938. g. fonda zemes sadalījumu, piešķiršanu un taksaciju

varēja uzskatīt par pabeigtu. Pavisam iedalītas 193 547 vienības ar 1 705 078 ha zemes.

Lauku saimniecību lielums 1935. g.

Saimniecību lielums	Skaitis		Platība	
	1,000	%	1,000 ha	%
līdz 1 ha	44,1	16	13,7	
1-2 ha	11,6	4	17,7	1
2-10 ha	67,0	25	415,7	9
10-20 ha	77,8	28	1,162,5	26
20-30 ha	35,4	13	844,4	19
30-50 ha	24,9	9	948,5	21
50-100 ha	14,4	5	936,8	21
pāri par 100 ha	1,1	—	147,8	3
Kopā 275,7 100 4,487,0 100				

Kaut arī Latvijas agrārā reforma savā būtībā bija radikāla un deva zemi daudzām jaunām saimniecībām, pārvēršot valsti uzplaukstošā mazsaimniecību zemē, tomēr tās ienaidnieki no austrumiem to mēģināja iztēlot par nepietiekošu, vai pat par reakcionaru un latvju zemnieku vairumu par bagātiem lielsaimniekiem, izsūcējiem „kulakiem.” Pēc boļševiku deklarācijas 1940. g. visa zeme nacionalizēta un viena saimniecība jeb ģimene drīkstēja apsaimniekot ne vairāk kā 30 ha zemes. Pārējā ieskaitāma zemes fondā; tajā ieskaitīja arī „tautas ienaidnieku,” spekulantu, u. c. zemes.

Tādā ceļā savai zemes reformai un vēl it kā lielākai zemes sadrumstalošanai boļševiki paredzēja gandrīz 1 milj. ha lielu zemes fondu. No pēdējā viņi lielā steigā gribēja nodibināt vēl jaunas 52 000 saimniecības kā arī dot sīksaimniecībām piegriezumus. Līdzīgu taktiku Padomju savienība piekopa pēc Vācijas sakausāšanas arī okupētajās zemēs (Karalauči).

Tāda boļševiku rīcība nezinātājam var likt domāt, ka viņi ir sīku un mazu saimniecību aizstāvji. Patiesībā tā ir

tikai t.s. dialektiskā šķiru cīņas taktika, lai ar nabadzīgāko zemnieku un bezzemnieku palīdzību un atbalstu grautu līdzšinējo agraro iekārtu un apkarotu turīgākos saimniekus. Kad tas būs panākts, tad agrāko individuālo saimniecību vietā nodibinātos socializēti kolchozi vai valsts saimniecības, kā tas jau noticis visā Padomju savienībā.

Arī vācu okupācijas vara atstāja boļševiku zemes nacionalizācijas principu, tikai nelabprāt un lēnām reprivatizējot agrākos zemes īpašumus.

Katrai zemei jāizvēlas tāds lauku saimniecību sadalījums pēc lieluma, kāds vislabāk atbilst dabai, iedzīvotāju daudzumam un sastāvam, un kas visvairāk sekmē ražošanas un lauku dzīves citus uzdevumus. Vadoties no šī viedokļa parasti pastāv vairākas lieluma grupas ar dažādiem uzdevumiem, sākot ar vismazākajām un beidzot ar liel-saimniecībām.

Lai labāki veicinātu un izkoptu specialas lauksaimniecības nozares (zirgu audzēšanu, sēklkopību, lauks. tehnikas izmēģinājumus, racionalāku saimniecību un graudkopības veidus), šim nolūkam atstāj dažas lielsaimniecības valsts vai sabiedrisku organizāciju rokās. Tā arī Latvijā pēc 1930. g. paturēja 23 valsts muižas un 129 tā sauktos kulturalos centrus, bet to skaitu nācās pakāpeniski samazināt.

Industrializētā Rietumeiropā un tāpat dažās Austrumeiropas zemēs, kā Ungarijā un Rumanijā ar pārāk sīkiem daudzumiem zemes īpašumiem pastāv pavisam cita problēma: kā šīs pārāk sīkās daudzās saimniecības padarīt dzīvotspējīgas un kā to skaitu samazināt. Šādas problēmas tikpat kā nebija Latvijā, bet tā pacelta pat tādā zemē kā *Zviedrijā*, kur industrializētos lauku apvidos, kalnainos vai mežainos apgabalos ar nelabvēlīgiem dabas apstākļiem pastāv lielāks skaits sīku lauksaimnieciska rakstura saimniecību. Zviedrijā 1944. g. lauksaimniecības skaitīšanā saskaitītas pavisam 475 841 saimn. vienības (Latvijā 1935. gadā 275 698); no tām 61 400 bijušas nelauksaimnieciskas ar

mazāk kā 0,5 ha aramzemes. Atlikušās 414 441 sadalījās sekojoši:

0,26	—	2 ha saimniecību bija	28,5 0/0	ar	4,0 0/0	aram zemes
2	—	10 »	»	»	48,9 0/0	» 30,1 0/0 »
10	—	50 »	»	»	20,8 0/0	» 45,7 0/0 »
50	—	100 »	»	»	1,2 0/0	» 9,5 0/0 »
pāri	par	100 »	»	»	0,6 0/0	» 10,7 0/0 »

Zviedrijas statistika uzdod tikai saimniecību aramzemes platību un tādēļ tā grūti salīdzināma ar citu zemju skaitļiem, jo aramzeme sastāda tikai 9% vai 3,7 milj. ha visas zemes kopplatības. Tomēr augšējie skaitļi jo pārliecinoši rāda, cik liela nozīme Zviedrijā ir sīkām saimniecībām. Caurmēra saimniecības platība ir 8,9 ha aramzemes. Saimniecību lielāku par 100 ha ir 2325 un tās parasti atrodas Vidus- un Dienvidzviedrijā; 50-100 ha saimniecību ir 5065.

Nevien socialdemokratu teoretīki, piem., Gunnars Mir-dals prasa lauksaimniecības racionalizāciju (mechanizāciju), tālāku laucinieku skaita samazināšanu un saimniecību vidējās platības palielināšanu, tādas pat balsis atskan arī no citas puses (G. R. Ytterborn) un pat no īpašām komisijām. 1942. g. zemkopības komiteja Bo Hammerskjölda vadībā atzinusi, ka zviedru lauksaimniecībai racionalizācijas, darba spēka un ģimenes veidošanai vispiemērotākās būtu 20-30 ha saimniecības, tātad ļoti lielas saimniecības. Pagaidām tomēr cenu, atmaksāšanās, piemaksu u.c. kalkūlaciju aprēķinos par pamatu ņemamas 10-20 ha saimniecības.

Uzsverot tagadējās lauksaimniecības ārējās un iekšējās racionalizācijas vajadzību, tomēr arī laba daļa tādu saimniecību, kas ir mazākas par 10 ha, būtu paturamas. Tās pirmā kārtā būtu „kombinētas saimniecības,” kurām ir lielāki ienākumi, piem., no mežiem. Tādas varētu būt arī tās mazsaimniecības, kuru īpašniekiem ir pietiekoši ienākumi no blakus nodarbibām fabrikā, satiksmē vai citur. Trešā grupa būtu t.s. pārejas laika saimniecības, kuru lauksaim-

niecība nespēj dot pietiekoši darba un iztikas tās turētājiem un pēdējiem nav arī iespējas gūt kādus jūtamus blakus ienākumus. Šī pēdējā grupa tad nu vispirms būtu racionalizējama, neatteicoties pat no valsts aktivitātes šai virzienā. Uzsvērts tomēr brīvprātības princips, pieļaujot ekspropriāciju tikai izņēmuma gadījumos. Vājākas saimniecības starp citu atbalstāmas ar valsts cenu resp. piemaksu politiku (pienam). Pēdējos gados tādēļ arī vērojama saimniecību lielāku par 0,5 ha kopskaita samazināšanās no 428 617 1932. g. līdz 414 441 1944. g. Sīkiem zemes vai dārzu gabaliņiem (lāgenheter) pilsētu un rūpnīcu tuvumā turpretī ir tendence strauji augt.

Tūlīņ pēc brīvlaišanas 19. g.s. sākumā latviešu zemnieki, pastāvot kļaušu sistēmai, savas mājas nespēja vēl iegūt un faktiski nevarēja slēgt pirkšanas līgumus, jo viņiem nebija nekādas iespējas smagos noteikumus pildīt. Nebija pat naudas iestādes, kas viņiem tai laikā dotu ilggadīgu hipotekaru kredītu. Pirmie ļoti retie zemnieku māju pirkšanas gadījumi atzīmēti tikai 30-tos gados Rūjienes apkārtnē.

Tikai 70-80. gados ar pasaules labības cenu uzlabošanās un ar vispārēju saimniecisku rosību radās iespēja lielākam skaitam zemnieku tikt pie savām mājām. Tad 1865. g. izbeidzās kļaušu sistēma, un tad arī muižnieku kredītbanka bija spiesta uzņemties plašākas zemes pārdošanas operācijas kreditēšanu. Tas bija diezgan smags pārbaudījums un sūra saimnieciska skola ilggadīgiem, nomniekiem un prasīja no viņiem sīkstumu un izturību. Vairāki šos grūtos noteikumus nevarēja izpildīt un savas mājas pazaudēja.

Toreizējo latviešu zemnieku *idejisko vadītāju* mājiens un lozungs tādēļ arī bija — mazgruntniecības, vai kā Krišjānis Valdemārs teica, sīksaimniecību nostiprināšana. Iegūstiet savas nomas mājas par īpašumu, uzlabojiet saimniecības un sasniedziet turību un saimniecisku neatkarību — tāds bija viņa padoms šaubīgajiem un neuzticīgajiem, un tādu bija vēl daudz.

Krišjānis Valdemārs (1825 - 1891), pats būdams universi-

tates diplomēts tautsaimnieks jeb kameralists, pazina toreiz valdošā ekonomiskā liberalismā (Džona Stjuarta Mila) idejas un no tām vadījās savā daudzpusīgajā darbā. Atzīmes viņa pēcnāves atstātās bibliotēkas grāmatās norāda, ka viņš iepazinies ar toreizējo krievu (Janžula u.c.) un vācu tautsaimnieku literatūru. Šo praktisko bet progresīvo liberalismu viņš puda arī saviem tautiešiem, aicinādams tos iespējami ātrāki nostiprināt savu saimniecisko eksistenci, kā lauksaimniecībā, tā jūrniecībā vai amatniecībā. Ja pārāk grūtas bija iespējas un izredzes dzimtenē, viņš nebaidījās aicināt latviešus izceļot uz Krieviju, kur centīgajiem pavērās dažādas iespējamības.

Līdzīgu ideoloģiju puda arī citi tā laika vadītāji, saimnieciski darbinieki, piem., Rīgas latviešu biedrības priekšnieks Richards Tomsons (1834-93), aicinādams latviešus labāki kopt savus tīrumus un tos labāki mēsot (Tomsonam bija sava mākslīgo mēslu fabrika, kā arī pilsētās organizēt ražotāju (amatnieku) u.c. kooperativus. 1871.g. notiek pirmais lauksaimnieku kongress.

Māteru Juris (1845-85), darbodamies pagastos un pie Jelgavas gubernatora Lilienfelda kancelejā, turpretī lielāko vērību veltīja latviešu zemnieku tiesiskā stāvokļa aizstāvēšanai un pagastu pašvaldību darbības izkopšanai. Šai nolūkā viņš pārtulko latviski zemnieku likumus, kam bija liela nozīme. Viņš raksta arī par laukstrādniekiem, bet zālgalīgi izteicās par socialismu. Jelgavā viņš dibina lauksaimniecības u.c. biedrības, bet savas ekscentriskās dabas dēļ nonāca dažādos konfliktos arī ar Rīgas latv. biedrību.

Līdz pat 1905.g. latviešu zemniekiem nebija iespējams piedalīties ne atklātā politiskā dzīvē, jo tādas nemaz nebija, nedz arī plašākas pārvaldības organos, kā provinces vai pilsētas pārvaldēs. Pēdējās atradās aristokrātiskās kārtas organu vai augstu cenzu vācisku pilsētu domju rokās. Tādēļ zemnieku sabiedriskā rosība uz ārieni galvenā kārtā varēja izpausties ierobežotās pagastu pašvaldībās (arī tiesās) un visnotaļ biedrībās un kooperativos, kuru pirmāsākums meklējams 19.g.s. 70-tos gados. Administratīvie

žnaugi un bailes no liberalākas kustības biedrošanās brīvību visādi ierobežoja. Pat lauksaimniecības biedrības spieda dibināt pie muižnieku societatēm, vai to aizvēja.

Tikai ar šī gadsimta sākumu blakus lauku krājķasēm, sāka izaugt vairākas dārzkopības, loppāraudzības biedrības, kopmoderniecības u. c. saimnieciski kooperatīvi pasākumi. To darbību administrācija visādi ierobežoja un neļāva tām apvienoties savā starpā spēcīgākās centralēs. Tikai 1906. g. beigās dota atļauja noorganizēt apvienotas lauksaimniecības organizācijas Rīgā, Jelgavā un arī Valmierā (Kauguru, vēlākā Baltijas lauksaimniecības biedrība). Ar tām cieši sadarbojās patērētāju biedrība „Konzums” un arī plašākas savstarpējas kredītbiedrības.

Laikmetā līdz 1914. g. jeb līdz pasaules kara sākumam arī latviešu mazgruontnieki ļoti sekmīgi un rosīgi gāja to pašu *pašdarbības un kopdarbības ceļu*, pa kuru ejot pirms viņiem Anglijas, Dānijas, Zviedrijas vai Vācijas kooperatori bija guvuši vislabākos sasniegumus. Šīs pašdarbības metodes līdzēja strauji pacelt atpalikušo lauksaimniecību, kā arī latviešu pilsētniekiem palīdzēja iekarot savas materialās un sabiedriskās pozīcijas (piem., amatnieku kasei Rīgā).

Pasaules karš, drausmīgie postījumi un iedzīvotāju aizdzīšana, ejot bēgļu gaitās, sagrāva arī visus šos sekmīgos organizatoriskos pasākumus. Norimstoties kara darbībai un atgriežoties izpostītā dzimtenē, visus spēkus un uzmanību vajadzēja veltīt dzīves jaunuzbūvei un atjaunošanai. Vismaz pusē visu pagastu bija izraknāta ar tranšejām un zemniecām un piesvaidīta granātu šķembām un sarūsējušām dzelozstiepulēm. 10% lauku ēku bija galīgi nopostītas, bet 15% daļēji. Ceturtdaļa zemes gulēja atmatā, ilgus gadus neapstrādāta.

Rēķina, ka līdz 1937. g. laukos no jauna uzceltas 450 000 ēku. Viss šis milzu darbs izdarīts individuāli ar pašu ģimenes locekļu un kaimiņu pūlēm un nenogurstošu enerģiju, un bez šaubām, ar jaunās valsts materiālu un administratīvu atbalstu, cik to trūcīgā valsts saimniecība pirmajos gados atļāva. Tas ir darbs, kura lielo nozīmi pat grūti

aptvert un to var pilnīgi novērtēt tikai tas, kas redzējis postāžu un drupu kaudzes Daugavas vai Lielupes krastos, kaut 1920. g. un vēlāk, un pēc apm. 20 g. staltās ēkas un ziedošos laukus tais pat krastos.

Tāpat kā šis jaunuzbūves darbs prasīja visu darba darītāja personu un enerģiju, līdzīgi tam arī Latvijas brīvvalsts pirmais posms paņēma gandrīz visu sabiedrisko ierosmi un enerģiju. Jaunās organizētās valsts iestādes un to vietējie ierēdņi rūpējās gan par apgādības lietām, gan par visām lauksaimniecības u.c. vajadzībām, jo daudzos pagastos trūka nevien dienišķās maizes, bet arī visu pārējo dzīvei nepieciešamo mantu. Tikai palēnām un ar spiedienu no ārienes daļu šāda valsts iestādēs pārspilēti koncentrēta darba, izdevās atkal atdot atpakaļ pašai sabiedriskai pašdarbībai un tās privatām biedrībām un organizācijām. Vislabākais piemērs šādai valsts atbrīvošanai no vēlāk tai pilnīgi lieka un nevajadzīga darba, šķiet, bija izplestās Apgādības ministrijas lēnā un sarežģītā likvidācijas gaita.

Lielākā daļa redzamāko pagastu un kooperācijas darbnieku tieši vai netieši bija iesaistīti valsts uzbūves un likumdošanas darbā, jo pati valsts rašanās un organizācijas darbs pašā sākumā cieši saistījās ar dažām šādām organizācijām (piem. ar Konzumu u.c.). Tomēr lēni un droši nevien atjaunojās agrākie sabiedriskie pasākumi, bet radās daudzi jauni un izpletās tik plaši, par ko senāk nemaz nevarēja sapņot.

Agri vai vēlū vajadzēja pacelties jautājumam: kādu vietu jaunveidotajā valsts organizācijā lai ieņem tādi plaši sabiedriski pasākumi kā krājiskas, daudzās pienotavas, lauksaimniecības, patērētāju u.c. biedrības. Vai tās lai tikai pakļaujas valsts orgāniem jeb tām var būt arī savs patstāvīgs neatkarīgs darbības lauks (neitrālā kooperācija)? Līdzīgs jautājums pacēlās arī par pašvaldībām, par kulturas u.c. biedrībām. Šo jautājumu sarežģīja lielā mērā strauji izplestā daudzo politisko partiju darbība. Gandrīz vai katra lielāka partija centās iegūt noteikšanu biedrībās un saimnieciskās organizācijās, gan vervējot sev piekritē-

jus, gan dažbrīd saņemot to tiešu vai netiešu atbalstu savā politiskā darbā. Vēl vairāk — partijas mēģināja pat organizēt savus kooperatīvus un biedrības, tādā kārtā radot paralelu darbību un nevajadzīgi palielinot biedrību un organizāciju skaitu. Tādēļ saimniecisku uzdevumu jeb funkciju sadalījums t.i. diferencēšanās valsts pašvaldībās, sabiedrisku organizāciju un privatu pasākumu starpā, neizbēgami nostājās katras valsts priekšā. Ceļi un organizāciju veidi var būt dažādi; tos noteic valsts organizācija un gars un pašas sabiedriskas attīstības stāvoklis un organizētas aktivitātes spējas.

Līdz pirmajam pasaules karam sakarā ar īpatnējiem politiskiem apstākļiem, latviešu lauksaimnieku aktivitātei vajadzēja galvenā kārtā izpausties biedrībās, kooperatīvos un pagastu dzīvē. Krievu centralizētā birokrācija tos kontrolēja un ierobežoja. Pēc kara pašas latviešu valsts darbinieki pārņēma visu darbu smagumu izpostītajā zemē, atļaujot arī brīvi veidoties pašvaldībai, biedrību dzīvei un kooperācijai. Pēdējā noteikti dominēja vecās kooperatoru skolas (V.Siliņa, P.Sieciņa, Ed.Laursona u.c.) neitralās kooperācijas principi. Kad īsi pēc kara ap 1923.g. toreizējās Zemkopības ministrijas lauksaimniecības padomē pacēlās jautājums par lauksaimniecības kameru, tad šo ideju gandrīz vienbalsīgi (bez 2 balsīm) noraidīja, uzsverot, ka brīvas lauksaimniecības biedrības un citas organizācijas pašas var labi veikt sabiedriskos pienākumus. Radās kādas 13 centrālas lauksaimniecības organizācijas, bet plašāka nozīme bija 2-3. Ja sabiedriskais darbs tām katrreiz nebūtu iespējams, tad valsts labprāt šādus un citus darbus veiktu ar savu samērā plašo ierēdņu aparātu.

Šāds stāvoklis vispārējos vilcienos turpinājās līdz 1934.g. 15. maija apvērsumam. Pēc tam, saskaņā ar autoritārā režīma pamatnoskaņojumu, valsts uzraudzības un pakļaušanas darbība pakāpeniski skāra arī lauku vidējo un mazo saimniecību dažāda veida organizācijas un kooperatīvus. Slēdzot politiskas partijas, izbeigts to negatīvais iespaids, bet vērojama tendence radīt jaunas organizācijas. Jaunais

1934. g. 31. maija likums par kooperatīvu darbības ierobežojumiem, piešķīra tieslietu ministram tiesības valsts un publisku interešu labā, atcelt sab. organizāciju valžu un padomju locekļus un viņu vietā nozīmēt pilnvarotos, kā arī atcelt pilnsapulču lēmumus. Ejot pakāpeniski šo uzskaito ceļu tālāk, biedrības un saimnieciskās organizācijas tika arvienu vairāk pakļautas valstij.

Autoritarā valsts, kas bija zemnieku pārstāvju veidota un teicās sargāt un piepildīt zemnieku ilgas un centienus, principā atzina privātu īpašumu un saimniecisku pašierosmi, kā arī vēlējās viņu līdzdalību valsts dzīvē. Tikai pēdējo vēlējās novadīt sev labvēlīgā gultnē un stingri pārraudzīt.

Galvenā kārtā pēc Vācijas parauga un pēc Tirdzniecības un rūpniecības kameras 1936. g. nodibināta publiski tiesiska rakstura *Lauksaimniecības kamera* ar ieceltiem locekļiem no zemnieku un citu lauku iedzīvotāju vidus un ar tiesību saņemt savām vajadzībām īpašus nodokļus. Šai jaunradītai kamerai tad arī pārgāja agrāko centrālo lauksaimniecības organizāciju, Lauksaimniecības Centralbiedrības un Ekonomiskās Sabiedrības u.c. uzdevumi un īpašumi; tāpat tai piekrita visu kopdarbības lietu kārtošana un virsuzraudzība, nodibinot šīm vajadzībām īpašu kooperatīvu padomi pie lauksaimniecības kameras. Bez tīri saimnieciskiem kamerai piekrita arī visu lauksaimniecības arodisku, izglītības, tehnikas, jaunatnes u.c. jautājumu kārtošana. Jaunai lauku dzīves kārtotājai kamerai vajadzētu ar laiku pārņemt arī daļu Zemkopības ministrijas un apriņķu darbu, lai neradītu parallelismu. Tā tād būtu lauku pašpārvaldes organizācija ar ļoti plašiem uzdevumiem, kurai vajadzētu tieši, vai netieši kā ideoloģiski, tā praktiski vadīt un organizēt visu mazaizsaimniecisko lauku dzīvi visdažādākās nozarēs un visās vietās.

Jau gadsimta maiņā Ziemeļzemēs, sevišķi Dānijā, skaļi atskanēja doma, ka *mazaizsaimniecības un kooperācija* viena bez otras nemaz nav domājamas. Tās tehniskās priekšrocības, kādas ir arī lauksaimnieciskām lielsaimniecībām, ar

iespēju plaši izmantot mašinas, transporta līdzekļus, kredītu un visdažādākos specialistus dažādiem izmēģinājumiem, tās mazsaimniecībām ar nelielu zemes platību var vienīgi dot visdažādākie kopdarbības pasākumi. Sevišķi ekonomiski vājākajām siksaimniecībām tā ir vienīgais glābiņš un izeja nelabvēlīgajos dabas apstākļos Somijā (skat. siksaimniecību propagandētāja Hannesa Gebharda Det lilla jordbruket och andelsverksamhet 1900, u.c.) vai Zviedrijā.

Tāpat arī tādās zemēs kā Dānijā, kur dabas apstākļi ir labvēlīgāki un saimniecības lielākas, kopdarbības un Grundtviga tautas augstskolu kustība ir lauksaimniecības ideologu un darbinieku neatņemama sastāvdaļa. Tādai tai vajadzēja būt un pa daļai arī bija mazsaimnieciskajā Latvijā, jo pašdarbība un kopības ideja latviešu zemnieku bija noturējuši un cēluši vissmagākajos tautas likteņa brīžos; tā bija palīdzējusi tiem tikt pie turības un pie saimnieciskas un politiskas patstāvības. Dabiski, ka arī jaunajā mazsaimnieciskajā brīvvalstī tai arvien piekrita izcila vieta. Tādēļ arī pat Latvijas patstāvības pēdējos gados agrākie pašdarbības pasākumi saglabājās un mēģināja rast jaunus saslēgtas, plašākas sadarbības veidus gan Latvijas lauksaimniecības kameras rāmjos, gan blakus tai. Ievadītā korporatīvā (kameru) sistēma bija vēl neizkopta un mazpiemērota un tādēļ tautas pašdarbības kustība tikai daļēji varēja tajā rast atbalstu, sevišķi idejiskā plāksnē. Tai trūka arī spilgtu vadošu personību.

1938. g. Latvijā darbojās 503 krājaizdevu sabiedrības (1931/35. 626) ar 205 964 biedriem, no tām lielākā daļa vai 317 ar 133 079 biedriem bija lauku kases. Bez tam pastāvēja 450 apdrošināšanas biedrības (lauku 401) ar 125 839 dalībniekiem, 184 patērētāju biedrības ar 27 577 biedriem un 258 sabiedriskas pienotavas ar 18 538 biedriem. Kopējais kopdarbības sabiedrību skaits bija 1 395 (1931/35 1695) un lielākā daļa no tām bija lauku kooperatīvi. Biedru skaits par lielu uzskatīt nevarēs.

Apdrošināšanas biedrības apvienojās savās centralās savienībās ar 606 dažāda rakstura kooperatīviem, patērētāju

biedrības Centralā savienībā Turība ar 414 biedrībām un pienotavas Latvijas piensaimnieku centralā savienībā ar 252 dalībniekiem, pārdodot gandrīz 26 000 tonnas sviesta par 53,8 milj. latu. Bez tam pastāvēja Zvejnieku centralā organizācija. No pārējiem sabiedriskiem pasākumiem lauksaimniecībā vēl minamas 1939. g. 1 046 lopkopības pārraudzības biedrības, 28 dārzkopības biedrības, vaislas buļļu stacijas, sugas putnu audzētavas, u.t.t.

Bez tīri sabiedriskiem pasākumiem darbojās vēl vairākas *akciju sabiedrības* (ar valsts netiešu līdzdalību), piem., lopkautuves, kā Bekona Eksports, vai ādu un vilnas pirkumiem un pārstrādāšanai u.c. Šīs akciju sabiedrību princips kā agrāk, tā tagad vairākās vietās un veidos sadūrās ar pašdarbības jeb kooperācijas principu: viens cilvēks, viena balss.

Vēl plašāki lauku dzīvi un pašdarbību iespaidoja visdažādākie *valsts pasākumi*, sakarā ar izplestu valsts saimniecību valsts sākumā, kuriem bija tendence izplesties. Šīs tendences atdzīvojās tieši valsts pēdējos gados kopā ar vispārējām valsts intervencionisma jeb valsts vadītās saimniecības (*l' économi dirigé*) tieksmēm.

Vispirms lauksaimniecības kredītu arvien vairāk iespaidoja valsts nevien ar savām agrarām bankām (Valsts zemes banku, Hipoteku banku un Latvijas banku), bet arī ar jaundibinātās Zemnieku bankas un ar Latvijas kredītbankas ekspansīvu darbību. Tāpat vairāki monopoli kā labības, spirta un degvīna, cukura vai lina tieši skāra visvarīgākās lauksaimniecības nozares. Līdz ar to *valsts saimnieciskās darbības sektors lauksaimniecībā* bija krietni plašs.

Nostādīt tam pretīm tikpat svarīgu un plašu lauksaimniecisku sabiedrisku darbību un organizāciju acimredzot bija grūti vēl vairāk tādēļ, ka šī darbība saskaņā ar augstākminēto noritēja dažādos virzienos. Tai trūka vadoša centra un dažreiz arī vienprātīgas domas. Lauksaimniecības padomes pie Zemkopības ministrijas nomira tā teikt dabiskā nāvē. Tikai vācu okupācijas laikā pusoficiali tām

vajadzēja atkal paplašināt savu darbību, kas faktiski nebija iespējams, jo visa vara atradās okupācijas iestāžu un privilģēto monopolveidīgo akcijsabiedrību rokās (Handelsgesellschaft Ost, Landwirtschaftsbewirtschaftungs Gesellschaft u.c.).

Salīdzinājumam arī šai gadījumā atgādināsim Zviedrijas *brīvās sabiedriskās darbības schemu lauksaimniecības darbā* cik tālu tā izpaužas viņu centralizētā organizacijā — Lauksaimniecības savienībā (Landbruksförbundet). Tā ar citu nosaukumu nodibināta jau 1917. g., bet pārorganizēta 1940. g. Statuti nosaka, ka tā ir apolītiska organizācija, kuras uzdevums ir veicināt lauksaimnieku (jordbrukarnas) ekonomiskās un socialās intereses. Šai nolūkā tā vispārējos jautājumos pārstāv lauksaimniecību, pilda uzdevumus, kas kopēji visām lauksaimnieku ekonomiskām organizācijām, kā arī kārtu lauksaimnieku ekonomisko un aroda organizāciju sadarbību. Bez šīs vispārējās lauksaimniecības organizācijas atsevišķi pastāv, protams, lauksaimnieku politiskā organizācija — lauksaimniecības biedrības, zemkopju apvienība (jordbrukareförening) u.c. organizācijas. Lauksaimniecības savienībā 1946. g. skaitījās gandrīz 900 000 dalībnieku, kas darbojās 15 specialās plašās valsts mēroga organizācijās. Visplašākās ir Zviedrijas pienotavu apvienība ar 747 pienotavām un 228 861 biedru un Zviedrijas kautuvju apvienība ar 266 442 dalībniekiem un plašu organizāciju tīklu. Lauku ļaužu apvienība ar 93 000 lauksaimniekiem apgādā un tirgojas ar lauksaimniecības piederumiem. Tālākās centralās apvienības ir olu tirdzniecības (41 413 b.), dārzkopības (18 000 b.), mežīpašnieku (70 135 b.), lauku krājkasu (115 264 b.), spirta dedzinātavu, pļavu un gaņību uzlabojumu, lopu, stērķeles, līnu un kaņepāju, eļļas augu, sīkzemnieku apvienības (3 250 b.) un beidzot vispārējā Zviedrijas hipotēku banka ar 59 422 dalībniekiem. Patērētāju kooperācija Konsum darbojas atsevišķi. Pati lauksaimniecības savienība organizēta vairākās nodaļās, kā būvniecības ar 19 kantoriem, grāmatvedības un organizācijas ar 8 kantoriem, juridiskā, kantoru organizācijas, tirgus,

reklamas, prešes kopā ar sekretariatu, revīziju ar 11 kantoriem, nodokļu, statistikas, kursu, priekšlasījumu, etc. Pie savienības pastāv skola un lauksaimniecības rakstu izdevniecības akciju sabiedrība.

Šī schema nav nekāds paraugs, kas būtu kopējams; tas ir tikai piemērs, kādā veidā atsevišķās nozarēs Ziemeļzemes organizatoriski labi un praktiski ilgu gadu neatlaidīgā darbā nokārtojušas savu lauksaimniecības organizāciju darbību.

Arī tagadējā straujas industrializācijas laikmetā bijuši vairāki mēģinājumi radīt dažas īpatnējas lauksaimnieciskas vai specifiski zemnieciskas ideoloģijas. Lielāko tiesu tām tomēr bija vairāk pasīvas aizstāvēšanās raksturs pret dinamisko urbanizāciju un industrializāciju; tāds bija, piem., agrarisms, kura vāja atbalss izskanēja arī Latvijā. Tāpat Austrumeiropas agraro valstu konference Varšavā sanāca ar praktisku nolūku, lai aizsargātos pret aizokeana zemju pieaugošo konkurenci un lai mēģinātu šim vajadzībām nodibināt plašākus agrarkredīta institutus. Praktiski panākumi bija visai mazi.

Vācijā pirmajā nacionālsociālisma laikā ar skaļiem propagandistiskiem lozungiem ziemeļzemju jeb ģermaņu zemniekus mēģināja romantizēt no Dienvidamerikas ieceļojušais Zemkopības un pārtikas ministrs Valters (Roberts) Darrē. Viņa lozungs par asins un zemes saitēm (Vom Blut und Boden) pauž rases teorijas principus un iziet uz zemnieku ciešāku piesaistīšanu zemei. Rūpniecības uzvaras gājieni arvien vairāk lauciniekus nodzen no zemes un zemi pārvērš par vienkāršu pirkšanas — pārdošanas jeb maiņas objektu. Lai šo kustību ierobežotu, Darrē vispirms gribēja ierobežot iespēju zemi pirt un pārdot vai apgrūtināt to parādiem. Šai nolūkā dibināma īpaša sarakstos ierakstīta dzimtzemnieku (Erbbauer) kārtā ar stingrām mantojuma tiesībām un īpatnējām tradīcijām. Šai kārtā uzņēma tikai īstu vācu vai tiem līdzīgus zemniekus. Noteiktas arī maksimālās robežas 125 ha. Vācijas okupācijas laikā latviešu zemnieki, protams, par tādiem netika atzīti. Šī zemnieku

kārta nostiprināma un tai ierādāma goda vieta valsts dzīvē, sevišķi pārtikas sagādes organizācijā (Reichsnährstand). Zemnieku jēdziens tātad būtu nošķirts no lauksaimnieka jēdziena.

Savas īpatnējās ideoloģijas nostiprinājumam Darrē visvairāk atsaucās uz Ziemeļzemju (Norvēģijas un dažu Zviedrijas novadu zemniekiem), kas nekad nav pazinuši dzimtbūšanu, kas tātad bijuši brīvi un dižciltīgi (odal jeb edel) un no kuru vidus cēlušies zemnieku karaļi. Šos īpatnējos Ziemeļu zemniekus kalnos un mežos spilgti tēlo, piem., Zigrīda Undsete romanā Kristīne Lavrana meita. Tāpat zviedru zemnieku karaļa Gustava Vazas leģendārās gaitas Dalarnē atmirdz cauri gadsimtiem. Bet tām nav nekāda sakara ar tām skaļām propagandas frazēm, kādas savā praktiskā lauksaimniecības darbā lietoja vācu nacionālistu agrarpolitiķi. Tā bija tikai tāla romantika, kurai vajadzēja segt skarbo praksi. Šo romantismu nacionālisti tieši pārmeta arī Darrē un viņam sava vieta drīz vien bija jāatdod savam palīgam (Bake).

Šo piemēru vajadzēja minēt tādēļ, lai aizrādītu, ka Vācijā, kur piekopa skaļu zemnieku slavināšanu, lielgruntniecība Hitlera laikā palika neskarta, kaut gan to vairākkārt solījās darīt. Tas pats V. Darrē, norādot uz vecās vācu muižniecības nevarīgumu politiski-sabiedriskajā dzīvē, sapņoja par jaunas (aizsargu) muižniecības radīšanu, galvenokārt pierobežas apgabalos. Tikai šis jaunās aristokrātijas organizācijas dažā labā ziņā atgādināja tās vecās muižnieku iekārtas organizācijas, kādas Baltijā pastāvēja pirms pirmā pasaules kara.

Kāds latviešu zemnieku politiķis kādreiz izteica tezi: „Latvija var pastāvēt tikai kā zemnieku valsts,” ar to uzsverdams, pirmkārt, lauksaimniecības lielo nozīmi Latvijas tautas saimniecībā un, otrkārt, ka zemniekiem piekriņ vadošā loma politiskā un valsts dzīvē. Runās un rakstos visvairāk tika lietots vārds „lauksaimnieks,” dažreiz arī zempokis un pat pēc amerikāņu parauga fermers, bet vārdam „zemnieks” piemita vēl nebrīvības laika piegārša, kaut gan

to lietoja arī lauksaimnieku politiskā partija Zemnieku savienība.

Vecā nospiebtā zemnieku kārta, kritot tiesiskam kārtu iedalījumam 1917. g. Krievijā, bija zudusi, bet jaunā ar citādu saturu un ideoloģiju nebija vēl radusies. Lietojot vārdu zemnieks, tas parasti nozīmēja to pašu ko lauksaimnieks. Jaundibinātā Latvijas lauksaimniecības kamera gāja vēl tālāk un centās apvienot visus lauku ļaudis savā organizācijā.

Latvijā kā tipiskā lauksaimniecības zemē, lauksaimniekiem arī politikā dabiski piekrita liela nozīme. Politiskā partija Zemnieku savienība politiskajā dzīvē bija reprezentēta ar samērā nelielu skaitu pārstāvju: 1920. g. Satversmes sapulce ar 18%, pirmā (1922) Saeimā ar 17%, otrajā (1925) ar 15%, trešajā ar 15% un ceturtajā (1931) tikai ar 12%. Tomēr tieši vai netieši lauksaimnieku pārstāvji vai aizstāvji atradās arī citās politiskās grupās, tādēļ politiski sabiedriskajā dzīvē to svars bija ievērojami lielāks nekā to izteica tikko minētie % skaitļi.

Jo sevišķi lauksaimnieku nozīme pieauga pēc 1934. g. 15. maija. Tad pamazām piepildījās tās vēlēšanās, kas kādreiz valsts pirmajā laikā tika izteiktas,* lai lauksaimniekiem resp. zemniekiem būtu savs vadošs laikraksts un plaša izdevniecība, savs zemnieku nams un lai zemnieku pārstāvji sēdētu nevien ministru krēslos, bet pašvaldībās, bankās, akcijsabiedrībās un citos pasākumos. Politiskajā un saimnieciskajā dzīvē, kaut arī autoritarā režimā, bija iegūta noteicēja loma un to mēģināja izplest arī visās dzīves nozarēs arī ideoloģiski, kaut ar mazākām sekmēm.

* A. Klīve Finansiālais stāvoklis Latvijā un ārzemēs u.c. rakstos „Brīvā Zemē”.

V. LAUKSAIMNIECĪBAS UZPLAUKUMS

Viens no visspožākiem Latvijas brīvvalsts sasniegumiem bija lauksaimniecības necerēts uzplaukums. Pēdējais katreiz nevar izpausties tikai šaurajos salīdzinājuma skaitļos.

Lai pilnīgi aptvertu starpību starp bijušo un sasniegto, nevar vienkārši salīdzināt 1914. gada dzīves vai produkcijas skaitļus ar attiecīgiem skaitļiem 1939. gadā. Šādos gadījumos katreiz jāatceras divi svarīgi notikumi starplīkākā: 1) pirmā pasaules kara drausmīgie postījumi nevien kara piemeklētajos apgabalos, bet visā zemē un 2) agrarās reformas *izsaukts visas lauku dzīves lūgums*.

Kad 1918. g. apstājās kara darbība rietumos, tā neizbeidās Austrumeiropā. 1919. g. Latviju traucēja bolševiku iebrukums, Cēsu kaujas un Bermonta uzbrukums Rīgai. 1920. g. turpinājās vēl cīņas Austrumlatvijas daļā un tikai 1920. g., noslēdzot miera līgumu ar Vāciju un ar Krieviju, varēja domāt par mierīgu dzīvi un darbu.

Kara darbībai izbeidzoties Latvijas lauki un arī pilsētas bija stipri izpostītas. Varbūt tikai Beļģija un Ziemeļfrancija bija piedzīvojušas tik lielus postījumus, kādus, turoties vairākus gadus ugunslijai Daugavas - Lielupes krastos, vajadzēja piedzīvot Latvijai. Vairāk nekā puse visu pagastu bija izraknāta kara tranšējām, 10% lauku ēku gulēja sagrautas drupās un 15-20% atradās nelietojamā stāvoklī, — tās bija daļēji sapostītas. Cilvēkiem vajadzēja dzīvot pamestās zemniecās un tranšējās. Aramzeme vairākus gadus gulēja atmatā un bija piesēta ar granatām vai šrapnelu šķembām un piesvaidīta ar sarūsējušām dzelonstiepuļēm un citām bīstamām kara laika atliekām. Daudzi zemkopji vēl klīda bēgļu gaitās un nebija atgriezušies (1920.

g. — 1,6 milj., bet 1913. g. 2,5 milj. iedzīvotāju). Varēja braukt kilometriem tālu nesastopot ne cilvēku ne citas dzīvās dvēseles. Pārējiem lauksaimniekiem dzīvais inventars bija ļoti samazināts nemitīgās rekvizīcijās, bet nedzīvais inventars un māju piederumi bija zaudēti un stāvēja neļoti vairākus gadus.

Citas karojošās valstis, piem., Beļģija un Francija saņēma kara zaudējumu atlīdzību gan naudā gan materialos. Latvijai savi milzu postījumi bija jāatjauno pašai saviem spēkiem un līdzekļiem. Šis atjaunošanas darbs prasīja visus pirmos 10 gadus un, kad tas vēl lāgā nebija pabeigts, arī Latviju skāra starptautiskā saimniecības krīze. Iestrādājot atmatas, nolīdzinot ierakumus, vai ceļot jaunas ēkas un atjaunojot bojātās, lauksaimniekiem vajadzēja pārāk lielu tiesu līdzekļu un enerģijas ielikt ilggadīgos pamatiegudījumos jeb pamatkapitālā, atraujot daļu ražošanai neciešamiem apgrozības līdzekļiem, kas ražošanu neļāva pietiekoši celt. Par to būs jārunā sīkāk vēlāk, sakarā ar lauksaimniecības grāmatvedības pārskatiem.

Latvijas agrarreforma faktiski uzsākta jau 1919/20. g. ar pirmajām civilās pārvaldes dienām, jo daudzas mājas un gandrīz visas muižas stāvēja pamestas un tukšas. Trūka cilvēku, trūka maizes un trūka līdzekļu, bet darbi un ražošana bija jāuzsāk nekavējoties. Darba dzīves atjaunošana tātad arī steidzināja zemes lietu kārtošanu, ko prasīja dažādi politiski, sociāli un citi apsvērumi.

1920. gada 16. septembra agrarās reformas likums nozīmēja agrarās kārtības radikālu lūzumu, bet katrs lūzums (operācija) prasa zināmu laiku, lai pārvarētu lūzuma radītos ražošanas traucējumus un lai dzīvi un darbu piemērotu jaunajiem apstākļiem. Faktiski lūzums jau bija noticis ar karu un revolūciju Krievijā 1917. gadā. Agrarā reforma to tikai paplašināja un noformulēja. Grūtāks un ilgāks bija jauno saimniecību piemērošanās darbs jaunajiem apstākļiem. Tādēļ pagāja vairāki gadi, kamēr saimniecības noorganizējās un nostiprinājās. Jaunsaimniecībās, tāpat kā nopostītajās vecsaimniecībās visvairk līdzekļu prasīja ka-

pitalie ieguldījumi ēkās u. tml., bet pats ražošanas darbs bija jāatstāj otrā vietā. Dabiski, ka tādos pārveidošanas un jaunuzbūves apstākļos ražošanas process lielākā vai mazākā mērā tiek sašaurināts un traucēts (jaunu ēku būve, izpirkšanas maksas, celmāju iestrādāšana u. t. t.). Tomēr jaunsaimniecības samērā ātri pārdzīvoja šo pārejas laikmetu un ražošanā varēja jau nostāties blakus vecsaimniecībām, kādēļ arī pati robeža starp agrākajām un jaunajām saimniecībām ar katru gadu vairāk izzuda. (Skat. Statistiskās pārvaldes izdevumu. Jaunsaimniecības 1934. g.)

Agrarās reformas pretinieku svarīgākais arguments arvien bija šāds: iznīcinot un sadalot tehniski labi nostādītās muižu lielsaimniecības, lauksaimniecības tehnika regresēs; līdz ar to kritīsies lauksaimniecības ražotspējas sevišķi graudkopībā, un jaunsaimniecības visu šo iztrūkumu aizstāt nespēs. Sakarā ar aprādīto, lauksaimniecībā var rasties bīstams lauksaimniecības produktu trūkums, izsaucot pat vispārēju ilgu saimniecisku sastrēgumu.

Latvijas brīvvalsts lauksaimniecības uzplaukums, sevišķi pēdējos gados, ar valsts aktīvu atbalstu, pierādīja, ka minētās bažas bijušas nepamatotas, ka smagākajos pēckara gados un ar agrarās reformas lūzumu lauksaimniecībai izdevies īsā laikā tikt pāri šīm nopietnajām grūtībām, atgūt agrākās ražotspējas un tās ievērojami kāpināt.

Atzīmējot Latvijas lauksaimniecības lūzumu, nekad tomēr nav jāaizmirst, ka bez vietējiem apstākļiem un bez aktīva lauksaimniecības atbalsta, to sekmējušas arī *pārmaiņas starptautiskajā lauksaimniecības produktu tirgū* pēc pirmā pasaules kara.

Pirms 1914. g. Eiropas maizes klēts bija Krievija, Augļigajos Dienvidkrievijas, Ukrainas, Pievolgas un Ziemeļkaukaza apgabalos, nabadzīgie zemnieki paši dzīvodami pusbadā un ciedzami no biežajām neražām, spēja saražot eksportam tomēr miljoniem tonnu kviešu. Zemes ražība no 1 ha bija zema (labības 7 kv no 1 ha) un pati lauksaimniecība ekstensiva, tomēr izvedamās labības cenas bija zemas. Šis labības eksports uz Rietumeiropu gāja caur Melnās jū-

ras ostām, bet nelielu daļu izveda arī caur Latvijas ostām. Šī Iekšķrievijas labība un sevišķi milti, t.s. Maskavas un Rostovas milti nokļuva Latvijas tirgū un nelabvēlīgi iespaidoja latviešu lauksaimniecību, kura, strādājot sliktākos dabas apstākļos, nespēja konkurēt ar lēto krievu zemnieku labību.

Gan sevišķi dzelzceļu tarifi, jeb tarifu lūzumu slieģšņi, neļāva, piem., Rietumsibīrijas labībai iespieties un konkurēt ar Centrālķrievijas labību apgabaliem, bet šī pati dzelzceļu tarifu politika nesargāja rūpnieciskos rietumapgabalus no lētās Dienvidķrievijas labības. Tādēļ Rīga, kā arī mazsaimnieciskās Latgales lielākā daļa lietoja ievesto Krievijas labību; tādā kārtā Latvija, kas pati senāk bija daļēji maizes klēts, piem., Zviedrijai, bija pārvērtusies par maizes labības ievēdēju. Protams, šāds stāvoklis nebija labvēlīgs vispārīgai lauksaimniecības attīstībai Latvijā, kur graudkopībai bija vēl liela nozīme un kur intensīva lopkopība ar piensaimniecību sāka uzplaukt tikai 20. g.s. pirmajos gados un sevišķi pēc 1905/06. gada.

Pēc kara šis starptautiskais stāvoklis pilnīgi pārmainījās. Krievijas lauksaimniecība kara un permanentas revolūcijas jeb pilsoņu kara un vēlākās spaidu kolektīvizācijas laikā bija izpostīta un ražotspējas ļoti samazinātas. Tam pievienojās vēl plašas neražas un bads 1921/23. gados un daļēja sausuma izsauktas neražas vēlākos gados Pievolgā, Kazachstanā, Dienvidķrievijā etc., kā arī pēckara neražas 1946. g. Krievija kā rūpniecības zemju apgādātāja ar labību starptautiskajā tirgū bija svītrotā, kaut gan dažus gadus tā vēl mēģināja uzturēt savu eksportiera slavu. Labības raža no 1 ha pat 1933/37. g. oficiāli uzdota tikai 9 kv.

Tajā pat laikā vairākas *aiokcana zemes* savu pārtikas labību, bet galvenā kārtā kviešu un miežu ražošanu bija ļoti kāpinājušas. To tās darija jau kara laikā, apgādājot ar pārtiku karojošo Eiropu, un labības klēts nosaukumu pilnā mērā nodrošināja sev arī vēlākos gados. Galvenās kviešu piegādātājas bija Kanada un Argentīna (katra ap 5 milj. t); tām sekoja Austrālija un Britānijas Indija, tad

Amerikas savienotās valstis, Dienvidslāvija un Bulgarija. Galvenās kviešu noņēmējas bija Lielbritānija, Itālija, Beļģija un Vācija. Atšķirībā no caru laika atpalikušās Krievijas, šo aizokeāna zemju lauksaimniecība ir ļoti mehanizēta; arī tirdzniecība un elevatoru kārtība Ziemeļamerikas savienotajās valstīs vai kviešu tirdzniecības koporganizācija Kanādā ir racionalizēta. Tas pats jāteic par lielajām maltuvēm. Kaut ražas no 1 ha arī šais zemēs nav augstas — ap 10 kv kviešu — tātad zemākas par pēdējo gadu ziemas kviešu ražām Latvijā (14 kv), tomēr ar savu lētumu tās viegli varēja konkurēt ar Eiropas zemju labībām. Šo spēju konkurēt lielā mērā cēla palētinājies jūras transports. Radās pilnīgi paradokssals stāvoklis: tālās Argentīnas kvieši Eiropas lielajās labības importa ostās maksāja daudz lētāki nekā, piemēram, Rumanijas kvieši, sevišķi, ja tos vajadzētu pārvadāt pa Eiropas kontinenta ceļiem. Arī Latvijas kviešu cenas 1932/33. g. vērtēja vismaz 2 reizes augstāk, nekā kviešu cenas Kanādas ostās.

Latvijas lauksaimniecības atrašanās no Krievijas tirgus negatīvā iespaids bija pilnīga un lielā mērā svētīga latviešu lauksaimniecības tālākai attīstībai; sakarā ar liberālo tirdzniecības politiku, tā tomēr bija padota pārāk stiprai aizokeāna zemju konkurenci. Pirmajos pēckara gados, kad zeme bija izpostīta un tukša, no ārzemēm vajadzēja ievest nevien daudzus rūpniecības ražojumus, bet arī pārtiku un labību. Tas bija visāda veida importa veicināšanas periods, pērkot gan kara laikā mantas (Konzuma darījums Amerikā), gan ievēdot pārtiku un noliedzot pat pārtikas produktu eksportu. Bija jāpasargā iedzīvotāji no bada briesmām un trūkuma un bija jārada darba iespējas.

Šāda *importam labvēlīga politika* turpinās arī vēlāk, kad ražošana pieauga. Vienīgais nopietnākais importa regulators bija muitas tarifs, bet tas labībām ilgu laiku nekādu aizsargu likmju neparedzēja. Vēl 1929. g. kviešu nelielā muitas likme sastādīja tikai ap 25% importvērtības, bet ie-rošinājumu rudzu muitas Saeima 1928. g. vienkārši noraidīja. Galvenā Latvijas pārtikas labība tomēr bija Latvijas

rudzi. Lopbarības augiem arī 1929. g. ieveduitas likme sastādīja tikai 16%.

Šādu liberalu muitas politiku parasti motivēja ar nevēlēšanos celt dzīves dārdzību, lai tādā ceļā netraucētu rūpniecības attīstību un spējas konkurēt. Dabiski, ka labības ievedumi tādos apstākļos bija lieli un neveicināja iekšzemes graudkopību. Tikai draudošā pasaules saimniecības krīze spieda piekopt pilnīgi pretēju valsts intervencijas politiku, organizējot labības monopolu, noteicot piemalumu iekšzemes ražojumiem un piekoptot importu ierobežojošu asu valutas politiku. Lauksaimniecības importu tādos apstākļos lielā mērā jau noteica valsts.

Galveno laukaugu kopražas 1000 to.

Gadi	Rudzi	Kvieši	Mieži	Auzas	Kartupeļi	Cukurbietes	Linsēklas	Linu šķiedras	Āboliņš
1909/13	325	38	173	279	639	—	25	30	—
1920/24	203	29	130	226	596	162	16	17	659
1930/34	315	150	197	345	1,265	339	15	15	1,522
1939	379	192	221	447	1,751	231	20	22	1,820

Pieaugot kopējām laukaugu ražām, auga arī pašiztikas procents. Vēl 1927/28. g. rudzu raža sedza tikai 82%, bet kviešu 60%, vai abu pārtikas labību raža deva tikai $\frac{3}{4}$ no visa iedzīvotājiem vajadzīgā daudzuma. No ārzemēm nācās ievest 48 846 t rudzu un 89 941 t kviešu. Gadu vēlāk, sakarā ar slapjo 1928. g. vasaru pārtikas labības imports pieauga līdz 217 300 t un 1929/30. g. līdz 165 000 t; pašu raža tad apmierināja 52% un 60% pārtikas vajadzību. Importu veicināja nevien vājās ražas, bet arī brīvirdzniecība bez pietiekošas muitas aizsardzības.

Ar 1931/32. g. imports sāk jūtami mazināties un sasniedz tikai 30 687 t. 1934/35. g. sakarā ar aktīvo lauksaimniecības atbalstu jau eksportē 87 527 t rudzu un 29 846 t kviešu. Arī

gadu vēlāk pārtikas labības eksports bijis 134 590 t (no tām kviešu 42 000 t). Pēc tam eksports izbeidzas un nākamajos gados parādās atkal neliels kviešu imports (26 000 t). Rudzu pašiztikas koeficients arī visus pēdējos gadus bijis 100%, bet kviešiem 1936/37. g. tas noslīdējis līdz 82% un gadu vēlāk līdz 85%.

Pārtikas labības pašapgāde normalos gados bijusi nodrošināta, bet sliktākos gados attiecīgs koeficients svārstījies 95-98%, ievēdot nelielus daudzumus kviešu. Ievesti visvairāk sausie Kanadas, Manitobas vai Albertas kvieši specialām vajadzībām (makaroniem u. tml.). Tāpat simtprocentīgi nodrošinātas pārējo labību (miežu un auzu) vajadzības, kaut arī iekšzemes patēriņš audzis.

Arī citās zemēs, piem., Itālijā ar propagandu un ar „labības kaujām” panāca labus rezultātus un samazināja nevajadzīgo importu. Tomēr šāds netiešs atbalsts vien nav pietiekošs; vajadzīga *aktīva valsts politika*, lai labības ražošana tiešām atmaksātos. Tad lauksaimniekam arī rodas interese ieguldīt daudz sūra darba ziemāju sējās un iedzīvotāji var patērēt vairāk maizes.

1924/27. g. Latvijā katrs iedzīvotājs patērēja maizes labību caurmērā 185, bet 1934/35. g. — 221 kg, kas uzskatāms par labu sasniegumu.

*

Nodibinoties lielākam skaitam jaunu saimniecību, dabiski jāaug arī izmantotās zemes platībai. Pirms 1914. g. *aramzemes kopplatība* bija ap 1,7, bet 1935. g. 2,1 milj. ha. Muižās aramzemes procents bija zems, turpretim jo mazāka kāda saimniecība, jo lielāku daļu jeb procentu tajā ieņēma aramzeme. Jau pirms kara mazgruntnieku mājās tīrumu procents bija 38%; tajā pat laikā visas zemes tīrumu kopplatības procents uzdots tikai ap 28%, bet 1935. g. — 34%. Daļa jaunsaimniecību vajadzībām piešķirtās mežu zemes un dažas mazvērtīgas pļavas un ganības pārvērstas tīrumos. Sakarā ar minēto mazvērtīgo pļavu un ganību platība samazinājusies par kādiem 350 000 ha; tāpat sama-

zinājusies nederīga zeme, bet mežu zemes platība nedaudz augusi.

Pēc kara saimniecības, kā jaunās tā vecās, neatlaidīgā darbā atguva nevien agrāko tūrumu platību un uzlaboja to, uzplēšot atmatas un nolīdzinot ierakumus, bet to pavairoja līdz 1935. g. par 400 000 ha.

Skaitliski tas izliekas varbūt neliels pieaugums, bet tas sasniegts pēckara izpostītajā zemē ļoti grūtos apstākļos, kādēļ tas augstu vērtējams kā nesalauzta enerģijas un darba prieka izpaudums savā saimniecībā jaunos dzīves apstākļos. Arī tagadnes uzdevums ir saglabāt un radīt līdzīgu darba etosu, lai sasniegtu un pārsniegtu pēdējos kara un okupācijas gados zaudēto.

Pieaugot Latvijas aramzemes kopplatībai, pārmainījušies arī *aramzemes izlietošanas veidi jeb tās strukturalais sastāvs*. Tūrumus tagadnes latviešu lauksaimnieks izlietoja citām vajadzībām vai citu laukaugu audzēšanai, nekā pirms 1914. g.

Senāk, pastāvot nedaudzu lauku sistemām, audzēja galvenā kārtā labības un daudzus tūrumus atstāja papuvē. Pēc pirmā pasaules kara Latgalē, kur dažās vietās bija vēl saglabājušās trīslauku sistēmas atliekas, labības augiem bija daudz lielāka nozīme, nekā pārējās Latvijas daļās. Papuves procents 1939. g. Latvijā noslīdēja līdz 9%.

Jau 19. g.s. pirmajā pusē Vidzemes un Kurzemes muižās sāka ieviesties āboliņa un sakņaugu (kartupeļu) audzēšana dārzos un tūrumos. Gadsimta maiņā un sevišķi pēc 1905/6. g., pastiprinoties lopkopības novirzienam, arī mazgruntnieku saimniecībās šie laukaugi ieņēma arvien lielāku platību. Diemžēl trūkst noteiktu datu par šo laukaugu platību 1914. g., jo, piem., sakņaugu vai mistra platības nemaz neregistrēja (sk. J. Bokaldera grāmatu „Aramzemes izlietošanas strukturalās pārmaiņas pēc kara Latvijā” 1939. g.). Tomēr, pēc nepilnīgajām ziņām spriežot, šis pieaugums ir acīmredzams. Kamēr senāk $\frac{2}{3}$ vai vairāk tūrumu aizņēma labība, tagad labības procents svārstās tikai ap 50%. Tas nozīmē, ka mazsaimnieciskā Latvija atradās ceļā uz zla-

botu daudzlauku sistemu. Vēl gan vidējais tīrumu iedalījums bija 6-7 lauki, tomēr vairākās mājās pastāvēja noteikta daudzlauku vai brīvas sistēmas saimniecība, pieslēdzot arī aplokveidā pļavas šādām uzlabotām saimniecības sistēmām. Šāda racionalāka aramzemes izlietošana palīdzēja labāk izmantot laukus un celt ražību.

Galveno laukaugu platība 1000 ha

	Rudzi	Z. kvieši	V. kvieši	Mieži	Auzas	Kartupeļi	Ābolīņš	Cukurbietes
1909/13	351	28	4	191	306	80	—	—
1920/24	239	14	15	157	277	66	255	—
1930/34	253	68	38	182	315	102	255	9
1938	285	68	74	178	348	138	592	14

Šie nedaudzie skaitļi rāda vispārēju laukaugu platību pieaugumu. Izņēmums ir vienīgi rudzi un mieži, bet kviešu lauku platība ir pavairojusies par kādiem 108 000 ha, tā kā pārtikas augu platība bijusi ievērojami lielāka nekā 1914. g. Pilnīgi no jauna kopš 1927. g. parādījušās cukurbietes, un 3 cukurfabrikas sedza visu iekšzemes cukura patēriņu, atļaujot labākos gados eksportēt uz ārzemēm (uz Igauniju apmēram 1000 t).

Kviešu sējumu straujš pieaugums vērojams nevien Latvijā, bet daudzās citās zemēs kā Skandināvijā un Padomju savienības ziemeļdaļā. Selekcijas ceļā, izvēloties klimatam piemērotākas šķirnes, iespējams kviešu audzēšanu tālu pāvirzīt ziemeļu virzienā un audzināt vairāk vasaras nekā ziemas kviešus, kā tas vērojams Latvijā. Sakarā ar šīm pārmaiņām iedzīvotāji rupjas maizes vietā sāk lietot kviešu maizi.

Tīrumu ražības kāpinājums ir katras lauksaimniecības svarīgs uzdevums, bet jo svarīgs tas bija Latvijas brīvvalsts mazaizsaimniecībām, jo agrākā latviešu zemnieku tīrumu ražība bija zema, kaut atsevišķās labākās mājās ražas bija bagātīgas. Zemo ražu līmeni noteica ļoti ekstensīvā krievu

lauksaimniecība un samērā zemā lauksaimniecības kultūra 19. g.s. Latvijā. Iespēja plašākos apmēros lietot lauksaimniecības mašīnas un rīkus, kā arī mākslīgos mēsļus, radās tikai tad, kad noorganizējās centralās lauksaimniecības biedrības un citas pašdarbības organizācijas, tātad tikai šī gadsimta pirmajā gadu desmitā. Protams, īsā laikā nebija iespējams atgūt to, kas bija aizkavēts ilgos gados. Lauksaimnieku apgādi ar uzlabotiem zemes apstrādāšanas vai ražas novākšanas rīkiem un mašīnām, vai ar mākslīgiem mēsļiem vajadzīgos apmēros neizdevās pietiekoši veikt ne pirms pirmā pasaules kara, ne periodā starp abiem lielajiem kariem. Parasti saimniecībām, sakarā ar lieliem zemes uzlabojumiem un daudzām jaunceltnēm trūka nepieciešamo apgrozības līdzekļu.

Galveno laukaugu ražas no 1 ha veselos kvintalos.

Rudzi Z. kvieši Mieži Auzas Kartup. Āboli-
ņa siens

1909/12	9	12	9	9	80	—
1930/34	13	15	11	11	125	30
1934	15	17	12	13	134	24
1938	13	16	12	13	127	32

Rudzu ražības pieaugumu kādos 25 gados par gandrīz 44%, vai ziemas kviešu par 33%, varētu uzskatīt par ievērojamu sasniegumu, tomēr salīdzinājums ar 1909/13. g. ražības skaitļiem nevar būt pilnīgs. Agrākās Krievijas tīrumu ražu (urožai) statistika bija birokrātiska un nepilnīga. Par Latvijas teritoriju ziņas sniedza tikai kādi 130 brīvprātīgi korrespondenti. Pārējās ziņas ievāca administrācija. Tādēļ ir nopietns pamats domāt, ka ražu vērtējumu skaitļi ir bijuši par zemiem; līdz ar to ražības kāpinājums nav tik liels, kā to izteica tabulas skaitļi, bet tas ir acīmredzams.

Latvijas ražu raksturīga parādība ir to pārāk lielā svārstība atsevišķos gados. Pārāk liels slapjums vasarā (1928. g.) vai sausums pavasara sējas laikā, tāpat kailās bezsniega atkušņu ziemas un salnas rudenos un pavasaros iespai-

do ražu atkarību no dabas apstākļiem. Pēdējos daļēji var paralizēt ar augstu lauksaimniecības kulturu un tehniku, bet to plašos apmēros piesavināties var tikai gadu desmitos. Tātad lauku ražības kāpinājums līdz ar laukkopības racionalizēšanu ir bijis un vēl ilgi būs Latvijas lauksaimniecības pamatuzdevums, lai to vēl vairāk tuvinātu Rietumeiropas lauksaimniecībai.

Izteiktās domas ilustrācijai noder daži salīdzinājumi ar citām zemēm. Kviešu ražas 1936/40. g. Beļģijā, Anglijā un Vācijā sasniedza 23, bet Holandē un Dānijā 29-30 kvintalus no 1 ha. Arī rudzu ražas tajā pat laikā Zviedrijā un Dānijā bija 18, bet Holandē un Beļģijā 23-24 kv. Jau šie piemēri vien norāda, ka ražību kāpinājums var vēl būt krietni liels.

Vērojumi par Zviedrijas pēdējo gadu desmitu ražām norāda, ka samērā augstas ražas tur sasniegtas jau 19. g. s. otrajā pusē. Ražību pieaugums pēc tam bijis lēns, bet ražu līmenis ziemeļu apstākļos uzskatāms par augstu. 1936/40. g. rudzu un auzu raža uzdeva 18, kviešu un miežu 22, kartupeļu 145 un cukurbiešu 362 kv.

Tādām zemēm kā Zviedrijai, Beļģijai vai Holandai ar to augstām lauku ražām, lielie zemes uzlabojumi un mēslojumi neizdod vairs proporcionāli tādu ražības pieauguma efektu, kā zemēs ar mazākām ražām (piem., Latvijā). Pirmajās zemēs izpaužas tautsaimniecībā ļabi pazīstamais *zemes ražības relatīvs samazināšanās likums*, kad ar uzlabojumiem ražas izdevīgi var kāpināt tikai līdz zināmai pakāpei, pēc kuras nav vairs izdevīgi ražību dzīt uz augšu un sākas atkritums.

Izteikto domu paskaidro sekojošs piemērs no Zviedrijas apstākļiem:

Ražības kāpinājums ar kūtsmēsļu palīdzību.

Kūtsmēsli uz 1 ha tonnās	—	10	20	30	40	50
Kartupeļu raža no 1 ha	124	157	189	198	209	215
Ražas pieaugums ar katru jaunu mēsļu devu	—	33	24	17	11	6
Rudzu raža no 1 ha	19	22	24	24	18	—
Ražas pieaugums	—	3	2	0	6	—

Katram augam ir zināmos apstākļos sava intensitātes pakāpe jeb optimums vai galēja labuma robeža, kad neto ienesa ir visaugstākā un aiz kuras tālāki uzlabojumi vairs nav izdevīgi. Latvijas lauksaimniecībai nav jābaidās no zemes pārsātinātības ar kapitāla ieguldījumiem un uzlabojumiem un tādēļ tās ražību kāpinājums var sekmīgi turpināties.

Jau pasaules saimniecības krīzes sākumā 1931. gadā sākas Latvijā ļoti *spraigs aktīvs valsts lauksaimniecības atbalstīšanas jeb agrarprotekcioņa periods*, kas savu augstāko pakāpi sasniedza autoritarā režīma laikā pēc 1934. g. Agr. Karlis Ulmanis savos rakstos „Zemes Spēkā”: „Kā padarīt ienesīgāku lauksaimniecību un kas un kā jādara” (1932. g.) sīki un ar daudziem skaitļiem motivēja lauksaimniecības protekcioņa nepieciešamību. Nākdams pie varas, viņš visu savu lielo enerģiju izlietoja šī mērķa sasniegšanai.

Lauksaimniecības privatsaimniecības pamati paliek un valsts pati lauksaimniecības ražošanas procesā aktīvi iesaistās, bet tā dara visu, nežēlodama līdzekļus, lai lauksaimniecību nostiprinātu un celtu. Protams, krīzes radītos chaotiskos starptautiskos apstākļos muitas likmju aizsardzība ir pavisam maznozīmīga, kad var rīkoties ar kontingentu, valūtas restrikciju vai vienkāršu noliegumu asajiem līdzekļiem. Jau ar 1932. g. noteikumiem pamazām faktiski izveidojās valsts labības monopols, kas pilnīgi nodrošināja lauksaimniecību no ārzemju labības konkurences. Bet ar šī paša monopola palīdzību iespējams pārvaldīt un regulēt arī iekšzemes labības tirgu vēlāmā virzienā. Pārejot ar 1932. g. pie *valsts nolikto cenu* politikas pārtikas labībām, miežiem, līnēm, kaņepēm, cukurbietēm (noteicot noņemšanas cenas) vai spirta dedzinātavām nodotiem kartupeļiem u.c., valsts jau saimniecības gada sākumā garantēja noteiktas cenas. Šīs cenas nevien sargāja ražotāju no varbūtējiem lieliem zaudējumiem, bet paredzēja arī vidēju „normalu” peļņu.

Ar to vien nepietika. Ar to varēja gan pasīvi aizsargā-

ties pret dažādu lauksaimniecības produktu importu un ārējo konkurenci, bet vajadzēja arī *aktīvi veicināt un celt lauksaimniecības ražojumu eksportu*. No tā lielā mērā atkarājās valsts ārējā tirdzniecība un valsts finanses. Ja dažas rūpniecības nozares, eksportējot savas mantas, agrāk saņēma daļu izvedmuitas atmaksas, tad tādu pat atmaksu ar K.Ulmaņa kādreiz populārām ievēlētām prasīja arī lauksaimniecībai. Tā tomēr bija tikai pārejas laika prasība. Plaši piekopta valsts piemaksu (ap 20 milj l.) sistēma sviestam, bekonam un premiju sistēma eksportētām olām, sieram vai āboliņa sēklām. Visām svarīgākām eksportprečēm — sviestam, gaļai, olām, augļiem un ogām, zivīm, konserviem un sēklām, arī liniem, pastāvēja stingra eksporta kontrole nolūkā celt preču kvalitāti. Ādu un vilnas centrālā rūpējās par šo lauksaimniecības ražojumu savākšanu noteiktos punktos par noteiktām cenām. Akciju sabiedrība „Bekona Eksports” pārvaldīja gaļas tirgu u.t.t.

Noteiktās un cietās cenas prasa sīkas cenu kalkulācijas un katrā ziņā *valsts cenu inspekciju* jeb kontroli. Pēdējā tad arī izvērtās par plašu birokrātisku organizāciju, kuras negatīvās puses dažreiz spilgti bija vērojamas okupācijas laikā.

Ar plašu aktīvas lauksaimniecības politiku un izmantojot starptautisko situāciju, šai pastiprinātās lauksaimniecības aizsardzības periodā izdevās uzturēt un pat celt lauksaimniecības ražojumu *eksportu*.

*Lauksaimniecības ražojumu eksports
t o n n ā s*

	1929.g.	1933.g.	1934.g.	1938.g.
Kopā:	50,794	32,867	89,172	
<hr/>				
<i>No tiem:</i>				
Lini	10,413	4,304	6,168	11,033
Linsēklas	15,352	3,424	3,580	3,264
Sviests	14,830	15,646	15,701	23,457
Gaļa	895	2,485	2,461	2,113
Āboliņa sēklas	608	2,764	3,328	3,276
Zivju konservi	1,230	813	635	413

1000 latos

Kopā: 95,348 32,719 33,993

No tiem:

Lini	13,580	3,245	4,709	16,741
Linsēklas	8,087	902	952	1,299
Sviests	58,768	21,059	14,451	54,263
Gaļa	1,693	2,195	2,592	4,152
Āboliņa sēklas	930	2,450	4,331	4,652
Zivju konservi	1,326	739	518	899

Sevišķi auguši gaļas (bekona), āboliņa sēklu un sviesta eksporta daudzumi, kaut arī kopvērtība cenām sabrūkot bijusi mazāka. 1929. gadā lauksaimniecības ražojumu vērtība, neieskaitot mežu materialus, sastādīja tikai 35%, bet 1934. g. — 40% no visas Latvijas eksporta kopvērtības. 1938. g. lauksaimniecības produktu kopvērtība nav zināma, jo trūkst ziņu liellopiem, cukuram u.tml., bet redzams, ka tā gandrīz sasniedz 1929. g. rekordskaitļus.

Uzsverot lauksaimniecības ražojumu strauju pieaugumu, kad radās pat jūtami sviesta, cukura vai gaļas pārpalikumi iekšzemes tirgū, un arī eksportēto daudzumu kāpinājumu, nevajaga nekad aizmirst, ka šie sasniegumi radušies vienreizējā labvēlīgā vispārējā situācijā. Starptautiskās krīzes radītās attiecībās faktiski valdīja autarkiskas tieksmes, maz ievērojot citu valstu stāvokli un vajadzības. Tas deva iespēju arī Latvijai vairāk piekopt savu nacionālas saimniecības politiku, pirmā kārtā sekmējot lauksaimniecības uzplaukumu. Pēdējā sekas bija manāmas visās nozarēs un arī *lopkopībā*.

Latvijas laukkopība kalpoja lielāko tiesu pašu zemes vajadzībām, intensīva lopkopība turpretim izaugusi eksporta iespaidota. Vēl 19. g.s. otrajā pusē latviešu lauksaimniecība bija naturāla saimniecība, kas tikai nelielus daudzumus līnu, labības, ādu vai medus pārdeva (uzpircējiem); tāpat vajadzīgos rīkus, apģērbus un pārtiku izgatavoja pati saim-

niecība saviem līdzekļiem, piepērkot tikai nelielos daudzumos sāli, metālpreces vai dažas rotas lietas.

Pēc aptuveniem aprēķiniem vēl līdz pēdējam karam mazaunniecības atkarībā no lieluma tikai kādus 33-45% savu ražojumu nodeva tirgum. Tieši lopkopības produkti bija tie, kas lauksaimniekus visātrāk un visdziļāk iesaistīja maiņas resp. tirgus saimniecībā. Šī iesaistīšanās auga, pieaugot mājlopu kopskaitam un to ražotspējām. Lopkopības ražotspēju pieaugums sakarā ar grūtībām novietot šos ražojumus starptautiskajos tirgos, arī Latvijā bija jau tik liels, ka dibināti pacēlās pārrunas par relatīvu *pārprodukciju*.

Sakarā ar daudzām grūtībām izpostītā zemē, Latvijas lauksaimniecības produkcija nekad nepaspēja izplesties tik plaši, ka būtu jāķeras pie tik neparastiem ierobežojošiem līdzekļiem, kā pie kviešu sadedzināšanas vai jūrā gāšanas, piem., Kanadā, vai kā pie mājlopu plānveidīgas izkausēšanas Daniijā un citās intensīvās lopkopības zemēs. Lauksaimniecības pārprodukcijas atbalsojums Latvijā bija vairāk konjunktūralas dabas, t.s. īso konjunktūras viļņu izsaukts un tādēļ pārejoša parādība. Tā tomēr sāpīgi norādīja: 1) uz lielo atkarību no starptautiskiem tirgiem, 2) uz nepieciešamību uzmanīgi sekot starptautiskām tirgus svārstībām, tām plānveidīgi pielāgot savas zemes ražošanu un 3) uz vajadzību jau priekšlaicīgi rūpēties, lai lauksaimniecības tirgus nozares būtu konkurences spējīgas, kā ražošanas izdevumu, tā racionālas organizācijas ziņā. Galvenā nozīme šajā ziņā piekrita liniem, sviestam, varbūt ādām, bet mazāka bekonam kā specialai angļu tirgus precei.

Mājlopu skaits (tūkstošos)

Gadi	Zirgi	Govs- lopi	slauc- govis	Aitas	Cūkas	Māj- putni
1913	320	912	—	996	557	—
1920/24	305	955	—	1,091	462	1,439
1930/34	367	1,122	774	1,021	617	3,151
1938	400	1,224	878	1,361	814	4,391

Kvantitatīvais sasniegums ir acīmredzams; tāpat strauji uzlabojās mājlopu kvalitāte. Vislabāk šis straujais progress izpaužas eksportsviesta ražošanā, kur jaunā Latvija ieņēma vienu no redzamākām (sesto) vietām pasaules sviesta tirgū, pārspējot Somiju un nostājoties gandrīz blakus tādai vecai piensaimniecības un separatoru zemei, kāda ir Zviedrija, kas 1938. g. eksportēja 28 500, bet Latvija 24 500 tonnas.

Kaut Zviedrijas teritorija ir ievērojami lielāka par Latvijas, govslomu ziņā atšķirība nav tik krasa: Latvijā 1938. g. 1 224 400 govslomu, no tiem slaucamas govīs 878 000; Zviedrijā 2 986 000 un 1 921 000, vai divreiz vairāk. Piena izslaukums Zviedrijas kontrolsabiedrībās govīm 1944. g. bijis 3 554 kg. Latvijas loppārraudzības biedrību govju vidējo izslaukumu uzdeva 2 853 kg, tautu procentu pat 3,9, piena tauku 111 kg un sviesta 128 kg. Šie skaitļi ļoti labvēlīgi.

Zviedrijā sviesta produkcija tagad ļoti kāpināta un pārsniedz jau 88 000 t un siera 28 000 tonnas. Zviedrijā ir daudz sīksaimniecību, bet cūku tur 1937. g. ir tikai 1 425 000 un 1945. g. 1 079 000, tāpat mājputnu skaitu par lielu saukt nevar, kaut arī tas 1945. g. kāpis līdz 6,5 milj. Bišu saimju skaits pēdējos gados divkārtšojies, sasniedzot 352 860.

Runājot par kādas zemes lauksaimniecību, nepietiek ar vienkāršiem ražošanas augošiem kopskaitļiem, ko devusi valsts saimniecības politika; daudz svarīgāks ir pašas ražotājas organizācijas (t.i. saimniecības) *ekonomiskais pamats (kapitāla sadalījums) un visas saimnieciskas darbības gala rezultāts (ieņēmumi, ienesība etc.)*. Šo jautājumu apgaismojums bijis nepietiekošs nevien Latvijā, bet pat Zviedrijā. Labi apzinoties visas nepilnības un grūtības, gribētos arī šai ziņā dot nedaudzus salīdzinājumus, lai ar tiem kaut aptuveni varētu spriest par Latvijas lauksaimniecības tīri *privātsaimnieciskām spējām* un tātad arī par nākotnes izredžu un konkurences iespējām.

Arvien vairāk iesaistoties maiņas tirdzniecībā, arī lauku mazzaimniecībām neizbēgami jāpiesavinājas visas moder-

nās komercialās kalkulas un grāmatvedības principi un darba tehnika. Tikai šī gadsimta sākumā, ar Šveices profesora E. Baura enerģisko aģitāciju šīs atziņas plašāki izplatījās lauksaimniekos, tomēr praktisku panākumu sarežģītā aprēķinu darba dēļ bijis vēl samērā maz. Latvijā grāmatas kārtīgi veda un varēja noslēgt pēc visām grāmatvedības biroju prasībām tikai kādas 120-130 saimniecības. Pat Zviedrijā, kur komercialisms lauksaimniecībā iespiedies daudz dziļāk, grāmatvedība sastopama tikai dažos simtos saimniecību. Tādēļ iegūtie fakti uzskatāmi par aptuveniem, kas gan pareizi atspoguļo lauksaimniecības tendences, bet stāvokli neizteic pilnīgi eksaktos jeb grāmatvedībā pareizos skaitļos.

Viens no svarīgākiem lauksaimniecības grāmatvedības pamatjautājumiem ir pareiza *lauksaimniecības kapitāla lieluma un tā sadalījuma* noteikšana. Sakarā ar ražības kāpinājuma vajadzību, arvien tiek uzsverta prasība celt lauksaimniecības intensitāti. Tas nozīmē lauksaimniecībā arvien vairāk ieguldīt darbu un kapitālu, tātad uzsverama vajadzība pēc lielākām kapitāla summām. Tā lauksaimniecība, kurā ieguldītas lielākas kapitāla summas, parasti uzskatīta par ražotspējīgāku un par turīgāku, kas saimniecību turētājiem var dot lielākas labierīcības un dzīves ērtības. Ne katrreiz šāda kapitāliem bagāta lauksaimniecība ir arī ienesīgākā.

Latvija pēc kara postījumiem un pēc dzīves pārkārtojuma īsā laikā, protams, nevarēja uzkrāt nekādus lielus kapitālus, tā *pieskaitāma pie lauksaimniecības kapitāliem na bagām zemēm Eiropā.*

Lauksaimniecības kapitāli Latvijā 1937/38. g.
(latos uz 1 ha derīgas zemes)

	Pamata kapitāls	No tā:		Rīcības kapitāls	Dzīvais invent.	No tā:		Pavisam ieguld. kapitāls
		Zemes kap.	Ēku kap.			Nedzīv. invent.	Tek. rīc. kapitāls	
Lati	412	119	223	194	62	50	83	616
o/o	68	19	36	32	10	8	14	100

Viena hektara derīgas zemes (ar mežu) caurmēra kapitālvērtība grāmatvedības saimniecībā ar 34 ha kopplatības (no tās 52% aramzemes) tātad bijusi apaļos skaitļos 616 latu (1938/39 — 641 lats). Parādu uz katru hektaru skaitīja nepilnus 83 latus; skaidrais kapitāls atliek tātad 533 lati. Jaunsaimniecībām un mazākām saimniecībām šīs summas iznāk nedaudz lielākas, tomēr vispār tās ir zemas, bet ēku kapitāls ir pārāk augsts.

Reinholds Brenneisens savā 1936. gadā Berlinē iznākušajā biezajā grāmatā par Latviju Lettland. Das Werden und Wesen einer neuen Volkswirtschaft (243 lpp.) aizrāda, ka jau 1928. g. lauksaimnieciskajā Austrumprūsijā hektars kolonizejamas zemes maksājis 1 003, ēkas 745 markas vai kopā 1 748 markas, bet visādu kapitālu uzdots 1 931 marku uz 1 ha. 15 ha lielā jaunsaimniecībā pie šāda aprēķina Austrumprūsijā būtu ieguldītas ap 29 000, bet Latvijā augstākais 6-7 000 vācu toreizējās markas. Jau šie piemēri vien norāda uz starpību lauksaimniecībā ieguldīto kapitālu ziņā.

Papildinājumam un ilustrējumam, bet nevis salīdzinājumam, jo tāds ir ļoti sarežģīts, ņemsim vēl dažus Zviedrijas grāmatvedības skaitļus (pēc Ernsta Højera Sveriges jordbruk. 1944). Mazsaimniecībās ar 10-20 ha aramzemes lauksaimniecības kapitāls 1939/40. g. vienam hektaram derīgas zemes uzdots gandrīz 2 000 zv. kronas un visāda lieluma saimniecībās apaļos skaitļos ap 2 600 lati (100 kr = 130 latiem), vai apmēram 4 reizes vairāk nekā Latvijā. Salīdzinot kapitālus, tomēr nekad nav jāaizmirst, ka Zviedrijā derīgas zemes jēdziens ir pavisam citāds, t. i. šaurāks (tikai aramzeme + pļavas) nekā Latvijā un tāpat saimniecību grupējums pēc lieluma ir savādāks. Saimniecībai ar 30-50 ha aramzemes kapitālu kopsumma bijusi nedaudz mazāka—1850 kr. un īpašuma tirgus cena uzdota tikai ap 930 kr.

Salīdzinājums ar lauku saimniecībām uz rietumiem vai ziemeļiem Latvijai bijis mazāk izdevīgs; turpretim, salīdzinot ar saimniecībām uz dienvidiem (Lietuvā vai Poli-

jā) stāvoklis bija labvēlīgāks. Tāds pats acimredzot tas būtu bijis salīdzinājumā ar Padomju Krieviju, bet turienes kolektīvizētā plānsaimniecībā šādi privatsaimnieciski aprēķini nepastāv.

Rikojoties ar augstāk minēto lauksaimniecības kapitalu, kādi tad nu pēc grāmatvedības ziņām ir bijuši *Latvijas lauksaimnieciskie iznākumi, t.i. ienākumi un izdevumi?*

Lauksaimniecības bruto ienesa 1937/38. gados Latvijā izrēķināta nepilni 172 lati uz 1 ha derīgas zemes, pie kam bruto ienesai pieskaitīti pārdošie un uzturam izlietotie lauksaimniecības ražojumi, kā arī ražojumu kapitalu pavairojumi.

Lielāko ienesas daļu vai nepilnus 84% jeb 145 latus devušas dažādas ražošanas nozares, pie kam pirmajā vietā stāv lopkopība ar 54% (93 lati), no tiem tieši piensaimniecība 28%. Otrā vietā nāk augkopība ar 30%, pie kam visvairāk devuši rudzi, tad kvieši, kartupeļi, dārzeņi, mieži, cukurbietes un lini. Pēc tikko minētajiem skaitļiem iznāk, ka lopkopībai bijusi gandrīz divreiz tik liela nozīme, kā ienesai no lauk- un dārzaugiem.

Zviedrijā 1939/40. g. saimniecībām ar 10-20 ha aramzemes bruto ienesa uzdota 550 kronas vai pāri par 700 lati (pret 172 lati Latvijā) un saimniecībām ar 30-50 ha — nepilnas 500 kr. vai 650 l. No bruto ienesas kopsummas pirmajā gadījumā augkopība devusi 21% un lopkopība 73%; otrajā gadījumā attiecīgie skaitļi bijuši — 39% un 60%. Arī šie skaitļi apstiprina lopkopības izcilo nozīmi ziemeļos.

Produkcijas indeksskaitļi, pieņemot par bazi jeb 100 1918/19. g., bijuši 1937/38. g. laukaugiem 76, lopkopībai 99 punkti, bet strādnieku algu indekss tai pašā laikā kāpis līdz 113.

Kapitāla pavairojumam, kā krājumu un sējumu palielinājumam pieskaitīts samērā maz — nedaudz vairāk par 9 latiem vai 5,5% no visas bruto ienesas.

Bruto ienesai ar 172 latiem stāv pretim saimniecības izdevumi ar 132 latiem, dodot neto ienesu 40 latu uz 1 ha derīgas zemes un ražošanas izdevumi ir 151 lats (Zviedri-

jas saimniecības ar 10-20 ha 470 kr. un ar 30-40 ha — 390 kr.).

Saimniecības un ražošanas izdevumi 1937-38. g. uz 1 ha.

	Darba spēks	Tekošas izmaksas	Krājumi	Amortiz.	Kopā saimn. izdevumi	Iegūtais kapitāls	Kopā ražošanas izdev.
Lati	77	41	2	11	132	19	151
0/0	51	27	1	8	87	13	100

Uzkrīt *augsti algas izdevumi*, kas sastāda pāri par pusi vai 51% visu ražošanas izdevumu; no tiem 29% sastāda algas pašiem lauksaimniekiem un to ģimenes locekļiem, bet pārējās 22% aizņem izdevumi laukstrādnieku algām. Šie augstie algu procenti noteikti prasa lauksaimniecības mechanizēšanu un racionalizēšanu, bet tos noteic arī citi apstākļi.

Agrarā reforma pavēra plašas iespējas katram zemes gribētājam tikt pie savas saimniecības, strauji samazinot algotu laukstrādnieku skaitu.

Darba roku trūkums laukos ar to sezonveidīgo darba ritmu ir industrializētās Eiropas raksturīgākā parādība. Latvijā tā no sākuma izpaudās algotu strādnieku meklēšanā biežāki apdzīvotajā mazaizsaimnieciskajā Latgalē vai sīksaimniecībās. Nesasniedzot cerētos rezultātus, vajadzēja ķerties pie laukstrādnieku importa no Lietuvas un Polijas. Pēdējos gados šādu svešzemju laukstrādnieku skaits pieauga līdz 50 000 cilvēku un bija smaga problēma kā saimnieciskā tā arī demogrāfiskā ziņā. Okupācijas laikā tiem vēl pievienojās daudzi krievu bēgļi un ienācēji.

Zviedrijā, kur lauksaimniecības mašīnu lietošana izplatīta daudz lielākos apmēros nekā Latvijā, arī darba roku jautājums ir ļoti ass, īpaši cukurbiešu rajonā — auglīgajā

Skonē. Laukstrādnieku kopskaits 1940.g. uzdots tikai 154 000, (bez meža strādniekiem), no tiem sievietes tikai ap 7 000.

Laukstrādnieku gada algas Zviedrijā (kronās)

	1909/13.g.	1924/29.g.	1933/34.g.	1939.g.
Vīrieša (ar saimnieka uzturu)	648	1,134	971	1,282
Sievietes	457	905	798	964
Govju puīšu	751	1,431	1,300	1,753

1924/29. gada algas bija jau augušas caurmērā 88%; pēc tam tās nedaudz samazinājās, bet jau pirms pēdējā kara tās bij divkārtējušās. Salīdzinot ar 1909/13. g., algu indekss audzis līdz 214, bet lauksaimniecības ražojumu tikai līdz 143. Kara gados līdz ar straujo industrializāciju tas turpināja augt un sastādīja 40-70% no visiem izdevumiem.

(Gada puīša alga Latvijā 1913. g. 320 lati, 1938/39. gadā tā uzdots 475 lati un gadu vēlāk 547 l; attiecīgas gada kalpones algas 181, 363 un 427 lati.)

Zviedrijā algas ir samērā augstas un strādnieku darba laiks regulēts ar kolektīviem līgumiem. Algu izdevumi 1939/40. g. uzdots 1 hektaram no 470 kr. 250 (10-20 ha saimn.) un no 392 kr. 183 (30-50 ha). Stāvoklis bijis līdzīgs Latvijai. Šai sakarībā jāatceras, ka 72% Zviedrijas lauksaimniecību 1944. g. lietoja elektrību apgaismošanai, 42% kā dzinējspēku un 5% mājsaimniecībā. Sakarā ar to lauksaimniecībā stipri izplatīti elektriskie motori, pie kam dominē spēcīgākie pāri par 6 zirgspēku (19% saimniecībās) un 1-6 zirgusp. (19%). Sedermanlandes vai Skarabogas novados vairāk nekā pusē lauku māju atrodami šādi motori. Traktoros lieto nepilni 6% saimniecības vai pavisam 23 000, bet vieglos auto 3% vai 10 800 saimniecības.

Jau no šī isā uzskaitījuma apmēram redzams, ka zviedru lauksaimniecība arvien vairāk mechanizejas un ka dažādas labierīcības laukos ļoti izplatītas.

Dzīvākos satiksmes centros, industrializētos lauku apgabalos vai pilsētu tuvumā daudzas lauku mājas nevienārē-

ji, bet arī iekšpusē atgādina pilsētas strādnieku ģimenes mājas vai pat turīgu pilsoņu mītnes, ar siltu ūdeni, radio, mīkstām mēbelēm u. tml. Arī apģērbi un citādā ziņā laucinieki maz atšķiras vai neatšķiras no pārējiem iedzīvotājiem. Lauku un pilsētu pretstats nav vairs tik asi izjūtams, jo arī labie satiksmes ceļi šo atšķirību izlīdzina. Sevišķi spēji Zviedrijas lauki pārvērtās pēc pirmā pasaules kara un dzīves līmenis redzami cēlās. Šī pati tendence vērojama arī pēc otrā kara. Tikai šo materialo labklājību, dzīves omulību un pat pašapmierinātību daļēji apēno bēgšana no laukiem un nelabvēlīga iedzīvotāju piramide daudzos lauku novados, t.i. jauno lauku zaudējumi un nesamērīgi liels vecāku cilvēku skaits. Sastopamas arī atstātas un pustukšas lauku mājas.

Bez cilvēku darba roku jautājuma otrā svarīgā problēma ir *lauksaimniecības parādi*. Par šo jautājumu pēdējos pirmskara gados daudz runāja un rakstīja; daudzām Eiropas valstīm, piem., Vācijai tie bija smaga nasta, kuras apgrūtinājums ar gadiem auga.

Latvijā lauksaimniecības parādu nastu, ievērojot vēl daudzās jaunceltnes un uzlabojumus, par augstu apzīmēt nevar. Parādu kopsumma 1936. g. uzdota ap 320 milj. Uz 1 ha derīgas zemes iznāca tikai 83 lati dažādu parādu vai 13% no ieguldītā kapitāla. Autoritārā režīma laikā daļa parādu tika dzēsta.

Tāpat par augstu nav saucama nodokļu nasta: tā sastādīja tikai 10 latus uz 1 ha, vai nedaudz vairāk par 2% visu saimniecības izdevumu. Šai summā, protams, neietilpa izdevumi sociālām vajadzībām, piem., apdrošināšanai etc. Zviedrijas lauksaimniecības daudz vairāk saistītas ar tirgu un daudz vairāk izdevušas spēkbarībai, mākslīgiem mēsliem u. tml.

Sakarā ar starptautisko saimniecības krīzi 1930/31. g. un ar aizokeana zemju pārprodukciju, Eiropas lauksaimniecība bija nopietni apdraudēta un dažus gadus tā strādāja pat ar zaudējumiem. Uzturēt un celt lauksaimniecības ražošanas atmaksāšanos jeb *rentabilitāti* bija viens no svāri-

gākajiem valsts politikas uzdevumiem. Ja izdevumus nevarēja segt ar parastajiem ieņēmumiem privatsaimnieciski t.s. brīvajā tirgū, tad valsts, apzinoties lauksaimniecības lielo nozīmi pārtikas sagādē un atbalstot lauksaimniecību, ķērās pie asa intervencionisma, t.i. iejaukšanās privajā saimniecības sektorā, kā tas notika Latvijā. Šāda aktīva agrarpolitika pēdējos pirmskara gados chaotiskajos starptautiskās krīzes perioda apstākļos bija nepieciešama un dažreiz deva labvēlīgus rezultātus.

Liberalās saimniecības politikas laikā lauksaimniecības tīrienesa arī Latvijā dažbrīd noslidēja zem nulles, bet 1927/37. gados caurmērā sasniedza nepilnus 2%. Turpretīm 1937/38. g. tā jau aprēķināta vismaz 6%, t.i. bijusi laba, jo pat Zviedrijā 6% atzīst par normalu (L. Nanesons). Nekustama īpašuma (zemes) rente uzdota pēdējos gados 8%, bet 1927/37. g. caurmērā tā bijusi 0,4%. Šai koeficientā izpaužas valsts atbalsta politikas sekas.

Arī Zviedrijā 1931/32. g. rentabilitate noslidējusi līdz -0,2%, bet 1937/38. g. pacēlusies atkal līdz 4 un 1942/43. g. līdz nepilniem 5%; tomēr sīksaimniecībās ar 2-5 ha vēl 1939/40. gadā rentabilitātes koeficients uzdots negatīvs (-1,2%).

Nedaudzi salīdzinājumi starp Latviju un Zviedriju rāda, ka privatsaimnieciskā struktūra lauku saimniecībās ir ļoti atšķirīga un Latvijai mazāk labvēlīga. (1939. g. Zviedrijas lauksaimniecība devusi vairs tikai 9% tautas ienākumu, bet rūpniecība gandrīz 46%). —

Rentabilitātes aprēķini lauksaimniecībā lielā mērā atkarīgi no pašizmaksas aprēķiniem un pieņemtajām cenām produktiem, kam nav noteiktas tirgus cenas (kūtsmēsli); tomēr privatsaimniecībā tie ir stimulsi, kas veicina pareizu ienesīgu saimniekošanu. Var rasties stāvoklis, kad valstij jāuztur ražošanu arī tad, kad tā ir mazienesīga, jo lauksaimniecībā nevar kā rūpniecībā tik viegli ražošanu pārvietot vai pielāgot citu tirgus produktu ražošanai. Lauksaimniecībā jārikojas ar dzīvjiem organismiem vai stādiem — un ar organiskiem procesiem, kas padoti lielajam dabas

ritmam. Bez tam lauku sēta nav tikai ražošanas bet arī cilvēku dzīves un augšanas vieta. Bez tīri ekonomiskiem tā tad lauksaimniecības atbalstīšanā var daudz nozīmēt dažādi politiski, sociāli, demogrāfiski, ētiski vai citi apsvērumi. Pagājušais laikmets uzrāda daudzus tādus gadījumus.

Šveices profesors Vilhelms Röpke savās grāmatās vairākkārtīgi gan uzstājas pret plašu valsts aktīvu lauksaimniecības protekcionismu, ko viņš nepareizi sauc par agrar-socialismu vai pat par kolektivismu. Viņa ideāls ir ekonomiskais jaunliberālisms, jo atgriešanās pie pilnīgas liberālās saimniecības arī viņa uztverē nav iespējama. Tās tomēr ir lielās pasaules nākotnes problēmas, kas vēl gaida atrisinājumu.

Latvijas vairāk nekā 20 gadu svētīgais un sekmīgais lauksaimniecības atjaunošanas un atzēšanas darbs ir labākais liecinieks latviešu zemnieka darba spējai un mācai un ir labākā garantija tam, ka uzsāktais ceļš savos pamatos, nerunājot par sīkumiem, ir bijis pareizs un labs. Eļot pa to tālāku pavērās dažas plašas darba un dzīves iespējas, kuras skarbi pārtrauca okupācijas un karš.

VI. INDUSTRIALIZACIJAS PROBLEMA

Kopš 18. g.s. saimnieciskās revolūcijas Anglijā, Eiropa arvien vairāk industrializējās. Sākumā tā bija tekstilrūpniecība, vēlāk metalrūpniecība, kas valstīm nesa labklājību un deva nepieredzētu varu rokās. Ar tehnikas un rūpniecības palīdzību šīs Eiropas valstis iekaroja un sadalīja pasauli, bet beigās nonāca pie tām milzu sadursmēm, kādas bija abi pasaules kari.

Rūpniecības uzvaras gājienu 19. g.s. franču tautsaimnieks Fr. Delaisi vienkāršoti formulējis kā akmeņogļu, rūdas un cilvēku intelektu mērķtiecīgu sadarbības kāpinājumu jeb progresu. Tās valstis, kuru rokās bija svarīgākās izejvielas — dzelzsrūdas un tvaika laikmetam nepieciešamās akmeņogles un kas šīs izejvielas ar modernās, augsti attīstītās tehniskās zinātnes palīdzību mācēja pārvērst zirgu spēku (HP) mehāniskajā enerģijā un motoros, tām arī bija iespējas ražot milzu bagātības un gūt neierobežotu varu. „Dzelzs zirgi” deva cilvēkiem tādas neaptveramas enerģijas avotus, kas tālu pārspēja visu agrāko rakstnieku, piem., Žila Verna fantaziju.

Vēlāk tvaika un ūdens mašīnām vēl pievienojas elektrības, naftas un citu motoru enerģijas, un pasaules dabas iekarošanas tehniskās iespējas vēl pieauga un aug. Ja 19. g.s. dēvēja par tvaika un dzelzs laikmetu, tad 20. g.s. līdz šim sauca par elektrības un ķīmijas laikmetu, bet jau tuvākā nākotnē tas varbūt jau pārvērtīsies par atomu enerģijas u. tml. laikmetu. Modernās lielrūpniecības pamats tad arī parasti ir šo mehāniskās enerģijas un rūpniecības mašīnu ražošana. Nav nejausība, ja Padomju Savienība savas socializētās rūpniecības izplešanai un politiskās varas no-

stiprināšanai vispirmā kārtā rūpējas par t.s. smagās rūpniecības uzplaukumu. Šī rūpniecība darina ražošanas līdzekļus t.i. mašīnas un darba rīkus. Tām rūpniecības nozarēm, kas izgatavoja iedzīvotāju ikdienai vajadzīgās mantas, kā apavus, apģērbus u. tml. vajadzēja pagaidīt. Padomju ļaudīm ilgus gadus vajaga sašaurināties un ciest, lai tikai socialistiskā rūpniecība varētu vairāk ražot spēka un darba mašīnas (arī kara mašīnas) un lai ar to visu Padomju Savienību forsēti ātri varētu pārvērst augsti tehnizētā rūpniecības valsti. Ja mašīna un fabrika bija „kapitalistiskās pasaules” saimnieciskā uzplaukuma un varas pamats, tad pie šī paša pamata piekērusies arī socialistiski komunistiskā pasaule, un laikam gan nekur pašlaik teknikai nav tik liels pievilksšanas spēks kā padomju valsti un nekur to tā neapbrīno un pat nedievina kā „proletariata varas” pasaulē. Bet tas ir vispārējs tagadējās mechanizētās civilizācijas laika gars, kas visspilgtāk izpaužas visās totalitārās diktatūras zemēs. Vēl vairāk: agrāk augstās tehniskās zinātnes un tehniski labākās fabrikas un laboratorijas bija Eiropas monopols. Bet jau pirmā pasaules kara laikā, kas vismaz 5-6 gadus paralizēja Eiropas dzīvi, modernā tehnika un rūpniecība izauga un nostiprinājās daudzās Āzijas un Eiropas zemēs. Nevien ASV un Japāna izvērtās par pirmklasīgām, spēcīgām industrializācijas zemēm, bet rūpniecība izauga arī koloniju un krāsaino rasu zemēs. Tagadnes mašīnu un fabriku tehnika ir tik tālu standartizējusies un kļuvusi par masu preci, ka to samērā viegli var pārņemt un piesavināties katra zeme un katra tauta.

Pirms 1914. g. Latvijas teritorijā izaugusē rūpniecība atpalikušajā lauksaimnieciskā cara laika Krievijā, par spīti visādi protežētai centralās Krievijas (Maskavas) rūpniecībai, ieņēma izcīlu vietu ar savu labo tehnisko un saimniecisko iekārtojumu. Tikai Polijas, Pēterpils un daļēji Maskavas apgabala rūpniecības varēja šai ziņā mēroties ar Baltijas rūpniecību, Pēdējo izcēla nevien labā darba organizācija, bet vēl vairāk izdevīgais piejūras stāvoklis.

Krievijas saimnieciskā politika jau grafa Kankrina laikā,

izveidojot jaunu muitas tarifu, un sevišķi grafa F. Vites laikā, nostiprinot krievu zelta rubli, arvien vairāk pieņēma protekcionistisku raksturu. Gan ar muitas likmēm, gan ar kredita un satiksmes politiku tā centās ierobežot lēto ārzemju fabrikātu ieplūšanu un savas rūpniecības nostiprināšanu, sevišķi Krievijas centralā un dienvidus daļā. Viegli gan varēja importēt ārzemju kapitalu un ar to izdevīgi strādāt Krievijā, bet nevarēja vairs tik viegli ievest attiecīgās zemes ražojumus. Tādēļ lielā daļā to laiku rūpniecības-tirdzniecības akciju sabiedrībās faktiskā noteikšana bija ienākušam ārzemju kapitalam; par to liecināja jau publicēto pārvaldes organu sastāvs. Tas bija vācu, franču, beļģu, holandiešu vai šveiciešu kapitāls, kas plašos apmēros piedalījās Krievijas saimniecības dzīvē un, protams, labi nopelnīja. Šo ārzemju kapitāla valdošo stāvokli uz ārieni atsedza tikai karš. Arī tādi saimnieciski noligumi, kā 1907. g. Vācijas un Krievijas līgums iedarbojās šai virzienā: Krievija plaši piegādāja Vācijai labības un izejvielas, bet Vācijas fabrikas atrada sev izdevīgu tirgu Krievijā. Kad 1914. g., minētam līgumam izbeidzoties, Vācija atkal gribēja pagarināt šo izdevīgo stāvokli, tā šoreiz atdūrās pret negaidīti stipru krievu pretestību, kas izbeidzās karā.

Sakarā ar tikko aprādītiem vispārējiem apstākļiem arī pirms 1914. g. Latvijā izaugusi rūpniecība bija *ar ārzemju kapitalu nodibināta lielrūpniecība*. Tā ražoja mašīnas un dažādas kvalitātes preces (piem., ķīmijas rūpniecība) plašajam Krievijas tirgum, saņemot pa lēto jūras ceļu izejvielas un angļu akmeņogles. Apmēram 80% ražoto fabrikas preču aizveda uz Iekškrīeviju un tikai 20% palika vietējām vajadzībām, jo uz Rietumeiropu varēja eksportēt retos gadījumos (nedaudzi pasažieru vagoni uz Itāliju). Tie bija tādi lieli moderni uzņēmumi kā Feniksa mašīnu, vai Baltijas vagonu fabrikas, vai Provodņiks Sarkandaugavā. Pēdējā miera laikā strādāja pāri par 12 000 strādnieku, bet karam sākoties to skaits vēl ievērojami auga, jo tā bija gandrīz vai vienīgā fabrika toreizējā Krievijā,

kas varēja ražot dažas gumijas specialitātes kara vajadzībām.

1910. g., par kuru vienīgi ir noteiktākas ziņas, Latvijas teritorijā skaitās tikai 782 fabrikas, kurās bijis vismaz 20 strādnieki un kuras lietojušas mehānisku dzinējspēku; strādnieku kopskaits uzdots 93 345. Katrā no minētām fabrikām tātad caurmērā strādājuši pāri par 1000 strādnieku. Katrs, kas daudzmaz atceras pirmskara Rīgas rūpniecības rajonus Sarkandaugavā, Čiekurkalnā, vai toreizējo Aleksandra vārtu apkārtnē vai Zasulaukā, labi zin tās spilgti lielfabriku ainavas, kas bija tur vērojamas. Veseli Rīgas rajoni drudzaini it kā no zemes izauga šo fabriku iespaidā, piem., Čiekurkalnā vai Sarkandaugavā; tur lētas, steigā celtas bezgaumīgas strādnieku mājas sekoja viena otrai smilšainajās nebruģētās ielās. Šo lielrūpniecības uzvaras gājienu iezīmēja nevien fabriku un Rīgas strautajā izplešanās, bet arī fabrikās no dažādām malām saplūdušo strādnieku neapmierinātība ar savu sociālo un politisko stāvokli. Savu augstāko pakāpi šī strādnieku kustība sasniedza 1905. g. asiņainajos notikumos ar ģenerālstreiku, demonstrācijām un sacelšanos. Arī šai ziņā Latvijas rūpniecības strādnieki, tāpat kā patī rūpniecība ieņēma vienu no visredzamākām vietām visā Krievijā.

Galvenās rūpniecības nozares bija mašīnu (arī vagonu) un ķīmijas jeb smagās rūpniecības nozares; tām sekoja keramikas (Kuzņecova) un tekstilrūpniecība. Pat kokrūpniecība atradās tikai piektā vietā, kurai sekoja pārtikas rūpniecība. Pēc savas būtības un uzbūves tā bija tipiska izvedrūpniecība, kas strādāja plašajai Krievijai, maz atkarīga no vietējiem apstākļiem. Tikai latviešu strādnieki, amatnieki un meistari bija labs un lēts darba spēks, kas daudz palīdzēja nostiprināt tādas kvalitātes nozares kā mašīnu vai gumijrūpniecību un celtniecību.

1914. g. izcēlies karš drīz vien pilnīgi sagrāva pāris gadu desmitos izaugušo lielrūpniecību, kaut gan rūpniecība pastāvēja arī pirms tam. Vispirms pārtrūka nepieciešamie sakari ar rietumiem un pēc tam 1915. g. rudenī tuvējā kara

darbība piespieda chaotiski un lielā steigā evakuēt visu rūpniecību, iznīcinot arī dažādas specialas ostu (saldētavas, elevatorus) un citas vērtīgas tehniskas ierīces. Mašīnas un izejvielas kādos 12 000 vagonos par apm. 500 milj. rubļu aizvestas uz Iekskrieviju. Tur tās lielāko tiesu gājušas bojā. Kaut gan evakuēja arī strādniekus un fabriku administrāciju, tomēr Krievijā tikai nedaudzas fabrikas sašaurinātos apmēros varēja turpināt darbību. Tādēļ arī pēc kara reevakuēt izdevās tikai izņēmuma veidā nedaudzasniecīgas atliekas.

Karš tāpat pilnīgi iznīcināja visu rūpniecību, izņemot Liepāju, kuru pēkšņi jau 1915. g. ieņēma vācu karaspēks un kuras rūpniecība tādēļ maz cieta.

Pēc kara beigām 1918 - 19. g. vajadzēja domāt par rūpniecības pilnīgu jaunierīkošanu, jo tai laikā arī Liepāja fon der Golca un vēlāk Bermonta uzbrukuma dēļ nevarēja uzturēt sakarus ar pārējo Latviju. Rūpniecības iznīcināšanai dabiski sekoja liels fabriku ražojumu trūkums un ar to saistītās spekulatīvās cenas. Svarīgs uzdevums bija par katru cenu gādāt no ārienes ļoti nepieciešamos produktus vai arī darīt visu iespējamo, lai vienkāršākās mantas varētu ražot pašu zemē. Iesāka ar pāris vācu kara iestāžu atstātām fabrikām Jelgavā (marmelādes) un Rīgā. Izmantojot palikušās mašīnu un ierīču atliekas un daudzus strādniekus vai dažus uzņēmējus, vajadzēja atjaunošanas darbu sākt ar jaunās valsts atbalstu no itin nekā.

Šiem pirmajiem pēckara gadiem bija visai raksturīgs romantisms, ar kādu kā iekšzemes, tā vēl vairāk ārzemju uzņēmēji raudzījās uz saimnieciskās darbības iespējām jaunajā Latvijā. Pirmskara pieredzes un labās peļņas iespaidoti, viņi sprieda apmēram šādi: Krievija ir bagāta zeme ar lielām nākotnes iespējām, dzīve tur drīz vien atjaunosies un tādā gadījumā Latvija ir visizdevīgākā vieta, no kurienes atkal var uzsākt tirdzniecisko un rūpniecisko darbību. Ar šīm nākotnes gaidām tad arī daži ārzemju vai vecās Krievijas uzņēmēji nebaidījās riskēt ieguldīt savu kapitalu Latvijas uzņēmumos. Tāpat paši latvieši valsts

iestāžu aizvējā ķērās pie rūpnieciskās darbības apgādības un vēlāk tirdzniecības un rūpniecības ministriju vajadzībām. Kaut ar lielām grūtībām, bet palēnām rūpniecība sāka atjaunoties. Tirdznieciskie sakari ar rietumiem bija paglabājušies un personīga uzticība un preču kredīts bija pieejams. Savu darbību atjaunoja arī vecās sekmīgās Rīgas un Liepājas biržu komitejas.

Nestabilos vispārējos apstākļos pat bez nokārtotas naudas solida rūpniecība īsā laikā, protams, nevarēja izaugt. Daži spekulatīvi vai nemākulīgi pasākumi jau pašā sākumā bija nolemti iznīcībai, bet izdevās tomēr likt pamatu arī tādiem uzņēmumiem, kam bija droša eksistence un peļņa. Pagaidām tie strādāja galvenā kārtā iekšzemes vajadzībām, līdz vēl radās arī kādas eksporta iespējas. 1920. g. reģistrēti 1430 rūpnieciski uzņēmumi ar 21200 strādniekiem. Ar katru gadu šie skaitļi auga.

Pēckara Latvijas rūpniecība bija spiesta strādāt lielāko tiesu iekšzemes vajadzībām, bet tā strādājot, tās attīstības iespējas un nākotnes izredzes bija ierobežotas. Pastiprinātu industrializāciju sludināja socialdemokrāti, cerdami tādā kārtā sasniegt rūpniecības proletariāta skaita pieaugumu un līdz ar to celt savu politisko svaru. Bij. s. d. finansu ministrs un kreiso ideologs zvēr. adv. Ansis Buševics savā 1927. g. brošūrā „Kur izeja?” ar bagātīgu skaitļu materialu centās pierādīt, ka Latvijas saimnieciskā bāze ir par šauru, ka tās lielākā dabas bagātība — meži jau lielā mērā izsaimniekoti, un ka nav citas izejas, kā meklēt pieslēgšanos plašajai bolševistiskās Krievijas aizmugurei. Tāpat daļa lieluzņēmumu, piem., Fenikss u.c., kas strādāja ar ārzemju kapitalu, meklēja iespējas beidzot iekļūt ilgi gaidītā plašajā Krievijas tirgū. Politiski aizspriedumi pārējā Latvijas sabiedrības daļā pret Padomju Savienību ar tās ārējās tirdzniecības monopolu un politisku agresiju, sevišķi pēc 1924. g. Igaunijas puča, bija ļoti lieli. Nepieciešamība lauzt saimniecisko noslēgtību no lielā austrumu kaimiņa tomēr bija pārāk izjūtama. Pat tie, kas necerēja gūt lielus panākumus no tiešas tirdzniecības un rūpniecības pa-

sūtījumiem, domāja, ka nolīgums palīdzēs kaut atdzīvīnāt un iedarbināt satiksmi un tranzītu.

1927. g. 2. jūnija Latvijas-Krievijas saimniecības nolīgums, kas noslēgts uz 5 gadiem, toreiz pastāvošo starptautisko tirdzniecības līgumu robežās un ievērojot īpašās Latvijas un Krievijas klauzulas, pavēra iespējas saņemt gadā līdz 15 miljonu zelta rubļu jeb ap 40 miljonu latu krievu pasūtījumu. Tai pašā laikā krievu presē izteikta noteikta vēlēšanās, lai imports jūtami pieaugtu pāri tam 1925/6. g. stāvoklim, kad no Krievijas ievestas mantas tikai par apm. 7 milj. rubļu. Īpašās A un B listēs noteiktām, samērā ne daudzām, mantām dodami muitas likmju pazeminājumi. Veicinot preču tranzītu, Latvija apņēmas krievu pārvadājumiem nepaaugstināt dzelzceļu tarifu, bet Krievija — novirzīt savas kravas uz Latvijas ostām. Tranzītu, kas turējās 200 000 t apmēros, paredzēts ar katru gadu pacelt par 10%. Padomju Savienība savai tirdzniecības pārstāvībai Latvijā izkaulēja eksteritorialitātes tiesības.

Padomju Savienība 1927. g. saimniecisko līgumu ar Latviju, kas toreiz bija viens no pirmajiem šāda veida līgumiem un vēlāk noderēja par paraugu, sākumā mēģināja izlietot iespējami plaši. Uzsāka pat sarunas par kopējām tirdzniecības sabiedrībām linu tirdzniecībā u.tml. Importa un eksporta darījumi pirmajos gados risinājās puslīdz apmierinoši. Kaut arī nododamo pasūtījumu saraksti bija vienpusīgi („Feniksa” vagoni) un radās dažas domstarpības par cenām, bet kopsumma daudz neatšķīrās no līgumā paredzētiem aprēķiniem (ap 164 milj. latu). Uz tranzītu liktās lielās cerības piepildījās maz, pie kam preces nevirzījās vis uz Latvijas ostām, bet gāja pa dzelzceļu caur Daugavpili-Grīvu-Sauļiem rietumu virzienā.

Pirms līguma termiņa beigām 1932. g., jau 1931. g. ziemā uzsāktas jaunas sarunas, kaut gan līguma pildīšanā pēdējā gadā bija radies lielāks sastrēgums un krievu prasības ļoti auga, prasot, piem., plašākas teritorijas Latvijas ostās. Tās pozitīvi noslēdzās tikai 1933. g. beigās, pie

kam vairāk uzsvērti lauksaimniecības ražojumu izvedumi uz Krieviju.

Līgums tālu nepildīja cerības par tirdzniecisku sakaru atdzīvināšanu un Krievijas plašās aizmugures piesaistīšanu Latvijas ostām, tāpat kā tas bija pirms 1914. g. Izārdot daudzas illuzijas, tas tomēr atklāja arī dažas reālas, gan ierobežotas iespējas saimnieciskai sadarbībai, kaut uz laiku atdzīvinot Latvijas rūpnieciski-tirdzniecisko dzīvi. Padomju saimniecību noteica nevis kādi liberali, bet gan stingras plānsaimniecības un ārējas tirdzniecības monopola nolūki.

1927. g. ievedumi no Padomju Savienības nepārsniedza 18 milj., bet izvedumi uz turieni pat tikai 4 milj. latu. Gadu vēlāk, kad sāka iedarboties līgums, pēdējie pieauguši līdz 24 milj., bet ievedumi palikuši 18 milj. Turpmākos gados līguma iespaids mazinājās un 1935-37. g. ievedumi no Pad. Savienības un izvedumi katrs nepārsniedza 5 milj., kas sastādīja Latvijas eksportā tikai nepilnus 3%, bet importā — 3,5%. Tātad ar līgumu ievadītām attiecībām bijusi tikai pārejoša, kaut diezgan svarīga nozīme, bet piesaistīt bijušās Krievijas aizmuguri Latvijas ostām tam neizdevās. Arī tranzita operācijas ātri slidēja uz leju. Kopējais tranzits 1925. g. bija 472 000 t, un visaugstākais 1931. g. ar 920 000 t. Pēc tam tas ar katru gadu slīd. 1938. g. koptranzits 113 931 t, bet Padomju Savienības tikai 12 000 t.

Tomēr vispār atjaunojoties Latvijas saimniecībai, arī rūpniecība pamazām nostiprinājās, piemērojoties vietējiem apstākļiem. 1933. g. tādu rūpniecības uzņēmumu, kas nodarbināja vismaz 5 strādniekus, vai kam bija savs mehāniskais dzinējspēks, bija jau 3 788 ar gandrīz 60 000 strādniekiem. Galvenā nozīme koka, pārtikas un metāl rūpniecībā.

Pēc 15. 5. 1934, kad valsts varu pārņēma K. Ulmanis, vārēja sagaidīt, ka saimnieciskās politikas galvenais mērķis būs Latviju vēl vairāk agrarizēt, pārvēršot to par intensīvas lauksaimniecības zemi. Patiesībā stāvoklis izvērtās citāds. Latvijas industrializācija pastiprināti turpinājās tā-

pat kā pēc 1927. g. kreisās valdības un pēc Latvijas - Krievijas saimniecības līguma.

Izrādījās, ka protekcionistiskās Tirdzniecības - Rūpniecības Kameras un Latvijas Kředitbankas saimniecības politikas tendences faktiski šai virzienā bija spēcīgākas nekā valdības prakse. Tādēļ arī 1937. g. saskaitīts jau 5 717 rūpniecības uzņēmumu ar 94 200 strādniekiem, vai pieaugums 4 gadu laikā pāri par 50%. Vēl vairāk šo straujo industrializāciju raksturo ražoto mantu kopvērtība: 1933. g. tā uzdota 312, bet 1937. g. divreiz tik liela, proti, 637 milj. latu un pārsniedza pat 1929. g. rekordgada kopprodukciju ar 447 milj. latu, un apm. 63 000 strādniekiem.

Galvenās rūpniecības nozares 1937. g.

	Uzņēmumu skaits	Nodarb. personas	Strādnieki
Kopskaits	5,717	111,917	94,186
<i>No tiem:</i>			
metallrūpn.	733	18,549	15,865
kokrūpn.	1,093	18,452	16,320
pārtikas rūpn.	1,850	17,639	12,508
tekstilrūpn.	400	17,220	15,225
celtniecība	445	8,954	8,140
apģērbu un apavu rūpn.	364	6,474	5,563
ķīmijas rūpn.	185	5,114	4,045

Arī 1939. g. pēc nepilnīgām ziņām, industrializācijas process vēl turpinājies un uzņēmumu skaits audzis līdz 6 067 ar 17 530 darbiniekiem un 97 506 strādniekiem, ar ražojumu kopvērtību pāri par 728 milj. latu. Gada beigās kara sākums un bolševiku bazu ierīkošana, vāciešu repatriācija un citi notikumi jau traucēja tālāko saimniecisko dzīvi. Bolševiku laikā visa rūpniecība nacionalizēta, saspiežot to dažādos birokratiskos valsts lieluzņēmumos jeb trestos un komisariatos un pēc Maskavas plāna izplešot smago rūpniecību.

Vācu okupācijas laikā militarā vara pārņēma savā pārziņā visus šos nacionalizētos uzņēmumus kā kara laupījumu.

mu un daļēji nodeva vācu priviliegētām monopolakcijas-
biedrībām jeb sabiedrībām ar ierobežotu atbildību (G. m.
b. H.). Tikai nedaudzus atdeva to agrākiem īpašniekiem.
Kā skaitliski, tā ražošanas apmēru ziņā tas bija agrāk uz-
plaukušās rūpniecības lūzuma un atplūdu laiks. 1942. g. re-
ģistrēti tikai kādi 860 uzņēmumi ar 48 200 strādniekiem.

Analizējot 1937/39. g. Latvijas rūpniecības stāvokli, jā-
atzīmē tikai dažas raksturīgākās īpatnības. Agrākā rūpnie-
cība pirms 1914. g. strādāja par 80% Krievijai. Pirms otrā
pasaules kara Latvijas rūpniecība turpretim galvenā
kārtā piemērojusies iekšzemes vajadzībām un iedzīvotāju
pieaugošām pirkjspējām. Vairāk nekā $\frac{2}{3}$ rūpniecībā sara-
žoto mantu patērēja pašu zemē un nevajadzēja sevišķi
dzīties pēc eksporta. Ar to apgāzta senāk diezgan bieži iz-
platītā doma, ka Latvijas rūpniecība var izaugt un pastā-
vēt tikai balstīdamās uz kādu plašāku aizrobežas tirgu vai
aizmuguri.

Tāds pats otrs nepamatots iebildums bija, ka Latvijas
rūpniecība nevar pastāvēt tādēļ, ka tai trūkst vietējo da-
bas bagātību un *izejvielu*. Izrādījās tomēr, ka, piem., 1936.
g. apmēram 73% rūpniecībai vajadzīgo izejvielu atrastas
iekšzemē. Minētais procents patiesībā varbūt bija nedaudz
mazāks, jo to grūti precīzi noteikt. Tas tomēr ir pietieko-
ši liels, lai pierādītu, ka galvenā rūpniecības izejvielu bāze
atrodas iekšzemē. Un nevienas zemes rūpniecība, pat vis-
lielākās, nevar iztikt un strādāt tikai ar savām izejvielām.

Dažu Latvijas fabriku izejvielas un pusfabrikāti, piem.,
velosipēdi dažbrīd nāca no Vācijas, vai kādas citas zemes
pussagatavotā veidā, un dažas vietējās fabrikas tos ar maz
darba spēka ātri pārvērta gatavā precē. Tomēr vijīgs mui-
tas tarifs un citi līdzekļi viegli pielāva pussagatavoto daļu
importu ierobežot un spiest arī šādos ražojumos ieguldīt
vairāk darba.

No agrākiem 1913/14. g. g. laikiem bija izplatīts uzskats,
ka *modernā rūpniecība var būt tikai lielrūpniecība* ar milzu
mašīnām, fabriku korpusiem un tūkstošiem strādnieku, jo
lieluzņēmumam pašam par sevi it kā ir tehniskas, orga-

nizatoriskas, socialas un citas priekšrocības. Jo lielāks uzņēmums, jo tas labāki un lētāki var ražot; tas ir konkurences spējīgs. Šis lielo apmēru slavinājums cieši saistīts ar visu tagadējās mechanizētās civilizācijas dinamiku un psiholoģiju. Tā prasa arvien kaut ko jaunu, nebijušu, ar ko pārsteigt notrulinātās sabiedrības ziņkāri, rekordu alkas un sensaciju kāri. Tādēļ jāsniedz arvien jauni tehnikas brīnumi: ātrākās lidmašīnas, augstākie debesskrāpji un vislielākās fabrikas ar visspēcīgākām mašīnām. Tā ir tagadējam laikmetam raksturīga dziņa pēc kolosālā, jeb, kā to Padomju Savienība tagad dēvē, tā ir gigantomanija, zināmā mērā psichoze jeb slimība, kurai padota nevien t.s. kapitalistiskā pasaule, bet vēl lielākā mērā komunisma valstība, vismaz tās pirmajā periodā. Tās milzu fabrikas, kas apvienoja visdažādākās rūpniecības nozares jeb milzu kombināti tika uzskatīti par idealu, par tehnikas pēdējo vārdu. Tagad jau sen paši bolševiki spiesti pieteikt asu cīņu šai lielummanijai rūpniecībā kā nelietderīgai un bīstamai.

Rūpniecībā tāpat kā lauksaimniecībā nevar rīkoties pēc šablona vai pēc vienas iedomātas dogmas. Tur jāievēro konkrētie dabas un vēstures apstākļi, jāizvēlas dažādi un tādi uzņēmumu veidi, kas pieļauj organizatoriski un tehniski labāki strādāt un gūt ekonomiskas sekmes, tātad jāpastāv dažāda lieluma rūpniecām un darbnīcām.

Rūpniecisku uzņēmumu apmēru ziņā, noiecot tos pēc darbinieku vai strādnieku skaita, starp rūpniecību 1914. g. un 1937/9. g. Latvijā bez šaubām bija starpība, bet ne tik krasa, kā nezinātājam pirmā acumirkli liekas. Nebija vairs fabriku ar vairāk par 10 000 strādniekiem, un rūpniecība tāpat kā mazaizņēmnieciskā lauksaimniecība, bija vairāk sadrumstalota, bet nebūt nav taisnība, ka lieluzņēmumu nebija vai ka tiem bijusi maza nozīme. Tādi bija no agrākām fabrikām pārveidoti Feniks, Kara ostas darbnīcas vai drāšu fabrika Liepājā. Daži bija izauguši pavisam jauni, piem., cukurfabrikas, Kvadrats, daļēji V.E.F. u. c. Tie

nodarbināja daudzus (pāri par 1 000) strādniekus un arī tehniski bija labi organizēti.

No visiem 5 717 rūpniecības uzņēmumiem 1937. g. skaitliski lielākā daļa jeb 4 971 bijuši mazi un tajos strādāja ap 19 300 strādnieku vai 20%, un tie ražoja mantas par 142 milj. latu. Vidēju uzņēmumu ar 20-50 strādniekiem bija 397 ar 12 000 strādniekiem, bet lielāku uzņēmumu ar pāri par 50 strādniekiem reģistrēti 349 ar 62 800 strādniekiem vai $\frac{3}{5}$ visu strādnieku. Tie arī devuši lielāko daļu kopražojumu par 426 milj. latu.

Rūpniecības tehnika sākumā ar tvaika mašīnām spieda sablīvēt strādniekus lielajās fabrikās; savā tālākā attīstības gaitā tā iedarbojās tieši pretējā virzienā. Tie ir dažādi motori, vispirms elektromotori, kas vairs neizbēgami nepiesaista rūpniecības uzņēmumu ūdensspēka, turbīnes vai tvaika katla tuvumā. Tie pieļauj mehānisku spēku saņemt no lielāka attāluma un tādēļ viegli izplatās sīkrūpniecībā, amatniecībā un arī lauksaimniecībā. Zviedrijā, piem., gandrīz puse lauku saimniecības lieto elektromotorus.

Mehāniskā spēka izmantošanā Latvijas rūpniecība pēdējos gados strauji progresēja, kaut arī darba mašīnu atjaunošana katreiz neveicās tik sekmīgi. 1922. g. 1 420 pirmdzinēju spēks rūpniecībā uzdots tikai 49 000 zirgspēku; 1937. g. šis skaitlis audzis līdz 194 000. Vēl straujāk augusi elektromotoru nozīme: no 1 296 ar 13 000 zirgspēkiem tie auguši tajā pat laikā līdz 14 733 ar 167 000 zirgspēkiem. Izbūvējot un laižot darbā Ķeguma spēkstaciju, motoru nozīme turpmākos gados vēl ievērojami augusi. Šai sakarībā vēl minama amatniecības lielā nozīme Latvijā. Amatim vispār, no seniem laikiem latviešu darbā bijusi liela nozīme kā laukos tā pilsētās. Kaut arī vāciskās noslēgtās cunftes līdz pat 19. g.s. vidum nepieļāva plašāku latviešu meistarību ietilpumu dažos privilēģētos amatos, tomēr amatniecības stāvoklis bija augsts un tā labi vingrināja un norūdīja tehniskās spējas daudzos arodos, un daži amati (cunftes) jau sen atradās latviešu rokās. Tādēļ arī, izplešoties fabriku rūpniecībai, tā atrada sev priekšā labus kva-

lificētus darbiniekus. Jau pirms iepļūšanas fabrikās no laukiem ienākušie latvieši labprāt uzsāka dažādus pilsētu amatus kā mācekļi un vēlāk savā darbā guva sekmes un panākumus. 1935. g., kad notika īpaša sīkāka amatu skaitīšana, saskaitīti 41 096 amatniecības pasākumi ar 54 827 nodarbinātiem, pie kam algoto strādnieku skaits nepārsniedza pat 10 000. Tas nozīmēja, ka lielāko tiesu amatnieki strādāja paši ar saviem ģimenes locekļiem. Blakus zemiņiem tā bija diezgan nozīmīga un raksturīga „vidussķīra,” kurai tāpat kā māj rūpniecībai marksisms savā laikā gan sludināja iznīcību fabriku konkurencē, bet kura sīksti spītēja fabriku pārsvaram. Vecajām izplatītām amatniecības nozarēm, kā drēbniekiem, kurpniekiem vai pulksteņtaisītājiem nākušas jaunas spēcīgas klāt, piem., elektro un radio tehniķi, motoristi u.c., kuri nodarbināti nevien pilsētās, bet arī laukos. Modernā tehnika dažā ziņā labvēlīga šai attīstībai un daļu amatniecības jaunākā laikā cenšas novietot ārpus pilsētām.

Rūpniecības tehnikas stāvoklis lielā mērā noteic arī tās ģeografisko novietojumu. Manufakturu piesaistīja ūdens spēks, bet tvaika mašīnas baroja un dzina akmeņogles. Latvijas tuvumā, apm. 7-800 km attālumā tās nav atrodamas; tikai pēdējā laikā sāka izmantot igauņu degakmeni. Tātad šī gadsimta sākumā fabrikām lielos daudzumos vajadzīgās ogles bija jāieved no lielāka attāluma. Tuvākās bija Augšsilesijas ogles, bet to kvalitāte nebija augsta un tās neizstrādāja izvedumiem. Vest ogles pa dzelzceļu no tālā Donecas upes baseina nevienam nenāca prātā, jo pat Pēterpili apgādāja ar ārzemju oglēm. Atlika vienīgi izdevīgais jūras ceļš un akmeņogļu ievedumi no Anglijas. 19% ienākušo un 4% izejošo kuģu Rīgā peldējuši ar balastu, jo nevarēja tukšā doties ceļā. Šis balasta kravas uzdevums tad bieži bija jāizpilda oglēm, ar ko to vedummaksa bijusi zema. Tvaika laikmetā Latvijas rūpniecību lielā mērā cēla jūras tuvums un ar to var izskaidrot tās koncentrēšanos Rīgā, kas bija viena no lielākām Krievijas ievedotām, kur atradās apmēram $\frac{2}{3}$ no visas Latvijas teritori-

jas rūpniecības. Rīgai sekoja pārējās ostas pilsētas, sevišķi Liepāja un tādas vietas, kas atradās ūdens ceļu tuvumā, kā Jelgava, Sloka un Bolderaja. Mazpilsētās un laukos rūpniecības tikpat kā nebija. Šis nevēlamais stāvoklis, diemžēl, daudz nemainījās arī Latvijas brīvvalsts laikā; tikai pienotavas, dažas pārtikas rūpniecības, kā Krustpils cukurfabrika un Valmieras cūkkautuve, vai Brocenu cementfabrika, bija laimīgi izņēmumi tuvinot pārstrādāšanas darba vietu izejvielām. Techniskās pārvērtības, sakarā ar naftas un elektrības plašāku pielietošanu, nepaspēja vēl iespaidot rūpniecības vienmērīgāku un racionalāku sadalījumu valstī. Tas arī turpmāk nenotiks tikai pašplūsmes ceļā, kaut arī vispārējie un sevišķi stratēģiskie tagadnes apstākļi prasa rūpniecības decentralizāciju, t.i. tās sadalījumu pa dažādiem novadiem un novietojumu laukos. Tas ir speciāls turpmākās plānošanas zinātnes uzdevums.

Kā piemēru rūpniecības labākam sadalījumam gribētos minēt Zviedriju, kuras rūpniecība, pēdējo divu lielo karu gados, paspējusi nevien izplesties, bet arī tehniski labi izveidoties un modernizēties.

Zviedrija tagad jau paspējusi tik tālu industrializēties, ka rūpniecība ir galvenais iedzīvotāju nodarbošanās veids (36%). No 2,3 milj. rūpniecības uzturēto personu 1940. g. vairāk nekā puse jeb 1,2 milj. tomēr dzīvojuši ārpus pilsētas, bet no 600 000 strādniekiem 361 000. Ar to lauzts vecais uzskats, ka rūpniecībām katrā ziņā jābūt pilsētās, ka proletariāts un pilsēta viens ar otru neizbēgami saistīti. Dažos lauku novados, ar mazauglīgāku kalnainu zemi, kā Vermlandē vai Dalarnē izbūvētas vairākas lielfabrikas. 30% visu lauku iedzīvotāju Zviedrijā atkarīgi tieši no rūpniecības.

Zviedrijā ir reti izdevīgi apstākļi spēkstaciju izbūvei. No 12 milj. efektīvu zirgspēku rūpniecības vajadzībām izmanto nepilnus 4 milj., bet elektrība ir lēta un visur pieejama. Galvenās rūpniecības nozares ir kalnu metallrūp-

niecība, tad būvniecība, tekstilrūpniecība, koku un papīrrūpniecība.

Protams, arī zviedru rūpniecībā ir uzņēmumu koncentrācijas tieksmes; tās sevišķi izpaužas nepilnu 8 000 akcijasbiedrību izcilā nozīmē, jo tajās strādā vairāk nekā $\frac{2}{3}$ visu fabriku strādnieku. Kopējais dažādu uzņēmumu skaits ir nepilni 19 000, tā kā caurmērā uzņēmumā iznāk tikai 29 strādnieki. Sīko uzņēmumu (līdz 10 strādnieku) bijis 12 000, bet strādnieku kopskaits tajos tikai 52 300. Uzņēmumu ar 10-50 strādniekiem ir pāri par 5 000. Turpretim uzņēmumu ar pāri par 1 000 strādniekiem bijuši tikai 45 un ar 500-1000 strādniekiem — 106. Tātad uzņēmumu lielums ir ļoti dažāds un arī lieluzņēmumi nereti novietoti laukos, spēkstaciju vai kalnraktuvju rajonos (ierocū fabrika Bufors u.c.).

Latvijas brīvvalsts rūpniecības attīstības gaita nepilnos 25 gados nebūt nav noteikta, pastāvīga augšupeja. Taisni otrādi, tie ir smagu cīņu gadi, kad panākumiem nereti seko vilšanās un zaudējumi, kādi jo bieži bija jāpiedzīvo. nenoteiktos un mainīgos pēckara Austrumeiropas apstākļos un kad nevarēja arī būt vairākiem gadiem uz priekšu noteikta rūpniecības plāna. Vajadzēja darīt to, kas katrreiz bijis iespējams, lai kaut daļēji apmierinātu daudzās izpostītās zemes vajadzības. Tāpēc arī visos pagājušos gados grūti saskatīt viengabalainu, mērķtiecīgu saimniecības politiku vai arī vienu *valdošu ideoloģiju*, kaut gan var atzīmēt dažus visai spilgtus posmus.

Pašus pirmos pēckara gadus līdz valutas stabilizācijai 1922. g. raksturo valsts iestāžu un ieredņu saimnieciskā darbība. Patiesībā sākumā tā bija kara saimniecības turpinājums. Nebija privatu kapitalu nedz arī uzņēmēju. Valsts tad darija gandrīz visu: tā pārņēma okupācijas varas pamestos uzņēmumus un mantu un sāka strādāt Apģābības ministrijas vai citu iestāžu (piem., kara vai satiksmes) ieredņu vadībā. Pastāvēja linu, linsēklu, ādu un spirta valsts monopoli un darbojās valsts mežu ekspluatācijas pārvalde. Valsts deva savu naudu, lai atsevišķos gadīju-

mos privatie uzņēmēji arī mēģinātu uzsākt rūpniecisko darbību, jo vajadzēja visiem līdzekļiem cīnīties pret bada rēgu un bezdarbu. Pastāvēja eksporta noliegumi, bet ievest atļāva tikai „pirmās nepieciešamības” preces, pieprasot iepriekš iemaksāt valstij 25% vērtības ārzemju valutā. Lai pievilktu kapitalus, mazsekmīgi izmēģināja arī koncesiju sistemu (Fortingtona koki u. tml.).

Valsts saimniecības organizācija tomēr izrādījās pārāk smaga un dārga un tai trūka pat saskaņotas enerģiskas darbības, ko raksturoja dažu resoru nesaprašanās. Tādēļ drīz vien izauga spēcīga, veselīga reakcija, kas prasīja noteiktu kārtību, valsts saimniecības sašaurināšanu un privatsaimniecības atdzīvinājumu. Jau 1921. g. pavasarī nolemts likvidēt kara apstākļos izplesto Apgādības ministriju un mēģināt ierobežot pārspīlētos izdevumus, tai pašā laikā savedot kārtībā valsts grāmatvedību.

Jauno periodu tomēr noteikti iezīmēja tikai Ringolda Kalninga iecelšana par finansu ministru 1921. g. R. Kalnings agrāk strādāja Pēterpilī kā tirgotājs, bet valsts saimniecībā mācēja tūliņ ienest rosību un kārtību. To viņš varēja darīt tādēļ, ka tas bija pirmais un pēdējais gadījums valsts pastāvēšanas laikā, kad inflācijas un saimnieciska sabrukuma iespaidā, kā ministru kabinets tā arī Saeima piešķīra saimnieciskās dzīves vadītājam pietiekoši plašas pilnvaras, ko daži nepareizi sauca pat par diktatoriskām. Pāris gadu laikā Kalnings tās tiešām arī varēja realizēt, līdz viņam radās opozīcija, vispirms no zemnieku puses.

Savā liberalistiskā valsts saimniekotāja praksē R. Kalnings bija brīvs no katras dogmas. Tas arvien bija darbā rūdīts praktisks komersants, kas arī valsts saimniecībā pielietoja privatsaimnieciskas vadlīnijas un radīja psiholoģiski labvēlīgu noskaņojumu privātai uzņēmībai. Bet sivedot kārtībā sajukušo valsts saimniecību, savus principus viņš formulējis vienkārši un saprotami, piem., „nedrīkst dzīvot pāri saviem līdzekļiem,” „cik ienāk, tik var izdot,” „ja grib importēt tad vajaga eksportēt.” Šos principus viņš ar nepieredzētu sīkstumu un enerģiju arī piemēroja.

Kalnings pats kontrolēja, lai valsts kase būtu pārskatāmā kārtībā, un lai bez žēlastības apcirptu visus iespējamus un dažbrīd arī neiespējamus valsts izdevumus. Tā bija viņa ievadītā un populārā taupības politika, kas deva spīdošus panākumus, bet vēlāk nogāja līdz skopulībai un valsts saimniecībā dažreiz ierobežoja ražojošu spēku augšupeju. Tādos gadījumos valsts kases atslēgas turētāja pienākumi sāka ņemt pārsvaru par tautas saimniecības vadītāja uzdevumiem. Finanšu ministrs dominēja par tirdzniecības-rūpniecības (jo abas šīs ministrijas apvienoja), bet vēl vairāk par zemkopības ministru.

Ringolda Kalninga saimniecības politika izteikta nedaudz punktos: saimniecības dzīve atjaunojama nostabilizejot valutu un atmetot veco krievu u.c. naudu, kā arī reorganizējot nodokļus; jāaktivizē ārējās tirdzniecības bilance un jāpārstrādā muitas likumi; jāsašaurina valsts monopoli un pārāk izplestās valsts iestādes, ievērojot vislielāko taupību; valsts budžets samazināms un līdzsvarojams, piemērojot spaidu budžetu; atjaunojot rūpniecību, veicinams un atvieglojams ražošanas līdzekļu un mašīnu imports (vēlāk bez muitas).

Likums resp. noteikumi par naudu izdoti 3. augustā 1922. g. un īsi pēc tam sāka darboties emisijas (Latvijas) banka.

R.Kalninga nedaudziem draugiem, bet daudziem nelabvēļiem un skauģiem tomēr jāatzīst viņa darba panākumi. Nostabilizejot valutu un saimniecības dzīvi rūpniecībai radās pamats drošam darbam un kalkulācijām, bet jo straujā auga ievērojot izvedtirdzniecību. Tas bija pārāk spilgts ekonomiskā liberalisma atblāzmojums, kuram pēc tam, kad tas bija novērsis pirmo valsts gadu saimniecisko chaotiskumu un pārspīlēto valsts saimniecību, neizbēgami vajadzēja asi sadurties ar tiem saimnieciskiem strāvojumiem, kas prasīja pēc plašākiem valsts līdzekļiem ražošanai, piem., lauksaimniecībai, vai kas ilgojās pēc valsts saimniecības izplešanās (valsts socialisms) vai monopoliem. Vēl viens no toreiz plaši lietotiem pretmotīviem bija nacionālais, kas vērsās pret minoritatu pārāk lielo lomu tirdzniecībā un

rūpniecībā un pat Latvijas bankā. Agrāk popularais finansu ministrs palika arvien vientuļāks ar savu nelielo, t. s. saimniecisko darbinieku grupu, kas pulcējās ap biržas komitejām un citām tirdznieciski-rūpnieciskām organizācijām.

Gandrīz 10 gadu garais periods, kāds sekoja pēc R.Kalninga atkāpšanās līdz 15.5. 1934. g. saimniecības politikā bijis diezgan nestabils, svārstīgs un pabāls tai nozīmē, ka trūka noteiktas plašākas saimnieciskās politikas līniju. Viens politisks ministrs drīz nomaina otru, bet parlaments arvien vairāk grib ne tikai dot likumus, bet arī valdīt. Parlaments un valdība nereti cīnījās savā starpā dēļ noteikšanas, arī saimniecības politikas praksē. Jo asa šī cīņa kļuva pēc pasaules saimnieciskās krīzes, kas no valsts varas prasīja ļoti lielu aktivitāti un ātru izšķiršanos. Tādēļ arī jautājums: valdība vai parlaments? — bija viens no tiem, kas Saeimā un sabiedrībā asi bija nostādīts pirms 1934. g. 15. maija, kad valdība sev prasīja paplašināt tiesības saimnieciskās dzīves nokārtošanai, bet diemžēl neatrada vajadzīgā atrisinājuma.

Tāpat kā valsts pirmajos 5 gados arī turpmākos gados pamatjautājums bija: *valsts vai privāta un tirgus saimniecība, liberalismis vai socialismis*. Pirmajos gados svārstīšanās starp šiem diviem pretpoliem bija krasāka, nemierīgāka, idejiskāka, bet vēlākos gados kompromisu pilna, reālāka. Atkarībā no politisko spēku svārstībām, svārstījās arī saimnieciskās politikas vadošie virzieni, pie kam galvenā teikšana bija divām lielākām politiskām partijām: zemnieku savienībai un socialdemokrātiem. Tām nevienai nebija pietiekoši daudz spēka, lai realizētu savu programmu. Tādēļ kompromiss, piekāpšanās un piemērošanās acumirkļa apstākļiem.

Kaut arī 10 gadu periodā lielāks skaits finansu un citu saimniecisku resoru vadītāju piederēja zemnieku savienībai, tā vispārējā saimniecības politikā maz iezīmēja spilgtākus momentus, jo bija padota kompromisiem un visu uzmanību pievērsa tiešai lauksaimniecības celšanai jeb agrarprotekcijam, vadoties no lozunga, ja zemniekiem

būs labi, tad arī valsts zels. Finanšu ministrs agr. J. Blumbergs gan mēģināja atdzīvīnāt kooperācijas veco, labo praksi.

Ar 1927. g. *kreisās valdības* finanšu ministra V. Bastjaņa politiku atkal ievadīts pastiprināts valsts saimniecības periods, kas gan šoreiz galvenā kārtā izpaudās Krievijas līgumā un industrializacijā.

Prof. Kārlis Balodis jau 1919. g. atgriezās no Vācijas. Tur viņš kara laikā bija darbojies pārtikas kartiņu nozarē, bet pirms tam kā Berlīnes profesora, pazīstamā katedru socialista Adolfa Vagnera līdzstrādnieks. Agrākais „Nākotnes valsts” autors—Atlantikus sirsnīgi aizstāvēja valsts monopolus. Viņa izstrādātos monopolprojektus tabakai, saldumiem u.c. nācās atmet. Valstij bija izdevīgāki no minētiem ražojumiem gūt lielākus ienākumus akcizes vai muitas veidā, nekā ar smago monopolu palīdzību.

V. Bastjaņa darbība pēc tam pievērsās neveselīgu, spekulatīvu uzņēmumu likvidācijā un atveseļošanā. Privatizācijas un jaundibinājuma periodā tādi radās vairāki gan robežtirdzniecībā (Latvijas tranzīts), līnu un spirtu monopolu aizmugurē un pat kreditsaimniecībā (Zelta lats, Tirdzniecības-rūpniecības banka u.c.), piedaloties arī lauksaimniekiem (ar savām obligācijām u. tml.).

Tieši *saimniecības krīzes sākumā*, kad apstākļi visnotaļ prasīja valsts aktīvu pretdarbību, eklektiskais saimnieciskais liberalisms (fin. min. A. Petrevics) vēlreiz 1930/31. g. mēģināja atdzīvīties, bet, protams, nevarēja gūt nekādus panākumus. Kaut arī Latvija formāli bija atteikusies no visiem ārtirdzniecības ierobežojumiem, arvien vairāk dzirdīgas ausis atvērās muitas protekcionismam; pieņēma K. Ulmaņa „ievedlēses” un citus lauksaimniecības pabalstu veidus. Valutas restrikciju un importa ierobežojumu režīms 1931. g. ziemā jau pilnīgi pakļāva visu ārējo tirdzniecību un tirdznieciski-rūpniecisko darbību valsts iestādēm un Latvijas bankai. Kontingenti, kliringa operācijas, īpašas valutas atļaujas u.c. ierobežojumi saistīja visu saimniecisko dzīvi. To nolūks bija samazināt ārzemju ievadu

mus, uzturēt pēc iespējas labvēlīgu tirdzniecības un maksājumu bilanci un nosargāt lata stabilitāti.

Šādos žņaugos un bezgalīgā formalismā pagāja pēdējie 3 gadi, līdz 15. maijam 1934. g. Izdevās gan noturēt saimniecību no lielākiem satricinājumiem un krīzes postošām sekām un ar deflācijas politiku noturēt latu, bet neizdevās pietiekoši atdzīvīnāt apsīkušo saimniecisko dzīvi un rast dzīvākus sakarus ar ārzemēm. Šai nolūkā tad valdība prasīja sev plašākas pilnvaras, bet neuzticīgais daudzpartiju parlaments vairījās tās dot. Šis pārejas periods arī saimniecībā patiesībā bija stāvēšana uz vietas, lai kaut kā noturētos sabangotos politiskos un starptautiskos ūdeņos.

K.Ulmaņa *autoritārais režīms* pauda ļoti kāpinātu valsts varas apziņu arī saimniecībā. Jau agrāk valsts nereti jutās kā īstais saimnieks un valsts socialisma tendences arvien bija dzīvas, bet tad tai tomēr bija jārēķinājas ar parlamentu, sabiedrību un presi. Tagad visi šādi ierobežojumi atkrita. Ar to vienkāršojas un kļūst viengabalaināka arī valsts saimniecības politika senākā kamentalisma garā. Agrāk tā bija lielākā vai mazākā mērā valsts reguleta saimniecība, tagad tā gan formāli, gan praksē arvien vairāk izvērtās par etatismu jeb „plānsaimniecību”, jeb kā to Tirdzniecības-rūpniecības kameras ģenerālsēkretars A.Zalts savā brošūrā „Nacionālā saimniecība 20 gados” (1938. g.) toreiz nepareizi nosauca par organisku plānsaimniecību.

Īsta plānsaimniecība var būt tikai socializētā sabiedrībā un tā tur nav ne organiska nedz neorganiska. Tāda ir tikai Padomju Savienības plānsaimniecība ar tās piecgadu plāniem. Pēc 1934. g. Latvijā privatīpašums un ar to saistītā privatā ierosme un uzņēmums paliek, bet valsts tos tāpat kā katru valsts pilsoni arvien vairāk pakļauj savai varai un aizgādniecībai, pie kam šī pakļaušana kļūst arvien plānveidīgāka. Sastāda budžeta projektus kapitaliem ieguldījumiem ilgākam laikam; tāpat izaug arī lauksaimniecības un meliorācijas darbu plāni vai celtniecības projekti.

Tomēr arī ārēji it kā visvarenā autoritārā valsts nevar

iztikot bez sabiedrības un bez pilsoņu līdzdarbības un piepalīdzības. Valstīs, kurās paliek vienpartijas sistēma, valsts meklē atbalstu tajā. Tā neuzticas netikai parlamentiem, bet arī visām citām organizācijām un iestādījumiem, kas izauguši demokrātijas apstākļos. To vadību parasti administratīvi nomaina, organizē un pārorganizē, līdz panāk sev drošu un paklausīgu organu. Ar laiku tomēr tiek meklēta un izaug pavisam jauna organizāciju sistēma, kas var būt ļoti dažāda.

Latvijā pēc 1934. g. mēģina izveidot Vācijā patapināto *kameru sistēmu*. Jau ar 1935. g. sāka darboties Latvijas tirdzniecības un rūpniecības kamera, un nedaudz vēlāk arī lauksaimniecības kamera; vēlāk tām pievienojas amatniecības un darba kameras.

Tirdzniecības - rūpniecības kameras uzdevumi formulēti, piem., kā savu interešu pārstāvība valsts un citos publiski tiesiskos institutos, izstrādājot arī ierosinājumus un likumprojektus. Kameru pamatos sākumā acimredzot likts arodu princips. Nodibinot īpašu darba vai strādnieku kameru, ar to šī kamera gan it kā nostādīta pretim pārējām ražotāju jeb uzņēmēju kamerām. Turpretim lauksaimniecības kamera mēģināja ietilpināt sevī arī laukstrādniekus un dažas citas lauku ļaužu grupas. Katrā ziņā pēdējais princips, apvienot vienā kamerā visus zināmas saimniecības nozares, piem., lauksaimniecības, darba darītājus neatkarīgi no viņu stāvokļa darbā, Latvijas kamerām nebija raksturīgs. Tas gan pilnā mērā bija ievērots Itālijas fašistiskās korporācijās. Tur, piemēram, labības vai kādā citā no 22 korporācijām bija apvienoti kā ražotāji — lauksaimnieki, tā pārstrādātāji melderi, labības tirgotāji, visu šo arodu algoti strādnieki un palīgpersonals (agronomi, kooperatori u.c.).

No minētiem piemēriem jau redzams, ka kameru vadošie principi un līdz ar to sastāvs bijuši neskaidri. Šo noteiktību spilgti varēja vērot amatniecības kamerā, kuras reprezentējamo nozaru uzskaitījumu pats likums apzināti atstāja vēlākam laikam. Kameru locekļus un to substitu-

tus ieceļ attiecīgi ministri, kas arī pārrauga un vada viņiem padoto kameru darbību.

Varbūt sākumā saimniecības kamerām bija paredzēti šaurāki arodnieciski uzdevumi un tām bijis „vienīgi mēģinājuma raksturs”; tomēr drīz vien pašas kameras centās izplest savu darbību un celt savu nozīmi. Autoritārais režīms mēģināja tās pārvērst par kaut ko līdzīgu saimnieciskam parlamentam vai par vietu organizētas sabiedrības līdzdalībai likumdošanā un visas valsts politiskās, saimnieciskās un kultūras dzīves veidošanā.

Spilgts piemērs šai tendencei bija ekspansīvā Tirdzniecības-rūpniecības kamera. Tās vadītājs Andrejs Bērziņš tajā pašā laikā vadīja arī jaundibināto Latvijas Kreditbanku, kurai bez parastām kredītooperācijām bija specialti uzdots pārorganizēt vai likvidēt grūtībās nonākušos uzņēmumus un kredītiestādes. Ar šo atveseļošanas uzdevumu minētai bankai uzticēti pārāk plaši uzdevumi: aktīvi iejaukties visā privātā saimnieciskā dzīvē, to dziļi pārkārtot un dibināt veselu rindu jaunu lieluzņēmumu. Tādi bija: Tosmare, Kaļķis, Ogle, Aldaris, Vairogs, Latvijas koks, Degviela ar 4 milj. pamatkapitalu, u.c. Arī lielo Finanšu ministrijas namu būvē Kreditbanka. Isā laikā Latvijas Kreditbankas bilance sakāpa līdz 40 milj. latu un tā kļuva par lielāko privatbanku.

Jaundibinājumu periodā un muitas, valutas un importa restrikciju aizvējā varēja izaugt nesamērīgi daudz uzņēmumu, no kuriem dažam labam nebija nekāda attaisnojuma un saimnieciska pamata. Organizācijas un darba racionalizācija neizbēgami prasīja daļu to likvidēt vai apvienot. Līdz 1934. g. rūpnieku apvienošanās sindikatos vai citās koporganizācijās formāli nebija atļauta. Faktiski gan pastāvēja 3 gumijfabriku koptirdzniecības, vai dažu tekstilfabriku organizācijas. Racionalizācijas un vieglākas pārraudzības vai pakļaušanas nolūkā pēc 1934. g. veicina pēc Vācijas spaidu kartelizācijas parauga vienas nozares uzņēmumu saslēgšanos saimnieciskās kopās.

Tirdzniecības-rūpniecības un kredītiestāžu koncentrāci-

ņas un pakļaušanas darbs tika steidzināts un to vajadzēja izdarīt Latvijas Kreditbankai. Ja šo akciju dažas saimnieciskas aprindas saukāja par nacionalizāciju, tad ar to tās uzsvēra: 1) ārēji pasvītoto vēlēšanos saimnieciskos uzņēmumus, kuros pārāk liels svars bija minoritātēm, vairāk novadīt latviešu rokās un 2) ka saimnieciskos pārkārtojumos pārāk atklāti un dziļi iejaucās valsts vara tieši un ar saviem naudas līdzekļiem. Sevišķi pārkārtojot sastrēgumus kreditlietās un dzēšot daļu parādu, šis ārēji apslēptais, privatu akciju sabiedrību formā tērptais etatisms bija viegli saskatāms. Lielajās jaunajās akcijsabiedrībās akciju kapitāls parasti bija tieši valsts vai Latvijas bankas un pasta krājķases nauda. Akcijsabiedrību dibināšanas prakse dažā ziņā atgādināja amerikāņu holdinga sabiedrības. Autoritārā režīma augšupejošā konjunkturā un plāntiecīga protekcionisma laikā tiešas briesmas no tā vēl nedraudēja; tādas rastos apstākļiem strauji mainoties.

VII NACIONALĀ SAIMNIECĪBA

Kad 100 gadus atpakaļ Fridrichs Lists (1789 - 1846) rakstīja savu pazīstamo grāmatu par nacionalās saimniecības sistemu, tā bija vājš rūpniecības protekcionisma sludinājums saimnieciskā liberalisma ziedu laikā. Tragiski beidzās Lista mūžs, un tāpat nesadzirdētas un nepieņemtas izskanēja viņa domas par nacionalās saimniecības nepieciešamību. Tikai daudz vēlāk vācieši sāka lietot angļu politiskās ekonomijas vietā, vārdu nacionalekonomija.

Vajadzēja paiet daudz gadu desmitiem, līdz Lista idejas atbalsojās nevien Eiropā, bet vēl vairāk Amerikā (Kerijs). Tikai pēc agrinā angļu liberalisma mīkstinājuma (Dž. St. Milla) 19. g. s. otrā pusē un pēc ekonomiskā liberalisma daudzkārtīgām sadursmēm ar dažāda veida socialismiem, 20. g. s. atnesa agrāk neiedomājamu protekcionisma uzvaru. Senāk piekoptā muitas aizsardzība tagad liekas bērnišķīgi nevarīga. Pēc 1929/30. g. pasaules saimnieciskās krīzes valstis ķērās pie tik drakoniskiem un neparastiem savas saimniecības aizsardzības līdzekļiem, kādus pazina varbūt tikai 17. g. s. merkantilisma laikmets ar kāpinātu absolutismu un daudzām reglamentācijām. Tādēļ jau arī pēdējos pirmskara gadus daži labprāt mēdza saukt par neo-merkantilismu. Interesanti šai ziņā ir nesen mirušā angļu tautsaimnieka lorda J. Keynes spriedumi (*The end of laissez faire u.c.*).

Ideoloģiski raksturīgākais šī laikmeta lozungs bija *autarkija*, t. i. pašiztīka un saimnieciskā norobežošanās. Jo lielāka un spēcīgāka bija kāda valsts, piem., Padomju Savienība, jo dzīvākas tajā bija šādas autarkās tendences. Brīvās tirdzniecības un konkurences sistēmas pamatideja

sabiedriskas darba dalīšanas garā bija *pasaules saimniecība*. Autarkijas ideoloģija tai turpretim ir nelabvēlīga, pat naidīga un iziet uz iespējami lielu savas zemes norobežošanu no pārējās pasaules ar kontingentu, ievadatļauju, valutas u.c. līdzekļiem.

Kaut arī starptautiskās konferences (muitas, jēlvielu u.c.) vēl noritēja nobālējušā liberalisma garā, prakse neatvairāmi veda pretim dažādiem ārtirdzniecības ierobežojumiem, muitu un saimniecības kariem. Tā bija priekšspēle pasaules karam, un arī paša kara pirmais pusgads vēl neizpaudās tiešā darbībā kara laukos, bet saimniecības pārveidošanā kara saimniecībai un mēģinājumos sist savus pretiniekus ekonomiski.

Agrāk nepieredzētā tehnikas progresa un ātrsatiksmes laikā šādas pašiztikas un norobežošanās sludināšana, protams, izskan kā disonanse, jo kāpinātā starptautiskā darba dalīšana prasa arvien ciešāku saimniecisku sadarbību, bet autarkijas realizācija praksē kļūst arvien apšaubamāka. Neviena zeme, pat vislielākā un dabas bagātākā kā A.S.V. vai Padomju S-ba, nevar pašas ar sevi vien iztikēt, kaut tās gribētu no pārējās pasaules noslēgties ar „dzelzs priekškaru” vai ar ārējās tirdzniecības monopoli. Tās spiestas rēķināties ar pārējo pasauli. Praksē tādēļ autarkija, kā to rādīja Lielvācijas piemērs, izpaužas savas saimniecības ekspansijas nepiedzīvotā kāpinājumā un centienos pakļaut sev citas zemes, teritorijas un iespaidu sfēras. Lai Vācija varētu būt saimnieciski neatkarīga, blakus rūpniecības rajoniem centralā Eiropā, bija paredzēti plaši agrari apgabali Austrumeiropā un pat koloniāla tropu josla Ziemeļafrikā.

Autarkija šādos gadījumos nenozīmēja vis apmierināšanu ar sevi, kā tas varbūt varētu likties, bet gan centienus pēc iespējami lielākas saimnieciskas un arī politiskas varas. Pasaules krīzes pārejas gadu diktētie vispārējie ierobežojumi citās valstīs un vēlēšanās grūtajos laikos ražot iespējami vairāk savās mājās, jāuzskata par pasivu paš aizsardzību, kas gan lieto autarkijas prakses parastos cīņas li-

dzekļus, bet kam būtībā maz kopēja ar totalitāro valsti *agresīvo autarkiju*.

Šīs vispārējās saimnieciskās tendences vajadzēja minēt pašā sākumā tādēļ, ka daudzkārt apgalvots, ka tieši mazās valstis ir vainojamas, ka pasaulē radušies augstie miltu vaļņi, tirdzniecības ierobežojumi un žņaugi. It kā mazās valstis būtu pasaules likteņu noteicējas un nevis pasaules lielie!

Dabiski, ka pēc pirmā pasaules kara Latvijas, tāpat kā visu pārējo karā cietušo zemju, *ārējās tirdzniecības apgrozība* ļoti samazinājās. Zeme bija palikusi tik nabaga un izpostīta, ka tā nevarēja daudz ievest, nedz arī varēja ko ražot izvedumiem. Tikai lēnām un pakāpeniski varēja atgūt karā zaudēto. Bez tam karš un ar to saistītās politiskās pārvērtības pašos pamatos pārmainīja Latvijas ārtirdzniecību, pilnīgi atšķeļot Latviju no Krievijas, kurā vairākus gadus turpinājās šausmīgais pilsoņu karš un valdīja saimniecisks un politisks chaoss, kas nepieļāva ārējo tirdzniecību.

Ir jau vispār zināma patiesība, ka pirms 1914. g. Baltijas jūras, sevišķi Latvijas ostām piederēja izcila vieta Krievijas ārtirdzniecībā, bet to noteica pēdējo gadu desmitu (kopš 80.-tiem gadiem) vispārējā Krievijas saimnieciskā politika. 1913. g. gandrīz 32% visa Krievijas eksporta (25% daudzuma) un 36% importa (51% svara) vērtības gāja caur Baltijas jūru,* pie kam galvenie daudzumi piederēja Latvijas ostām ar Rīgu priekšgalā. Gandrīz 25% visas Krievijas ārtirdzniecības vērtības apgrozīja Latvijas ostas. Tomēr nekad nav jāaizmirst, ka galvenā vieta Krievijas ārtirdzniecībā piederēja Melnās jūras ostām un šo jūru krievi vēsturiski sasniedza agrāk nekā Baltijas jūru.

Ar tikko minētiem faktiem parasti saistās visdažādākie secinājumi. Visvairāk uzsvērts, ka Krievija tik cieši saistīta ar Latvijas ostām un ka tā bez viņām nemaz nevar dzīvot, un tādēļ arī politiski iekāro tās sev. Otrais ar ie-

* pēc Herbert Schroeder „Russland und die Ostsee.”
Rīgā 1927.

priekšējo cieši saistītais secinājums: Krievijas saimnieciskā dzīve tik cieši saaugusi ar šīm ostām, ka tā bijusi it kā *organiska vienība*. Jau sikāka un uzmanīgāka agrākās Krievijas ārtirdzniecības analīze, kāda gan šai vietā iespējama tikai vispārēji, spiež šos ļoti izplatītos uzskatus mikstināt un grozīt.

Rīga pirms pirmā pasaules kara bija galvenā Baltijas jūras izvedosta. *Galvenās izvedmantas* vispirmā kārtā bija kokmateriāli, kas Krievijas ārtirdzniecībā vērtības ziņā pēc labības ieņēma otro vietu. Gandrīz pusi (48%) visu eksportmaterialu eksportēja Baltijas jūra, un Rīga bija galvenā koku eksportosta. Samērā nelielu daļu toreiz izvedamo koku deva Latvijas teritorija, bet galveno daudzumu deva mežainie apgabali Valdajas kalnāja apvidū. Tagad šie mežu masīvi ir izpostīti un eksportam neko nevar atlicināt.

Kad Krievija vēl bija pasaules labības klēts, tad tā 1913. g. izveda vismaz 10 milj. t labības. Pēc daudzuma un vērtības tā bija Krievijas galvenā izvedprece, bet Baltijas jūrai tā nebija raksturīga, kaut gan Rīgā un Ventspilī izbūvēti labi elevatori. Tikai 12% (apm. 1,3 milj t) labības izveda pa Baltijas jūru, bet galveno daudzumu pa Melno jūru. Tagad krievu labības eksports vairs nepastāv.

No 276 000 t eksportēto linu 70% izveda pa Baltijas jūru, un galvenā kārtā caur Rīgu. Pēdējā bija Rietumeiropā pazīstama ar savu augsto (Alūksnes) linu sortimentu un ar labu linu šķirošanu.

Nākamās preces, kam bija lielāka nozīme Baltijas jūras izvedtirdzniecībā, bija olas (53% daudzuma). Tāpat 94% Krievijas un Sibīrijas eksportsviesta izveda pa Baltijas jūru (Ventspils un Rīgas saldētavas), 73% nemītu ādu, 40% kaņepāju, 21% linu un citu sēklu, zvēraudu u.t.t. No izvedprecēm tikai kādi 25% nāca no pašas Latvijas teritorijas.

Jau no šī īsā uzskaitījuma redzams, ka galvenās (61%) toreizējās izvedpreces bija pārtika un jēlvielas. Industrializētai Padomju S-bai tagad pašai var rasties grūtības ar pārtiku un dažām izejvielām. No tām mantām, ar kuru

izvedumiem zēla agrākā Baltijas jūras un Latvijas ostu izvedtirdzniecība, tagad praktiski maz kas palicis pāri. Ja tagadējā Padomju Krievija arī eksportēs dažas preces rietumu virzienā, tad tās nekādā ziņā vairs nebūs agrākās, bet gan, varbūt, neapstrādāta kokvilna, akmeņogles vai daži rūpniecības ražojumi. Tādēļ spriest pēc tām precēm, kādas bija 35 gadus atpakaļ, par iespējamībām tagadējos, pilnīgi pārmainītos apstākļos, ir nepareizi.

Piegriežoties Krievijas agrākās tirdzniecības *importam*, arī tur saskatāmas pārgrozības, kaut ne tik svarīgas.

Galvenās Krievijas ievadpreces pa Baltijas jūru 1913. g. bija 34% dažādu mašīnu, ko lielos apmēros iveda Rīga, 51% kokvilnas, 63% akmeņogļu, 88% jēlgumijas (Rīgas fabrikām), 62% siļķu, 55% ķimikāliju, 46% mākslīgo mēslu.

Liela daļa ievesto mantu kalpoja Baltijas un Pēterpils fabriku vajadzībām. Bet jau tad 45% Krievijā ievadamo mantu ienāca pa dzelzceļiem. Tās bija vērtīgas, ne sevišķi smagas preces, kuru pārvadāšana pa dzelzceļu tās sevišķi nesadārdzināja. Izņēmums bija ogles un smagākās mašīnas. Turpretim izvedpreces parasti bija smagas un lētas, kādēļ tām nepieciešams lētākais jūras transports.

Padomju S - ba var arī tagad forsēt rūpniecību Baltijā un sakarā ar to var daļēji ar ārējo monopolu palīdzību celt turienes ostu tirdzniecību, bet ne apmēru, nedz sastāva ziņā tā vairs neatgādinās agrāko caru Krievijas ārtirdzniecību, jo Padomju S - bā visu laiku valda autarķijas tieksmes un savas rūpniecības celšana.

Lielākā daļa izvedpreču un krietna daļa importa patiešībā bija *transīta preces*, kurām ar vietējo teritoriju nebija tiešas saskares, piem., tās pārstrādājot; tikai dažreiz tās ilgāku laiku gulēja noliktavās, elevatoros, saldētavās un kravlaukumos. Un šīs uzglabāšanas, spēcīgas un transporta funkcijas Latvijas ostas pildīja labi. Krievijas saimniecības sakari ar Latvijas ostām tātad lielāko tiesu bija tikai vidūtāja sakari, un krievu valdība visādi izcēla Pēterpili uz Baltijas ostu rēķina.

Cik maz Krievijas saimniecība organiski bija saaugusi

ar šīm ostām, uz to vislabāk norāda tā loma, kādu Krievijas dzīvē spēlēja mazattīstītā *jūrniecība un kuģniecība*.

Vēl 1913. g. lielajai Krievijai bija viena no vismazākām jūras tirdzniecības flotēm pasaulē. Reģistrēti tikai kādi 1 016 tvaikoņi ar nepilnu pusmiljonu reģistra t un bez tam vēl 2 577 zēģelnieki. Tie bijuši nelieli kuģi, kas parasti būvēti ārzemēs. Ar šo floti varēja apmierināt tikai daļu pieaugošā jūras transporta. 1914. g. visā Krievijā ienākuši 9 619 kuģi ar 10,1 milj. br. t tilpuma, bet no tiem krievu karogs bijis tikai 2 704 kuģiem ar 2,2 milj. t (21%).

Baltijas jūrā stāvoklis bijis vēl sliktāks: no 4 133 ienākušiem kuģiem ar 3,3 milj. tonnažu tikai 640 jeb 16% bijuši krievu ar 18% tonnažas. Bet arī uz šiem krievu kuģiem komandas parasti sastādījās no piekrastes tautu piederīgiem — somiem, latviešiem, igauņiem u.c. Visvairāk varēja sastapt angļu, skandinavu (sevišķi dāņu) un vācu karogus.

Cars Pēters ar lielām pūlēm gan bija izlauzies līdz Baltijas jūrai, pilnīgi pakļāvis ingermanlandiešus un kareļus, kā arī Baltiju un tiecās pēc Somijas, bet 200 gadu laikā kontinentāliem krieviem neizdevās saaugt ar Baltijas jūru un saimnieciski pārvaldīt to vai tās ziemeļaustrumu krastu.

Aiz augstāk aprādītiem iemesliem, tad arī pēc Baltijas valstu atdalīšanās no Krievijas agrākās vaļīgās un pasīvās dabas tirdznieciskās saites ar Baltijas ostām mazsāpīgi, diezgan viegli pārtrūka un vēlāk atjaunojās tikai pavisam šauros apmēros. Kategoriskais apgalvojums, ka Krievija bez Baltijas valstu ostām nemaz nevar eksistēt un ka bez tām tā saimnieciski nosmaks, praksē izrādījās nepamatots. Tā bez tām iztika turpat 25 gadus un neizrādīja sevišķas saimnieciskas tieksmes pat pēc tam, kad 1927. g. saimnieciskais līgums pavēra plašas iespējamības. Savam nelielam tranzitam tā vairāk izvēlējās sauszemi jeb dzelzceļu, bet nevis Latvijas ostas.

Protams, vēlākos gados Padomju Krievijas ārtirdzniecība bija sarukusi un vairāk novērsās uz austrumiem un Ziemeļamerikas pusi, tomēr saimnieciski sakari ar Eiropu

saglabājās. Tos noteica no padomju valsts pašām pirmajām dienām ārējās tirdzniecības monopols un plānsaimniecība, kas tos koncentrēja bij. Pēterpilī. Tikai vēlāk, kad pieauga Padomju S - bas vara un politiskā ekspansija, atkal pacēlās Baltijas ostu jautājums. Bet tad vairs nerunāja ne par tirdzniecības līgumiem, ne par muitas teritorijām vai brīvēstām un par tranzītu, bet gan par militārām bazēm.

*

Latvijas ārējās tirdzniecības apmērus pēc pirmā pasaules kara ļoti grūti salīdzināt ar 1914. g. apmēriem un vērtību. Kara laikā tā bija smagi cietusi, tomēr pēc kara gadu skaitļi uzrāda pieaugumu, kas ir ievēribas cienīgs.

Netiešu tirdzniecības apgrozības salīdzinājumu gan var iegūt, salīdzinot ienākušo un izgājušo kuģu tonnažu, kaut arī kravās sastāvs un vērtība ļoti mainījušies. Pirms pirmā pasaules kara trijās galvenās Latvijas ostās ienākuši un izgājuši kuģi ar vismaz 5,3 milj. t kravās (no tiem 4,4 milj. t Rīgas ostā). Īsi pēc kara 1921. g. šis skaitlis bija noslīdējis pat līdz 0,4 milj. t, t. i., pēc kara kuģniecība un preču apgrozība gandrīz apsīka: ostas stāvēja izpostītas, kuģu vraku aizsprostotas (Liepāja), aizsērējušas un tukšas. Ar laiku paveikts smagais atjaunošanas darbs un, pieņemoties ražošanai, ārtirdzniecība atkal atjaunojās.

Gan nevarēja vairs atjaunot specialī agrākās Krievijas tranzītam celtais saldētavas Ventspilī vai Liepājā (bij. Mariot un Seligmaņa) vai labības elevatorus, bet Rīgā 1927-28. g. uzcēla modernu sviesta un gaļas saldētavu. 1929. g. kuģu kravās apgrozība visās 3 ostās atkal bija sasniegusi gandrīz pusi vai 2,1 milj. t (Rīgā 66%); pēc tam tā, sakarā ar krīzi, krit līdz 1,2, bet 1937. g. atkal sasniedz 1,9 milj. t. Gandrīz puse ienākušo kuģu ir ar Latvijas karogu.

Straujas cenu un naudas svārstības pēc pasaules kara neļauj pareizi raksturot ārējās tirdzniecības pieaugumu, tomēr tas ir acīmredzams.

Latvijas ārējā tirdzniecība (miljonos latu)

Gadi	Ievedumi	Izvedumi	Apgrozība	Bilance + -
1921	74	29	103	— 45
1925	281	180	460	— 101
1929	362	274	636	— 88
1933	91	81	173	— 10
1937	231	261	492	+ 30

Jau no šiem nedaudziem skaitļiem, saskatāmas lielas svārstības Latvijas saimniecībā. Sākumā tās bija tiešas kara sekas, kā preču trūkums, dažu valutu pilnīgs sabrukums, kas neļāva normali attīstīties tirdzniecības apgrozībai. Vēlāk pasaules tirdzniecības sakarus vēl vairāk satricināja pasaules saimniecības krīze. Tomēr arī šajos vispārējos svārstīgajos saimniecības apstākļos un bez Krievijas aizmugures Latvijas tirdzniecība augusi diezgan sekmīgi, vislabāk to liecina ārtirdzniecības apgrozības vērtība uz 1 iedzīvotāju. Labākajos gados 1929. g. tā sasniegusi ap 320 latu uz 1 cilvēku vai 1925/29. ap 220 vācu markas. Tānī pašā laikā citās Austrumeiropas zemēs tā bijusi ievērojami zemāka: Polijā 78, Lietuvā 94 un Padomju S - bā tikai 23 markas. Pat industrializētā Vācijā šis skaitlis sniedzis līdz 378. Tas nozīmē, ka Latvijas pēckara tirdzniecības sakari ar citām zemēm bijuši samērā dzīvi. Strauji pieaugusē ražošana atļāva nevien pietiekoši apmierināt iedzīvotāju vajadzības, bet ievērojamus daudzumus arī izvest.

Šie skaitļi vēl papildināmi ar pēckrīzes, t. i. 1938. g. skaitļiem, kas ņemti no zviedru avotiem. Latvijas ievēdumi un izvedumi tad aprēķināti 49 skandināvu zelta kronu uz 1 iedzīvotāju. Igaunijai šie skaitļi bijuši: ievēdumi 57 un izvedumi 55, Lietuvai 32 un 34, Polijai 16 un 14, bet Padomju S - bai tikai 3 un 3. Turpretim Zviedrijas importa un eksporta skaitļi uz 1 cilvēku izrēķināti 183 un 162, Dānijai 206 un 195, Lielbritānijai 195 un 107, bet Vācijai 72 un 66 kronas.

Iekšējā tirdzniecībā Latvijā 1938. g. pastāvēja gan 38 339 dažādi uzņēmumi ar 95 000 nodarbinātiem, bet no tiem lau-

kos bija novietoti tikai 8 664 ar 13 132 nodarbinātiem. Vēl arvien tirdzniecība bija koncentrēta pilsētās un skaitījās par tipisku pilsētas arodu. Lauki turpretim nebija pietiekoši iesaistīti preču apgādē; tie nereti cieta no pilsētas mantu trūkuma, un starpniecības procents bija augsts. Gan pienotavas un kooperatīvi mēģināja apmierināt laucinieku vajadzības, bet šis tīkls nebija pietiekošs. Tādēļ arī tirdzniecībā nodarbināto personu procents ir diezgan zems (6%), kamēr Zviedrijā vai Dānijā tas ir lielāks (14%). Tirdzniecībā mazpilsētās (Latgalē) dominēja žīdi, bet ostu liel-tirdzniecībā liela nozīme bija vācu minoritātei. Nākotnē abu šo tautību piederīgo vietu neizbēgami nāksies uzņemt latviešiem un piegriezt vairāk uzmanības tirdzniecības arodam.

Komercialisms Latvijā, protams, nav vēl laidis tik dziļas saknes, kā vecajās tranzīta un koloniju pārvaldītājās zemēs, Holandē un Beļģijā vai arī bagātajās Skandināvijas valstīs. Tur apgrozīto preču vērtība ir vairākas reizes lielāka nekā Latvijā; tur arī tirdzniecībā nodarbināts procentuāli daudz vairāk cilvēku nekā Latvijā. Tur beidzot arī cilvēku sadzīves tradīcijas un psiholoģija daudz vairāk caurausta ar cilvēcisko attiecību individualismu un veikalnieciskumu un vērtējumiem naudas vienībās. Runājot ar Osvalda Spenglera vārdiem: An Stelle des Denkens in Gütern tritt das Denken in Geld. Šinī ziņā Latvija, kopš seniem laikiem, tomēr drīzāk gājusi kopsolī ar saviem ziemeļrietumu kaimiņiem, nekā ar plašajiem lauksaimnieciskiem apgabaliem, kas atrodas dienvidaustrumos no tās. To tai diktē ģeografiskais stāvoklis.

Kā senāk, tā tagad *Latvijas galvenie tirdzniecības partneri nav meklējami austrumos, bet gan rietumu virzienā.* Rietumi, sakarā ar izdevīgo jūras ceļu, noteikti dominēja Baltijas valstu tirdzniecībā, un vecas tradīcijas un sakari pavēra ceļu preču kustībai. Latvijas brīvvalsts laikā industrializētā *Rietumeiropa* paņēma 70-80% visas ārējās tirdzniecības apgrozības vērtības. Pirmajā vietā stāvēja ģeografiski tuvākā Vācija, no kuras nāca galvenās impor-

ta preces: mašinas, instrumenti, mēslošanas vielas, krāsas, papīrs un daudzas citas. Tai tūlīn sekoja, dažbrīd pat to pārspējot, Lielbritānija — galvenā eksportzeme, kas paņēma lielāko koku un lauksaimniecības ražojumu daļu. Pēdējos gados šīs divas valstis vien paņēma vismaz $\frac{2}{3}$ Latvijas preču apgrozības, tātad pilnīgi noteica Latvijas ārējo tirgu. Tālāk sekoja Holande, Beļģija un Francija (katra ar apm. 2%), bet to nozīme jau bija daudz mazāka. Tagad, ar Vācijas sabrukumu, stāvoklis mainīsies.

Skandināvijai bijusi maza nozīme Latvijas ārtirdzniecībā, kaut gan kultureli sakari bijuši ļoti dzīvi un daudzpusīgi. Izdevīgais jūras ceļš uz turieni ir daudz tuvāks nekā uz Angliju vai Holandi, bet saimnieciskie apstākļi šādai sadarbībai bijuši neizdevīgi. Nevien cenu bet arī naudas politika nespēja sekmēt un atdzīvīnāt šīs tirdznieciskās attiecības. Pat Igaunijas mēģinājums, pieskaņot savu valutu kronai, nepiepildīja cerētos panākumus. Latvijas tirdzniecības apgrozība ar Skandināvijas zemēm svārstījās tikai ap 4-5%.

Pēdējos gados speciāli finansiēlas dabas nolīgumi ar Zviedriju, piem., līgums ar sērskociņu sindikātu un Ķeguma spēkstacijas būves finansēšana un būves vadība, nedaudz atdzīvīnāja saimnieciskus sakarus. Preču uzskaitījums norāda, ka šiem darījumiem nereti bija nejaušības raksturs. Galvenās Latvijas izvedpreces uz Zviedriju bijušas (1937/8): papīrmalka, lina, lina diegi, ģipss gabalas, neapstrādātas ādas, krāsas, gaļa un pudeļu korķi. Importa pusē bez pazīstamām lauksaimniecības mašīnām (separatori u.c.) parādās vēl kvieši, celuloze, mehāniski dzinēji un rūpniecības mašīnas, amatnieku darba rīki un ugunsdrošie ķieģeļi.

Līdzīgi, pat vēl mazāk sekmīgi apstākļi bijuši tirdzniecībai ar Dāniju, ievēdot skabardža sviesta mucu dēlišus, sojas pupu atkritumus, stādu eļļas un krītu, bet izvedot dzīvnieku kuņģus, finierus, ģipsu un slīperus. Skandināvijas zemes, tāpat kā Rietumeiropa, tagad ir industrializētas, bet to rūpniecībai, acīmredzot, ir citāda struktūra un

ārtirdzniecības kalkulācijas, un vispārējie noteikumi vairāk piemēroti lielajiem pasaules tirgiem. Austrumeiropas tirgiem līdz šim tajās bijusi maza nozīme.

Baltijas valstu savstarpēja preču apmaiņa nevarēja būt dzīva tādēļ, ka to vēsturiski - saimnieciskie apstākļi ir ļoti vienādi. Lai gan Lietuvas rūpniecība bija samērā mazāk attīstīta, tā tomēr izrādīja vismazāk intereses ciešai Baltijas valstu saimnieciskai sadarbībai. Latvijas ārējās tirdzniecības bilancē abas kaimiņvalstis figurēja katra tikai ar nepilniem 2% vai nepilniem 2 milj. latu ievedumos un izvedumos, tātad bija mazāka nekā ar Skandināviju, kuras iedzīvotāju kopskaits ir 3 reizes lielāks.

Mēģinājumi atdzīvīnāt savstarpēju preču apgrozību ar Baltijas klauzulas sevišķu labvēlību, ar speciāliem saimnieciskiem līgumiem, vai ar ārēji tik tālejošiem speciāliem nolīgumiem, kā Latvijas - Igaunijas muitas unija, praksē deva maz panākumu. Projektētā unija palika uz papīra, jo tās realizēšana prasītu nodokļu, naudas un citas likumdošanas pilnīgu saskaņošanu, ko sasniegt neizdevās. Tādēļ arī Latvijas izvedumi 1938. g. uz Igauniju nepacēlās virs 0,6% vai 1,4 milj. latu. Galvenās eksportpreces bija gumijas apavi, krāsas, radioaparāti, papīrs un kokvilnas audumi krāsošanai u. tml., tātad visi fabriku ražojumi. No Igaunijas turpretim ievada lielāko tiesu pusfabrikatus: degakmeni, eļļas (2000 - 3000 t), benzīnu (1300 - 1600 t), bitumenu, cementu un kokvilnas audumus.

Lietuvas tirgus bija nedaudz plašāks, sevišķi, ja pieskaita vēl pierobežas tranzītu. Latvijas eksportpreču saraksts 1937/8. g. bija raibāks: diegi, papīrs, mehāniskie dzinēji un mašīnas, aparāti un radio, zivis, vilnas dzijas, tapetes, cements. No lauksaimnieciskās Lietuvas ievada linsēklas (2 - 3500 t), zirgus (2 - 3000 gab.), baļķus, dēļus un to galus, lupatas un koka skrūves par apm. 2 milj. latu, agrāk arī zivis.

Savstarpēja Baltijas saimnieciska saslēgšanās kā iekšēji tā vēl vairāk uz ārieni, ir *problema*, kas savu atrisinājumu gaida nākotnē. Apmēram 6 milj. iedzīvotāju, kas vēl

tikai daļēji iesaistījušies maiņas saimniecībā, ir maz, lai šie pircēji jau tagad varētu izaudzēt plašu vietēju rūpniecību 170 000 kv. km. lielai teritorijai. Bet Latvijas un pārējie Baltijas valstu ārtirdzniecības apgrozības skaitļi skaidri rāda, ka šie kvantumi ir pietiekoši lieli, lai varētu nodināt katras lielvalsts nopietnu interesi.

Baltijas valstu sakari ar valstīm, kas atrodas uz dienvidiem no tām, bijuši visvājākie. Nevien politiskas dabas rīvēšanās (ar Lietuvu Viļņas dēļ), bet arī ļoti izteikta protekcionistiska nacionāla saimniecības politika Polijā nebija labvēlīga ārtirdzniecībai. Tāla un dārga dzelzceļa satiksme neļāva pārdot preces lielākos kvantumos arī uz Austriju, Čehoslovākiju un Balkanu zemēm. Vienīgi tādas dārgākas mantas kā galošas varēja izvest uz Rumāniju vai Bulgāriju, kompensācijai par saņemto jēlnaftu vai tabaku.

Par plašo *Padomju Savienības tirgu* runāts jau agrāk sakarā ar rūpniecību. Tā izmantošanas iespējas noteic specialie saimnieciski-politiski līgumi (piem. 1927. g.) un ārējās tirdzniecības monopols. Tādēļ arī mēģinājumiem atdzīvināt preču apmaiņu starp Baltijas valstīm un Padomju S-bu ar īpašiem tranzīta atvieglojumiem vai ar īpašās krievu klauzulas palīdzību, saskaņā ar to piešķirot Padomju S-bai tādas muitas atvieglinājumus, kādus nesaņem citas līgumslēdzējas valstis, — praksē nebija nozīmes. Arī šī klauzula, tāpat kā Baltijas klauzula, izrādījās pārāk maziedarbīga. Kamēr Padomju S-ba nemainīja savu vispārējo un autarkiski-saimniecisko politiku, līdz tam laikam nevarēja sagaidīt ilgāku saimniecisku sakaru atdzīvinājumu nevien ar Baltijas valstīm, bet arī ar Skandināvijas zemēm. Ārējo tirdzniecību tur noteica stingra kolektīvizēta plānsaimniecība, kas neļāva atsevišķai zemei vai vēl vairāk atsevišķai tirgoņu grupai jaukt tās plānus un politiskus aprēķinus. Pēdējā priekš kara gadā apgrozība ar Padomju S-bu (ap 7%) tomēr bijusi nedaudz lielāka nekā ar Skandināviju, pie kam bilance bijusi pasīva.

No Padomju S-bas ievada sāli (14-15 000 t), tabaku,

naftu (3-4000 t), petroleju, mēslošanas vielas, fasona un plāksņu dzelzi un lauksaimniecības mašīnas. Tātad tās bijušas pārtikas vai izejvielas, bet fabrikas ražojumu gauži maz. Uz Padomju S-bu izvesti, saskaņā ar pēdējo līgumu, lauksaimniecības ražojumi kā cūkas (21-24000 gab.) un liellopi vai nemītas ādas, bet arī papīrs un apstrādātas ādas. Salīdzinot ar 1927. g. līgumu, saskatāma liela izšķirība par labu lauksaimniecībai.

Latvijas ārtirdzniecības ģeografiskais sadalījums vispār novērsies uz rietumiem. Līdz 1914. g. noteikti dominēja izdevīgais rietumu austrumu virziens, bet vēlāk austrumu virziens jūtami vājinājies, nelabvēlīgi iespaidojot arī Latvijas tirdzniecību. Ar satiksmes progresu un ar jaunu tirdzniecības ceļu izbūvi Eiropas ziemeļos varēja sagaidīt ziemeļaustrumu virziena atdzīvošanos, bet tādu pagaidām nevar saskatīt.

Līdz ar tautu pašnoteikšanās idejas uzvaru pēc pirmā pasaules kara Austrumeiropā blakus politiskai patstāvībai dabīgi uzplauka *nacionalās saimniecības* tendences, vai pat saimnieciskais egoisms. Pēdējais sevišķi varēja zelt pēc 1929/30. g. krīzes līdz ar valsts varas tālejošu iejaukšanos saimniecības dzīvē. Autoritarās valstīs tas neizbēgami izvērtās autarkijas tieksmēs. Bet tagadējā, tehnikas uzplaukuma un sabiedriskā darba dalīšanas laikmetā ar pieaugošām cilvēku tieksmēm pēc komforta, autarkijas tendencēm īstenībā arvien ir nospraustas robežas.

Jo mazāka kāda valsts un jo vairāk tānī iespiedusies civilizācija, jo vairāk tā saimnieciski atkarīga no citām valstīm. Tādēļ arī Latvijā, piem., tieši autoritarā režīma laikā, kas noteikti pauda nacionalas saimniecības politiku, ārtirdzniecības apgrozība nevis samazinājās, bet auga. Tās nebija tikai vispārējā toreizējās Eiropas saimnieciskā uzplaukuma sekas, bet to prasīja pati nacionalās saimniecības politika, kas ar valsts palīdzību cēla ražošanu. Lai novietotu bagātīgi saražotās mantas un pirmā kārtā lauksaimniecības produktus: 1) sludināja patērēt iekšzemē vairāk sviesta, gaļas un cukura un 2) forsēja izvedumus ar pre-

mijām un citiem neomerkantilisma paņēmieniem. Bet arī šinī gadījumā apstiprinājās vecu vecais tautsaimniecības likums: kas grib izvest, tam arī jāieved, ko vēl pastiprināja izplatītā kliringa norēķināšanās kārtība.

Visi samērā plašie pēdējo gadu *Latvijas izvedumi* bija lauksaimniecības ražojumi, un vērtības secībā, galvenās izvedpreces bija: sviests (23 500 t), dēji un to gali, cūkas, slīperi, baļķi, papīrmalka (līdz 471 000 t), kastu daļas, lini (7 - 11 000 t), linu diegi, āboliņa sēklas, neapstrādātas ādas, bekons (2 000 t). Visas tās ir pārtikas vai izejvielas. To starpā trešajā vietā (par 20 - 22 milj. latu) nav minēti saplākšņi (55 000 t), jo tie ir fabrikāti. Tāpat nākamajās zemākās vietās vēl varētu atzīmēt gumijas ražojumus, vai papīru, kaut gan laikrakstu papīru ievada no ārzemēm. Fabriku gataviem ražojumiem vispār nebija svarīga nozīme (1934. g. ap 21%).

Kādi tad nu bija galvenie *Latvijas ievedumi*? Vērtības ziņā tās vispirms bija dažādas rūpniecības mašīnas, aparāti un to daļas; tad sekojā akmeņogles (606 000 t), kokvilnas audumi, lauksaimniecības mašīnas, apstrādātais tērauds, auto un to daļas, neapstrādāta kokvilna (4 - 5 000 t), kvieši (35 000 t), siļķes, tabaka, kokss (71 000 t), petroleja (27 000 t), benzīns (17 000 t), dažādas mēslošanas vielas, krāsas u.t.t. Jau galveno preču uzskaitījums rāda, ka tās ir fabrikāti vai tādas, kas zemē nemaz nav sastopamas.

Latvijas dabas bagātības nav lielas, tai trūkst pat tādu vispār nepieciešamu jēlvielu, kā akmeņogļu, rūdu, naftas, kokvilnas, kaučuka; tai trūkst arī pārtikai lietoto siļķu, sāls un kolonālo preču, vispirmā kārtā kafijas, tējas, kakao vai Bulgārijas, Virdžīnijas un citu speciālu šķirņu tabakas. Tās visas ir mantas, ko lielos daudzumos patērē fabrikas vai cilvēki savā ikdienišķā dzīvē. Tās ievadot izdod miljonus, bet no tām atteikties nevar, visviens vai valda liberāla vai nacionāla saimniecības politika.

Gan modernā zinātne arvien izgudro jaunus paņēmienus, kā mākslīgā ceļā iegūt jēlvielas, ko pašu zemē nevar atrast vai ražot. Tā izgudroja mākslīgu kaučuku, mākslīgu

zīdu, celulozes vai piena vilnu, koka spirtu, naftu (starp citu no kūdras), mākslīgu kaulu, plastiskās vielas, sintētiskās krāsas un daudzas, daudzas citas jaunas vai mākslīgas vielas (arī metallus). Šiem izgudrojumiem nav ne skaita nedz robežu, kā to rāda atombumbas atradumi, bet to dārgā saimnieciskā izmantošana mazajām valstīm visai grūti pieejama. Tomēr arī šo mākslīgo vielu pamatā ir dabas vielas, visvairāk akmeņogles un koksne. Tās pārspīlētās cerības, ko piem. Vācija lika uz savu pirmklasīgo ķīmiju un elektrotehniku, praksē un pēdējās kara ugunīs neattaisnojās. Sabiedrotiem pirmajā, pasaules karā, runājot ar Klemanso vārdiem, viņu kara laime un uzvara atpeldēja uz naftas viņņiem. Līdzīgi norisinājās arī otrā pasaules karā. Tās valstis, kuru rokās atrodas galvenās pasaules izejvielas, kā nafta, ogles, kaučuks un rūdas, tās arī ir nevien bagātākās, bet arī varenākās. Tādēļ pastāv tā sīvā sacensība un cīņas dēļ šīm iekārotām dabas bagātībām. Senāk valstis daudz cīnījās dēļ jauniem zemes un cilvēku ieguvumiem, tagad tās vispirms grib noteikt par dabas bagātībām. Tādēļ skriešanās dēļ naftas Kaukāzā, Mazāzijā vai Arabijā ir visraksturīgākā šim laikmetam.

Pirms krīzes 1929/30. g., kad pasaule visvairāk cieta no pārprodukcijas, daudzās starptautiskās komisijās un konferencēs runāja par dažu izejvielu — kaučuka, kokvilnas, vara u.c. ražošanas kontingentēšanu jeb ierobežošanu. Tāpat pastāvēja vairāki (pāri par 100) starptautiski sindikāti, kā kaučuka, vara, tērauda, kalija u.c. Ipašas apspriedes pie Tautu savienības ilgi un nopietni sprieda par dabas nabagām (have nots) un bagātām zemēm un par pasaules dabas bagātību vienmērīgāku un taisnīgāku sadalījumu, kā arī cīņu ar dabas bagātību monopoliem. Reālā dzīve tikmēr gāja savu gaitu pretim neizbēgamām sadursmēm un kariem. Arī pēc gadiem ilgām cīņām kauju laukos pilnīgu monopolus par dabas bagātībām tomēr neizdevās iegūt arī vislielākām valstīm, jo pārāk dažādas ir cilvēku vajadzības un tās mantas, kas šīs vajadzības apmierina, nevienmērīgi izkaisītas pasaulē.

Saskaņā ar angļu ekonomiskā liberalisma mācību, vizī-
platītākā līdz pat pēdējam karam bija doma par pasaules
saimniecību. Kaut tā vairāk bija ideja nekā dzīves reali-
tate, tomēr arī Latvijai, kā to liecina statistika, tirdzniecī-
ciskī sakari bija gandrīz ar visām pasaules valstīm; tikai
ar nedaudzām tie bija ciešāki, bet ar pārējām pavisam ne-
lieli un labili. Tāpat Latvija savā pastāvēšanas laikā bija
noslēgusi gandrīz 50 dažādus tirdzniecības līgumus ar li-
beralo vislielākās labvēlības principu pamatā. Dodot kādai
no līgumslēdzējām valstīm muitas pazeminājumus, tie sa-
skaņā ar labvēlības principu, automātiski attiecināmi uz
pārējām valstīm, un kurām noslēgti šādi līgumi (konven-
cionalās Hkmes). Turpretim tām valstīm, kas nav noslē-
gušas tirdzniecības līgumus, piemēroja ievērojami augstā-
kas jeb parastās muitas likmes. Tā tad vairāku gadu lai-
kā izveidojās diezgan sarežģīta, bet iedarbīga ieslēgšanās
pasaules saimniecībā, un to nespēja lauzt arī skaļi paustā
nacionālā saimniecība pēc 1934. g. Pēdējā gan spēja atbrī-
vot lauksaimniecību no nevajadzīga labības importa, varēja
nedaudz veicināt vietējo surogatu (tabakas, tējas u.tml.)
lietošanu, varēja paplašināt vietējo bagātību (kaļķakmeņa,
ģipsa, akmeņu u.c.) izmantošanu rūpniecībā un celtniecībā,
bet nespēja vājināt tirdzniecības apgrozību un sakarus ar
citām zemēm. Tikai dažreiz šie sakari varbūt veidojās
mērķtiecīgāk un deva ātrākus un realākus panākumus, ce-
ļot arī tirdzniecības apgrozību.

Viena no sākumā minētām Fridricha Lista pamatprasī-
bām viņa nacionālā tautsaimniecības sistēmā bija *aktīva
tirdzniecības bilance*. Par šo jautājumu daudz šķēpu lauzts
arī Latvijā. Lists savā laikā vēl neaptvēra maksājumu bi-
lances izšķirošo nozīmi starptautiskās attiecībās un tādēļ
prasīja tikai aktīvu tirdzniecības bilanci. Latvijas maksā-
jumu bilancē, tirdzniecības bilancei ir pārāk liels svars,
lai attaisnotu to uzmanību, kāda visu laiku veltīta tās ak-
tīvizēšanai. Parasti Latvija ievada no ārienes par lielāku
summu mantu, nekā izveda. Dažus gadus, piem., 1925. g.
ši tirdzniecības bilances pasivitate sasniedza pat milzu ap-

mērus: ieveda mantas par 281, bet izveda tikai par 180 milj. latu, rodoties iztrūkumam 101 milj. latu, vai pāri 36%. Tomēr bilances pasivitate nebūt neapdraudēja Latvijas saimniecību un tās stabilo valutu. Latvijai kā piejūras zemei ar savu kuģniecību un ar dzīviem starptautiskiem sakariem, bija iespēja šo iztrūkumu pilnīgi vai daļēji segt ar ieņēmumiem no tirdzniecības flotes, tranzīta, turisma, diplomatiskām pārstāvniecībām, kapitalu un dāvanu pārvedumiem vai citiem tamlīdzīgiem maksājumiem. Pastiprinātie ievedumi atļāva kāpināt ražošanu un celt iedzīvotāju kara gados noslīdējušo dzīves standartu, kas ātri tika sasniegts.

Vienīgi saimnieciskās krīzes radītā nedrošība un satricinājumu draudi ar 1931. g. rudenī piespieda spēji sašaurināt ārējo tirdzniecību, lietojot asas valūtas un importa restrikcijas un uz laiku „iesaldējot” par importu pienākušos maksājumus, lai nesatricinātu lata stabilitāti. Šī piesardzība un ierobežojumi tad arī sašaurināja tirdzniecības apgrozību un dažus gadus devuši agrāk nepieredzētu ārējās tirdzniecības pārpalikumu vai bilances aktivitāti, kas 1937. g. sasniedza 30 milj. latu.

Cik strauji krīzes laikā Latvijas tirdzniecība saruka, tikpat ātri tā atkal atdzīvinājās, gandrīz sasniedzot labāko gadu apmērus. Tieši šis pasaules krīzes periods skaidri pierādīja, cik tomēr dzīvot spējīga un veselīga bija Baltijas valstu saimniecības struktūra un cik vijīgi un ātri šo valstu (sevišķi Latvijas) saimniecības politika tika galā ar krīzes grūtībām un satricinājumiem, tanī pašā laikā nostiprinot savu nacionālo saimniecību.

Fridrihs Lists ekonomiskā liberalisma ziedu laikā par pareizas saimniecības gala mērķi šauri uzskatīja tikai visu ražojošo spēku pilnīgu attīstību. Tomēr ne jau ražošana vien ir saimniecības uzdevums; tās uzdevums ir mantu sadalīšanas procesā iespējami vairāk un pilnīgāk apmierināt cilvēku vajadzības un brīvas, kulturalas dzīves prasības, ceļot dzīves standartu. Kur mīt nabadzība, trūkums, nebrīvība un apspiestība — tur arī saimniecība ir

slikta un nepareiza, jo saimniecība nedrīkst izvērsties par pašmērķi, bet tai jābūt tikai līdzeklim cilvēku kōpdzīvei.

Liberalais kapitalisms, tāpat kā visu veidu socialismi, bija internacionals ar materialistisko vadprincipu „kur man labi, tur man tēvija.” Tiem preti nacionalās saimniecības ideja pasvītro, ka arī ražošanā un vispār saimniecības procesā, tā dalībnieki arvien ir savas zemes bērni un zināmas tautas locekļi. Tāpat nevis abstrakts, vispārējs starptautiskais tirgus vai vēl abstraktāka „socialistiska nākotnes valsts” vien noteic un veido kādas zemes saimniecību; pēdējai pašai ir savi uzdevumi un mērķi, visviens vai tie izpaužas valsts vai tautas saimniecības pienākumos, jo konkrētie apstākļi var būt ļoti dažādi. Tikai tā saimniecība, kas ievēro arī šos vietējos ģeografiski - vēsturiskos apstākļus un pilnīgi respektē cilvēku demografiskās, kulturalās un nacionalās kopības prasības un vajadzības, nav akli egoistiska, nav varas saimniecība, bet kalpo, augstākiem cilvēcijas un brīvības ideāliem. Tani pašā laikā tā ir arī reāla saimniecība, jo atbilst šolaiku tautu dziļākām tieksmēm pēc pašnoteikšanās un savas īpatnas dzīves, apzinoties, ka saimnieciskā brīvība ir politiskās brīvības pamatā. Tā ir nacionalā saimniecība vārda labākā nozīmē, kurai nav nekā kopēja ar agresīvo, totalitāro autarķisko nacionalismu, kas savā būtībā ir centralizēta despotija un imperialismā augstākā pakāpe.

VIII VALSTS SAIMNIECĪBA

Nodibinoties Latvijas valstij, viens no parastākiem jautājumiem bija: jā, brīvība jau nu gan ir izcīnīta un iegūta, bet vai tad jaunā, izpostītā valsts varēs saimnieciski pastāvēt? Ārkārtīgi sliktos pēckara apstākļos šīs bažas varēja viegli saprast. Tiem, kas pārredzēja Latvijas ekonomiskās iespējas pagātnē un pazina citu mazāko Eiropas valstu finanses un saimniecību tomēr nebija nekādu šaubu, ka starptautiskiem apstākļiem daudz maz nokārtojoties un rodoties ražīga darba iespējām, latviešu tauta ar tai piemītošo cītību un savas zemes lielo mīlestību tiks galā ar visām grūtībām.

Bija taču labi zināms, ka cara Krievija visus pēdējos gadus daudz vairāk guva no imperijas sveštautiešu rietumnomalēm nekā izdeva to labā. Tā bija apzināta nomaļu noplicināšanas politika valsts krieviskā centra labā. Neieskaitot muitas ieņēmumus, jo tos nebija iespējams noteikt, visi pārējie valsts ieņēmumi pat pēc Vidzemes landratu kolleģijas nepublicēta aprēķina toreizējā Vidzemes gubernā ievērojami pārsniedza valsts izdevumus.

Tiesa, jau krievu revolūcijas sākumā, kad vēl nesalauzti stāvēja vecās Krievijas saimnieciskie pamati un kad cara naudu iedzīvotāji vēl labprāt ņēma pretim un paslepšus uzkrāja, jau tad skaļi runāja nevis vairs tikai par kultūralu un politisku autonomiju vien, bet par savu valsti. Iecerētās brīvvalsts saimnieciskās konturas toreiz tomēr vēl nebija tik skaidras un tās noteica tālāko notikumu strauja gaita. Vai pašiem varētu būt sava nauda un emisijas banka? Vai muitas robežas katrai jaunai valstij varētu būt atsevišķas? — Tās bija problēmas, kas nebija tik viegli iz-

skaidrojamas un atrisināmas. Pastāvēja taču valstis, kā Luksemburga, kurām bija kopējas muitas robežas (ar Beļģiju).

1917. g. februāra revolūcijai drīzi sekoja asiņainā oktobra padomju vara un ilgais pilsoņu karš. Šie notikumi faktiski atrisināja minētās problēmas: krievu nauda drīz pārvērtās nederīgos papīros, bankas un seifi konfiscēti, nodokļi neienāca, un pašas suverēnās krievu valsts varas vairs nebija. Sabrūkot divām lielām imperijām—Vācijai un Krievijai—uz to drupām neizbēgami vajadzēja radīt jaunus saimnieciskus organismus. Čīnas ar šo imperiju atliekām vēl turpinājās: 1919. gadā ar Bermonta un fon der Golca iebrukumu, bet pēc tam ar boļševikiem Latgalē. Šis militārās čīnas neveicināja eventuelu saimniecisku sadarbību, bet spieda norobežoties. 1920. g. noslēgtie miera līgumi ar Krieviju garantēja Baltijas republikām, tāpat kā Somijai un Polijai, pilnīgu politisku un saimniecisku neatkarību. Savos miera līgumos šādu stāvokli akceptēja arī Vācija.

Pirmos gados līdz pat 1922. g. augustam kā maksāšanas līdzekļi vēl apgrozījās vairākas agrāko varu naudas noteiktās attiecībās, piem., cara un Kerenska rubļi, vācu okupācijas Ostmarkas un vācu markas; bez tam dažas pilsētas uz īsu laiku, novērsdamas naudas zīmju trūkumu, izlaida savas vietējās naudas. Neviens no minētām naudām tomēr nebija stabila, kādēļ bija vērojama tieksme pēc drošākām valūtām—mārciņām, dolariem, frankiem. Jaunizlaistā nauda—Latvijas rubļi—vēl nebija formāli noteikta un faktiski nodrošināta; tā nelaimīgi bija piesaistīta grimstošajam krievu rublim.

Preču apgrozība kara izpostītā zemē bija ļoti vāja, bet valsts kases izdevumi strauji auga, tādēļ valsts pastāvēšanas pirmajā laikā gandrīz visi ienākumi (85%) bija jāsedz ar valsts aizdevumiem vai ar pastiprinātiem naudas zīmju izlaidumiem jeb emisiju, kas nenovēršami draudēja ar finansielu inflāciju, ko pavadītu saimnieciska nedrošība un nenoteiktība. Lai to novērstu vajadzēja radīt starptautiski

noteiktu valutu, kā arī to reāli nodrošināt; bez tā nevarēja būt veselīgas saimniecības un neatkarības.

Šādos nelabvēlīgos un sarežģītos apstākļos Latvijai īsā laikā izdevās sekmīgi nostabilizēt savu jauno latu. Ar šo *naudas reformu* pēckara Eiropā sasniegts reti laimīgs atrisinājums, kas izsauca izbrīnu un atzinību, par ko savā laikā daudz rakstīts specialā literatūrā. To pat uzskatīja par brīnumu, kā tikko nodibināta, izpostīta neliela valsts var proklamēt savu patstāvīgu naudas sistemu un veiksmīgi ievest to starptautiskajā naudas tirgū tieši tajā brīdī, kad Krievijas valuta galīgi sabruka, bet Vācija gāja pretim nepiedzīvotai inflācijai.

Valsts vara, protams, ir katras naudas formalā izkārtne un ārējā garantija, bet ar to vien nepietiek. Naudai vajadzīga arī sava iekšējā vērtība un drošība. To pakāpeniski var sasniegt ar vairākiem līdzekļiem, kurus bij. Kredītdpartamenta direktors Al.Kārklīšs konkrēti protokolē savā biezajā grāmatā „Latvijas naudas reforma”: 1) nepieciešams nokārtots, izlīdzināts un taupīgs valsts budžets; 2) tautas saimniecībai jābūt tik rosīgai, lai tā dotu iespēju pietiekoši daudz izvest un iegūt līdzekļus no ārienes; 3) izlaižamā nauda nodrošināma zināmā samērā ar reālām vispāratzītām vērtībām.

Finansu ministra Ringolda Kalninga taupības budžets piespieda ārēji nokārtot budžeta un valsts kases lietas, tajā pašā laikā dodot prāvākus atlikumus. Pēdējos jau pirms R.Kalninga uzkrāja zelta fondā, ar kuru varēja nodrošināt jaunizlaižamo naudu.

Vienīgās reālās mantas, ar kuru palīdzību valsts sākmā varēja celt savu saimniecību un iegūt no ārienes tik ļoti vajadzīgos līdzekļus, bija lina un kokmateriāli. Izpostītai Eiropai sevišķi Anglijai šīs mantas bija ļoti vajadzīgas un par tām maksāja augstas cenas. Ar valsts lina monopola palīdzību visus ienākumus no liniem valsts paturēja sev. Tāpat valsts rokās sakarā ar agraro reformu atradās pāri par 1,5 milj. ha vai ap 84% visu Latvijas mežu, kaut arī tie aplāja tikai ap 27% no visas valsts teritorijas.

Rēķinot uz 1 iedzīvotāju Latvija tūlīn pēc Skandināvijas un Krievijas skaitījās par vienu no mežiem bagātākām zemēm (0,96 ha uz 1 iedzīvotāju). Tāpat samērā laba bija koksnes kvalitāte, ja arī mežu saimniecība dažreiz cieta. Kaut arī kara gados meži bija stipri postīti un kara postījumu atjaunošana un jaunuzbūve prasīja ļoti daudz kokmateriālu, tomēr koku izvedumi bija visai prāvi. Dažus gadus tie devuši līdz $\frac{1}{3}$ no visa importa vērtības un pašos pirmajos gados vēl vairāk. Tad meži tiešām bija Latvijas „zaļais zelts,” kas kopā ar muitas politiku palīdzēja nostiprināt jauno tautas saimniecību un nodrošināt tās finanses. Visus vilinošos *mežu koncesiju* projektus laimīgi noraidīja, un valsts pati apsaimniekoja un ekspluatēja savus mežus. Ar 1921/22. gadu nedaudz atdzīvojās arī krievu koku pludinājumi pa Daugavu.

Apmēram gadu turpinājās naudas reformas sistematiski priekšdarbi un 3. augusta 1922. g. likums noteica, ka lata naudas vienība = 50 Latvijas rubļiem = 1 zelta frankam = 0,2903226 gramiem tīra zelta. Ar to lats noteikti piesaistīts zelta bazei un bija tipiska zelta valuta. 19. septembrī 1922. g. Latvijas Bankas statutos noteikts, ka izlaižamās banknotes nodrošināmas ar zeltu vai ar drošām ārzemju valūtām. Latvijas Banka katrā laikā apsolījās savu izlaisto naudu apmainīt pret zeltu. Tādā kārā izdevās atvērt 16. gadsimta angļu tirgotāja Grešema (Grascham) elementāro likumu, ka cirkulējot vienādos apstākļos dažādām naudām, sliktākā nauda arvien izspiež labāko. Sākumā par tādu sliktu naudu uzskatīja arī jauno Latvijas naudu un tādēļ to vispirms izlietoja maksājumiem, bet uzkrāja un paslēpa „labāko naudu” t. i. ārzemju valutas. Drīz vien stāvoklis izvērtās pavisam otrāds un līdz ar to izbeidzās arī dzišanās pēc ārzemju naudām vai pēc zelta. Lats kā pilnvērtīga droša valuta bija iegājis pasaules naudas tirgū un kotejās visās galvenās Eiropas fondu biržās, kādēļ tam arī vajadzēja uzmanīgi sekot visām pārgrozībām pasaules naudas tirgū. Angļu mārciņa (£), piemēram, 1921. g. maksājusi 19,89, 1923. g. — 23,41, 1925. g. — 25,07, 1931. g. — 23,73, 1935.

g. — 15,13, bet 1938. g. — 25,22 latus. Dolars bijis stabilāks: augšmētos gados tā kurss uzdots: 5,14; 5,18; 5,19; 3,12 un 5,16 lati. Zviedru krona turpretim līdzīgi mārciņai bijusi mainīgāka.

Naudas apgrozība pēdējos gados gan strauji auga, sasniedzot 1938. g. 140 milj., pret 105 milj. 1933. g., vai uz 1 iedzīvotāju tikai ap 70 latu. 81 milj. (51%) bija Latvijas Bankas banknotes, 45 milj. Valsts kases zīmes un pārējie 34 milj. metalla siknauda. Latvijas Bankas banknotes 1938. gadā bija nodrošinātas ar 59 milj. latiem zelta, 38 milj. ārzemju valutas un bez tam vēl ar 50 milj. īstermiņa vekseliem, kādēļ nodrošinājums jeb segums bija augsts. Mēģināja pat, lai nodrošinātos pret varbūtējām naudas kursa svārstībām, noteikt īpašu zelta klauzulu un paredzēja kaldināt istas zelta latu monetas, bet tie palika tikai labi vēlējumi.

Pēc pārdzīvotām naudas svārstībām un daudzu valutu sabrukuma bija saprotama vēlēšanās un vajadzība radīt drošu un nemainīgu latu. Tomēr tā nekad neizvērtās par aklu zelta un dārgmetallu dievināšanu merkantilistu garā. Vēlākos gados, sevišķi 1931. g., kad Eiropas valstis pasaulē saimnieciskās krīzes iespaidā devalvēja savu valutu kursu un kad zelts no Eiropas pārāk strauji aizplūda uz Ameriku, arī vēl tad Latvija noturēja savu naudu stabilu. To, protams, varēja sasniegt tikai ar bargiem valutas tirdzniecības ierobežojumiem un stingri regulējot ārējo tirdzniecību. Dabiski, ka arī Latvijai ar laiku vajadzēja pielāgoties pārmainītiem naudas un tirdzniecības apstākļiem pasaulē. 28. septembrī 1936. g. latu, saskaņā ar nominalisma prasībām piesaistīja devalvētai angļu mārciņai, bet 1939. g. nenoteikti kādai no drošām valūtām—mārciņai vai zviedru kronai, „kas nodrošinātu stabilus saimniecības apstākļus.” Atcelts arī formāli Latvijas Bankas pienākums neierobežoti apmainīt savas banknotes pret tīru zeltu, kaut gan zelta krājumu bija pāri par 46 milj.

Lata kurss tā tad pat viskritiskākos brīžos izrādījās pietiekoši stabils un drošs un līdz ar to tas sekmēja saim-

nieciskās dzīves vienmērīgu, drošu attīstību, kam praksē ir liela nozīme. Jau agrāk norādīts, ka lata kurss nebija saistindzis, bet praksē piemērojās naudas tirgus ļoti jūtīgiem un mainīgiem apstākļiem. Protams, uzmanīgai naudas politikai aizvien ir un būs daudz pretinieku; tādi bijuši arī Latvijas lata stabilitātes turēšanai. Pret to uzstājās saimnieciskās rosības paudēji ar valsts līdzekļu palīdzību, sevišķi pēc 15. maija 1934. g., kā arī daži naudas kvantitātes teorijas aizstāvji praksē. Minētā teorija apgalvo, ka valstij vajadzīgo naudas zīmju daudzums (V) atkarīgs no preču daudzuma (P), no preču cenām (C) un no naudas zīmju apgrozības ātruma (A), kā arī no naudas surogātu daudzuma: $P \cdot C = V \cdot A$. Šī teoretiskā atziņa naudas un kredītpaksi tomēr daudz neapgrūtināja.

Nopietnākus iebildumus varēja sadzirdēt no principu zelta pretinieku puses. Pēc viņu sektantiskā uzskata zelts ir tikai pašu cilvēku iedomāts mīts par zelta teļa varenību. Nekāds zelta segums naudai tādēļ nav vajadzīgs, bet nepieciešamo naudas daudzumu, saskaņā ar naudas kvantitātes teoriju, valsts vara pati noteic pēc dažiem indeksu skaitļiem jeb pēc konjunkturas statistikas un regulē to ar augļu likmēm un citiem kredītpaņēmieniem. Ja daudz, tad zelta vajadzētu tikai ārtirdzniecības darījumu saldo izlīdzinājumam. Šie t. s. brīvnaudas sludinātāji, amerikāņu Irvinga Fišera iespaidoti (The Making of Index Numbers), tomēr praksē neguva atbalsi.

Arī boļševiki savas varas sākumos sludināja cīņu pret visām buržuju izdomātām bankām un naudu, jo cirkulēšot tikai „darba nauda,” bet tiklīdz viņu vara nostiprinājās, viņi steidzināja iegūt pēc iespējas vairāk zelta, ko sargāt un krāt tad uzskatīja par proletariešu goda lietu. Okupēdami Latviju un citas Austrumeiropas zemes, viņi tās finansiāli tūlī pilnīgi pakļāva savai centralizētai varai Maskavā. Līdz ar to viņi neatzina arī nekādu Padomju socialistisko republiku saimniecisku pašnoteikšanos. Iznīcināja nevien agrākās muitas robežas un naudu, bet likvidēja arī visas agrākās bankas un kredītsistēmu. It kā sodīdami pilsoņus par

uzticēšanos savai agrākai brīvvalsts naudai, viņi 1940. gadā bez iepriekšēja brīdinājuma vienkārši pasludināja par nederīgām visas latu naudas zīmes un monetas, ar to pēkšņi atņemot iedzīvotājiem visus ietaupījumus.

Valsts budžeta izdevumi pirmajos gados (1918.-1921.), kad vēl turpinājās cīņas frontēs, bija samērā lieli un lielāko tiesu aizgāja kara vajadzībām un dzīves atjaunošanai, resp. dažādiem investējumiem. Parastām vispārējām vajadzībām, kā izglītībai, saimniecībai vai sociāliem izdevumiem tad vēl atlika ļoti maz.

Nostabilizējot valutu un savedot kārtībā valsts saimniecību 1922/23. g. visnepieciešamākos izdevumus varēja segt ar valsts ieņēmumiem un palika pāri pat 7,5 milj. latu. Budžeta izpildījums ar uzviju turpinājās arī nākamajos gados un līdz 1930. gadam no šiem pārpalikumiem bija jau uzkrājies gandrīz 114 milj. latu liels valsts rezerves fonds. Bez tam vēl pastāvēja daži mazāki fondi, kā penziju, bezdarba, alkoholisma apkarošanas, kulturas, ceļu un tml. Arī valsts dzelzceļi vēlāk darbojas tikai ar netto budžetu, bet savus ieņēmumus izdeva satiksmes uzlabojumiem un jaunu ceļu būvēm (Glūdas, Aizputes, Gulbenes, Ērgļu u.c.).

Pārāk izplestais valsts ieredņu skaits jau sākumā ar Apgādības ministrijas un citu līdzīgu kara laika iestāžu likvidāciju tika samazināts. Valsts iestāžu racionāla un lietpratīga organizācija visās valstīs, bet sevišķi jaunajās republikās arvien ir nopietna problēma, līdz tam laikam, kamēr izaug specialisti visās nozarēs, kamēr nostiprinājas labas darba tradīcijas un samazinājas liekais, smagais birokratisms. Tomēr katram objektīvam novērotājam jāliecina, ka arī šī atbildīgā problēma, kura valsts sākumā sagādāja grūtības un varēja izsaukt lielas bažas, tomēr godam tika veikta.

Līdz ar to spīdoši apstiprinājās lietpratēju agrāk paustais uzskats, ka valsts finanses, lietpratīgi saimniekojot, valstij nekādas grūtības nesagādās: tā viegli varēs segt nepieciešamos valsts izdevumus un uzturēt savu karaspēku un varēs arī atlicināt pietiekoši daudz līdzekļu saimniecī-

kās dzīves pakāpeniskai jaunuzbūvei. Atsevišķas sabiedrības grupas gan aizvien ir bijušas un būs nemierā ar valsts paņemto līdzekļu apmēriem un finansielo nastu sadalījumu. Tādēļ arī jautājums par taisnīgiem nodokļiem ir mūžīgi jauns un aktuāls. Daži finansisti (krievu profesors J. Ozerovs un vācu katedru socialisti) pat aizstāvēja uzskatus, ka viena sociāla grupa aizvien cenšas valsts izdevumu nastas smagumu uzvelt kādai citai; tās ir sociālo grupu jeb šķiru cīņu senāk populārās mācības.

Latvijas valsts ienākumu budžetam raksturīga bija netiešo nodokļu samērā lielā nozīme; tie vieni paši nereti deva vairāk nekā pusi valsts ienākumu un gulās uz visu plašo patērētāju masu. Vislielākā nozīme bijusi muitas nodokļiem, kas pretokcionisma gados līdz saimnieciskai krīzei 1929/30. g. devuši trešdaļu visu valsts ieņēmumu. Jau šis fakts vien raksturo muitu izcilo vietu Latvijas saimniecības un tirdzniecības politikā; tanī pašā laikā tās bijušas arī svarīgs valutas un finansu politikas ierocis, nebūdamas tomēr fiskālas muitas. Vēl 1939/40. g. muitas nodoklis bez nodevām devis pāri par 37 milj. latu.

Bez mutas nodokļiem vēl tika ņemti akcīzes nodokļi tabakai, papirosiem, cigaretēm, dzērieniem, sērkokoņiem, petrolejai, tējai u.c. (1939/40. g. nepilni 34 milj. latu). Blakus muitas un akcīzes nodokļiem valsts ieņēmumos un saimniecībā liela loma vēl bija zīmognodevai un valsts monopoliem un regalijām (naudas kaltnes, pasts, telefons, radio, dzelzceļi etc.).

1932/33. gadā, piemēram, valsts monopoli devuši pāri par vienu ceturtdaļu visu valsts ieņēmumu. Spilgts finansu monopols valsts budžeta vajadzībām bija spirta monopols. Atpērkot no privatām spirta dedzinātavām par iepriekš noteiktām cenām un noteiktos daudzumos spirtu, valsts to pārdeva patērētājiem par daudz augstāku cenu, iegūstot dažos gados tīru atlikumu vismaz 16, bet 1939/40. g. pat 29 milj. latu. Kā šādos gadījumos nosoda ne tik daudz pašu principu, cik šī principa piemērošanu praksē, to vislabāki pierāda Padomju S-bas prakse, kas valsts degvīna

monopolam veltī sevišķu ievēribu un gūst sev lielus līdzekļus. Cara laiku degvīna monopols grafa Vites laikā turpretim tika uzskatīts par tautas apdzirdīšanas līdzekli.

Par finansu monopolu Latvija varēja uzskatīt arī cukura monopolu, kas gan stāvēja sakarā ar trijām cukura fabrikām un cukurbiešu audzēšanas kampaņām. Tā peļņa sasniedza 16 milj. latu. Turpretim linu monopols, kas valsts pirmajos gados ļoti atbalstīja tukšo valsts kasi, pēdējos gados izvērtās par tīri saimniecisku monopolu. Linu cenām strauji mainoties, eventuelo atlikumu neizlietoja vis valsts vajadzībām, bet sadalīja linu audzētāju starpā pēc linu šķiedras pārdošanas zīmēm koncesionētos linu punktos. Kopējā valsts monopolu peļņa 1939/40. g. — 47 milj. latu.

No tiešiem nodokļiem galvenie bija nekustamas mantas, progresīvais ienākuma un tirdzniecības un rūpniecības nodokļi. Pret šo nodokļu uzlikšanas pamatiem un apmēriem dibināti celti vairāki iebildumi, uz ko jau daļēji norāda to svārstīgā vieta kopējos valsts ieņēmumos. 1928/29. g. tie devuši 20%, 1932/33. g. — 37%, bet pēc 1934. g. 15. maija to loma atkal samazinājās līdz 30% (1934/35. g.). 1939/40. g. budžetā tie visi kopā pārsniedza 30 milj. latu.

Kaut gan valsts līdzsvarojusi savus izdevumus ar ieņēmumiem un guvusi pat jūtamus pārpalikumus, var iebilst (kas arī nereti darīts), ka valsts finanses t. i. izdevumi pārāk smagi gūlušies uz nodokļu maksātāju un uz visu iedzīvotāju pleciem. Tieši uz šo jautājumu atbildēt nav viegli, jo visi skaitliski aprēķini par tautas ienākumu un mantu un tml. un salīdzinājumi ar citām zemēm šinī virzienā ir ļoti problemātiski, kaut arī tie bijuši visai optimistiski. Vislabāk šķiet atbild uz šo jautājumu novērojumi un fakti par iedzīvotāju patēriņu, kapitālo ieguldījumu (investējumu) vai kredītiestāžu noguldījumu pieaugumu, bet tas ir patstāvīgs jautājums, kuru šeit sīki iztīrāt nav iespējams.

Iedzīvotāju dzīves standarts acīmredzami ceļas; ja arī strādnieku darbaalgas nebija augstas un arvien necēlās, tomēr galveno pārtikas vielu pārpilnība un lētums daudz ielīdzēja. Pārtikas cenu indekss, pielīdzinot 1913. g. — 100,

1935. gadā bijis tikai 77 un 1938. g. 99. Tādēļ realalgu stāvoklis bija noteikti labāks, nekā to rādīja nominalalgu statistika. Nepilnīgie publicējumi par strādnieku un kalpotāju ģimenes budžetiem apstiprina tikko teikto. Tāpat laba ilustrācija strādnieku sociālam stāvoklim ir labās strādnieku slimu kases ar to lielajiem izdevumiem un ar lielu apdrošināto skaitu.

Grūti un nepareizi salīdzināt karos izpostītās Latvijas iedzīvotāju caurmēra dzīves standartu ar bagāto rietumu zemju stāvokli. Tikai skaitliski salīdzināt, piem., Zviedrijas strādnieku sociālo stāvokli, neņemot vērā vispārējos vēsturiskos apstākļus, nozīmē, runājot ar bij. Berlīnes konjunktūras pētīšanas institūta vadītāja E. Vagemaņa vārdiem, rādīt bīstamo „greizā spoguļa” („Narrenspegel der Statistik”) attēlus.

Ka valsts nepaņēma nesamērīgi lielu tautas ieņēmumu daļu savām vajadzībām, uz to vislabāk norāda tautas ieņēmumu pārpalikuma jeb ietaupījumu straujais pieaugums. Vienu daļu atlikuma iedzīvotāji naudas veidā aiznesa bankās vai citās kredītiestādēs, bet lielu daļu izlietoja, ieguldot realās vērtībās un uzņēmumos, t. i. atjaunojot karā nopostītās saimniecības, ceļot ģimenes ēkas, īres mājas vai jaunsaimniecības, iegādājoties īpašumus un piedaloties rūpniecībā vai amatniecībā. Simti tūkstoši jaunceltņu laukos, veselas jaunapbūvētas priekšpilsētas, pilsētas (Ilukste) un ciemati, tūkstoši pavisam jaunu lauksaimniecisku pasākumu norāda uz lielām iespējām atlicināt, pelnīt un investēt.

Veco labo latviešu tikumu, atlicināt graši nebaltām dienām un nest naudu savā krājkasē vai drošā bankā galīgi samaitāja karš ar inflācijām un sekojošie spekulatīvie pirmie pēckara gadi. Tad uz laiku radās kredītiestādes (Zelta lats u. c.), kas reklamejās, ka tās par vienkāršiem noguldījumiem maksā 6-7-10 un pat vairāk procentus. Patiesībā lēticīgi noguldītāji nedabūja nekādus procentus, bet zaudēja visus savus ietaupījumus. Ar laiku noguldījumu kopsummas tomēr aug, sevišķi pasta krājkasē no 20 milj. 1933. g. līdz 83 milj. 1938. g. Visu noguldījumu kopsumma pē-

dējā gadā bija 379 milj., bet Latvijas Bankas — 24 milj., nepieskaitot tekošos rēķinus.

Bez valsts arī pašvaldības iestādes nodokļu vai nodevu un uzņēmumu veidā no iedzīvotājiem paņēma prāvas summas,

Valsts budžeti „normalos gados” apaļos skaitļos sasniedza 190 milj. latu. Pašvaldību (pilsētu un pagastu) izdevumi tajos pašos gados sniedzās līdz 92 milj., tātad attiecība apmēram kā 1:2, un kopā 282 milj latu publisku izdevumu.

Jau kādā citā vietā, runājot par pilsētām, nācās aizrādīt, ka pašvaldību dzīve īsajā Latvijas brīvvalsts laikā nepaspēja pietiekoši attīstīties finansialā ziņā. To liecina ne tik daudz minētā attiecība, bet vēl vairāk uzmanīgāks skats pašvaldību budžetu uzbūvē. Vispirms, pilsētu budžetos nesamērīgi liela ir Rīgas loma. Visu 60 pilsētu kopizdevumi 1939. gadā bijuši 93 milj. latu, bet vienas pašas Rīgas — 51 milj. latu. Visām pārējām pilsētām kopā iznāk tikai 42 milj., bet atskaitot arī Liepājas, Daugavpils un Jelgavas budžetus, tikai 9 milj. latu, kas ir pārāk maz. Pilsētu uzņēmumu un ipašumu nozīme kopienņēmumos nav liela.

Mazāk labvēlīgs bijis lauku pašvaldību finansiālais stāvoklis. Nebija vēl pārorganizēti vai likvidēti visi mazie Vidzemes pagasti. Visu pagastu izdevumu kopsumma 1939. g. nedaudz pārsniedza 73 milj latu. Pagastu savienību dibināšana zināma rajona specialām vajadzībām palika uz papīra. Visi pagastu ieņēmumi turējās galvenā kārtā uz nekustamas mantas un personu nodokļiem. Galvenie izdevumu posteņi bija administratīvie, izglītības un sociālie izdevumi kopā ar tautas veselības kopšanai izdotām summām.

Pat visfantastiskākam valsts un valsts saimniecības (etatisma) aizstāvim jāatzīst, ka valstij vien ar saviem spēkiem un līdzekļiem nav iespējams atjaunot karā tik ļoti izpostītu zemi kāda bija Latvija. Valsts saimniecība ir daudz, daudz šaurāka nekā tautas saimniecība, tāpat kā demokrātijas zemēs blakus valstij liela nozīme ir cilvēku kopdzīvei un sabiedrībai. Pat kolektīvizētā Padomju plānsaim-

niecība visu laiku prasa iekšējos aizdevumus un meklē ārzemju aizdevumus. Savas saimniecības nostiprināšanā un piegādu plānu realizācijā šiem ārzemju kapitāliem sākmā piekrita liela loma. Ārzemju speciālisti un ārzemju kapitāli — tāds bija industrializācijas lozungus pirmās piegādes laikā. Dabiski, ka pilsoniskā valstī ražošanas un jaunūzbūves darbā kapitālam ir vēl daudz lielāka nozīme.

Kapitāliem nabagās vai izpostītās zemēs kapitāla nepieciešamība sajūtama daudz asāk, bet to var dabūt no ārienes valsts vai privatu aizņēmumu veidā, vai arī radot tādu apstākļus, ka kapitāli rodas un aug pašu zemē privatu personu, uzņēmumu vai valsts rokās.

Nodibinoties Latvijas brīvvalstij, bija izplatīta ilūzija par ārzemju rosīgu līdzdalību valsts saimnieciskā nostiprināšanā. Latvija taču bija viena no visvairāk cietušajām zemēm pirmā pasaules karā. Dībināta un taisnīga prasība pēc kara zaudējumu atlīdzības tādēļ arī bija visu pārrunu un sarunu pamatā. Katrs pagājušais gads nesaudzīgi pārliecināja, ka šādas naivas cerības ir tikai cerības; nekāda atlīdzība ne no sabiedrotiem nedz arī no kara zaudētājiem nebija sagaidāma. Miera līgumā ar Krieviju minētā nelielā summa kredītiestāžu evakuētās naudas bija vairāk simboliska, tāpat miglaini tanī pašā līgumā minētai mežu koncesijai nebija nekādas praktiskas nozīmes.

Pārtikas un kara materiālu atlikumi, ko izdevās izkaulēt no Antantes, bija vēlāk jāsamaksā un tā radās pirmie jaunās valsts ārējie aizdevumi Lielbritānijai un Ziemeļamerikas Savienotām Valstīm. Tātad arī valstij tāpat kā privātai saimniecībai vajadzēja samierināties ar dzelzs likumu, ka par velti saimnieciskā dzīvē neviens nekā nedod. Tādēļ vajadzēja sakopot visus atlikušos līdzekļus un materiālus un celt pašiem ar saviem spēkiem savu saimniecības ēku no jauna, radot labvēlīgus apstākļus kapitāla darbībai un akumulācijai iekšzemē vai arī veicinot to ieplūšanu no ārzemēm.

Vecie tirdzniecības sakari un labās attiecības ar vairākām rietumu valstīm un agrākām firmām deva iespēju iegūt

parastos vai vēl labvēlīgākus t.s. garāka laika preču kreditus. Šādos gadījumos atkal lieku reizi attaisnojās Baltijas saimniecības orientācija rietumu virzienā. Komersantu daudzsološās cerības izlietot Baltiju un sevišķi Rīgu par priekštilta pozīciju tirdzniecībai ar Krieviju arī iedarbojās stimulejoši. Šādos nenoteiktos pēckara apstākļos radās daži spekulatīvi un pat šaubīgi pasākumi ar nolūku ātri un ļoti daudz nopelnīt. Vairākus kredīta vai ārējo aizdevumu piedāvājumus pavadīja prasības pēc pasakaini izdevīgām koncesijām, vai pat pēc specialām valsts garantijām, iekļājot, piem., muitas ienākumus un tml. Emisijas izdevumi bija neizdevīgi, bet starpniecības peļņa bezkaunīgi augsta.

Nepatiess ir daudzkārt dzirdēts apgalvojums, ka jaunajām Baltijas valstīm to it kā nenoteiktā politiskā stāvokļa dēļ nav izdevies dabūt lielākus ārējus aizdevumus. Tāds varēja saņemt, bet tos bija lietderīgi noraidīt, neuzveļot nākamajām paaudzēm pārāk neizdevīgus maksājumus un neizsviežot līdzekļus uz ārieni. Labāk bija veicināt kapitalu rašanos iekšzemē vai ar privatu ārzemju kapitalu līdzdarbību ražošanas procesu, kaut gan atskanēja nopietni iebildumi pret sveša tīri finansiāla jeb banku kapitāla ieplūšanu.

Latvijas valsts *ārzemju aizdevumi* tādēļ radušies pašā pirmajā valsts sākumā sakarā ar kara darbību un valsts nostiprināšanu. 1939. gadā kopējā ārējo aizdevumu summa sasniedza 130,7 milj. latu, vai nepilnus 70 latus uz 1 iedzīvotāju. Šī ziņā Latvija atradās starp tām nedaudzām valstīm, kuru ārējo aizdevumu nasta bija viena no visvieglākajām. Latvija nebija parādnieku zeme, tāpat kā tā nebija arī naudas aizdevēja jeb rantjē zeme, kāda, piem., ir Šveice.

Augšminētā valsts parāda summā ietilpināts gan arī 1928. g. uz 35 gadiem slēgtais zviedru sērkočiņu sešprocentīgais 6 miljonu dolaru aizdevums vai ap 32 milj. latu (emisijas kurss 92), kā arī otrais zviedru 1936. g. aizdevums Ķeguma spēkstacijas būvei pāri par 9 milj. kronu (1939. g. 11 milj. latu).

Bez šiem ārējiem aizdevumiem valsts tikai dažos gadījumos ķērusies pie *ieکشējiem aizņēmumiem* (1931. g. ceļu aizņēmums un Ķeguma aizņēmums par 34 milj.) un kopējā summa 1939. g. nerasniedza pat 48 milj. Šinī vietā der atcerēties Padomju Savienības vai arī citu valstu praksi, kas tieši iekšējo aizņēmumu veidā izpumpē no iedzīvotājiem lielas summas. Izvēloties starp diviem galveniem līdzekļu iegūšanas veidiem — starp nodokļiem un aizņēmumiem — racionalāks un taisnīgāks bez šaubām bijis nodokļu ceļš.

Valsts ārēju un iekšēju aizņēmumu kopsomma ap 180 milj. tomēr ir ļoti nepietiekoša saimnieciskās dzīves kapitālām vajadzībām un sevišķi dzīves jaunuzbūvei, t. i. ilggadīgiem ieguldījumiem, tādēļ visu laiku rosīgi izlietots *privātais naudas tirgus*.

1938. g. Latvijā darbojās 346 (1930. g. 381) *akcijsabiedrības* ar 214 milj. latu iemaksāta pamatkapitāla (bilances nepilni 700 milj.). Katram labi zināms, cik liela loma akcijsabiedrībām ir visās kapitalistiskās sistēmas valstīs; tās ir tipiskākais kapitalistiskās darbības veids.

Latvijā akcijsabiedrību nozīme bija daudz mazāka. Izlaisto akciju kursus pat nekotēja biržās. Sakarā ar to arī biržām nebija tā milzīgā iespaids, kādu var vērot ārzemēs, kā mazās valstīs Šveicē, Holandē, Beļģijā, nemaz jau nerunājot par Angliju un Ameriku. Pēdējā arī fabriku strādnieki vai mājkalpotāji dzīvi piedalās biržu spēlē un spekulācijās, kas dažreiz (1930. g.) viņiem sagādāja kolosālus zaudējumus. Līdz ar to Latvijā tikai daļēji iedarbojās sarežģītais modernais banku un biržu mechanisms. Turpretim ārzemju privātais kapitāls arī Latvijā visbiežāk darbojās akcijsabiedrību veidā.

Vēl 1934. g. sākumā akcijsabiedrībās nedaudz vairāk par pusi vai 90 milj. latu pamatkapitāla piederēja ārzemniekiem, bet jau 1938. g. šī līdzdalība sakarā ar Latvijas kredītbankas jauno kursu bija noslidējusi līdz 61 milj. jeb 29%. Visvairāk ārzemju kapitāls piedalījās tekstilrūpniecībā (14 milj. vai 54%), ķīmijas (12 milj. vai 69%) un pa-

pīrrūpniecībā (8 milj. vai 54%). Holma tekstilfabrika, Kvadrats, Slokas cellulozes vai Līgates fabrikas bija tipiski lieluzņēmumi, kuros jau sen darbojās ārzemju rūpnieki (brāļi Posselti u.c.).

Privatās bankās vēl 1934. g. 66% (15 milj.) pamatkapitāla atradās ārzemnieku rokās, bet 1938. g. vairs tikai 6%. Latvijas kredītbanka īsā laikā šo ienesīgo darbības lauku bija saņēmusi savās rokās. Tāpat metallrūpniecībā ārzemju līdzdalība samazināta (Feniksu u.c. likvidejot) no 69% (6 milj.) līdz 3%.

Lielākais akciju kapitāla ieplūdums 1938. g. nācis no Anglijas (17 milj.); tai seko Vācija (12 milj.), Zviedrija (11), Holande (8) un Igaunija (3), tomēr kopsummas nav lielas.

Savā laikā uzbrukumi ārzemju kapitālam skāļi izskanējuši gan iekšzemju, gan arī ārzemju propagandā, nepareizi paužot, ka Baltijas valstis ir saimnieciski tik nepatstāvīgas un vājas, ka tās faktiski esot pārvērstas par ārzemju saimnieciskām kolonijām, kurās ārzemnieku ekspluatācija bijusi ļoti liela. Augšminētie fakti turpretim rāda, ka ārzemju kapitāla tiešā līdzdalība pēdējā laikā nav bijusi liela, bet sākumā, valdot lielam kapitāla trūkumam, tā bijusi nepieciešama un ļoti vēlama.

Boļševiki 1940. g. visas akcijsabiedrības nacionalizēja un arī vācieši tās paturēja savās rokās nedaudz pārveidojot.

Latvija ar daudzām saitēm un sakariem arvien bijusi un būs iesaistīta gan Rietumeiropas, gan pasaules saimniecībā; šie sakari nevis saraujami, bet izkopjami un nostiprināmi. Arī nākotnē vajadzība pēc ārzemju kapitāliem pastāvēs. Atrodami tikai racionalāki, pareizāki un praktiskāki šī kapitāla piesaistīšanas veidi.

Valsts loma saimnieciskā dzīvē no paša sākuma bijusi ļoti liela, daudz lielāka nekā tas parasts vecajās kapitalisma zemēs. Pirmkārt, jau augstāk norādīts, ka objektīvi trūka iespējamības nedaudzos gados radīt pietiekoši daudz kapitāla vai iepludināt tādu no ārienes. Valstij pašai neizbēgami vajadzēja lūkot izlīdzēties ar saviem spēkiem un līdzekļiem; tai vajadzēja izvērsties it kā par kapitalistu,

resp. par kapitāla radītāju, par uzņēmēju un par līdzekļu devēju. To tā arī labprāt darija. Otrkārt „valsts socialisma” mācības un tendences bija ļoti dzīvas un atrada dzirdīgas ausis. Tās dažādās variācijās pauda nevien visādu veidu socialisti, kam valsts saimniecība bija principa lieta, bet praksē tās bieži aizstāvēja arī pilsoņu pārstāvji, lai tādā ceļā viņu aizstāvētām grupām sagādātu līdzekļus dzīves atjaunošanai vai lauksaimniecības pastiprinātai celšanai. Beidzot, tās vajadzēja sekmēt arī tiem, kas kā ierēdņi ēda valsts vai citu publiski-tiesisku iestāžu un organizāciju maizi un kas meklēja šo ierēdņu balsis dažādās biežās vēlēšanās. Piem., valsts budžeta tiešas piemaksas lauksaimniecības celšanai no 5,5 mli. 1929/30. g. auga līdz 20 milj. 1934/35. g.

Bez tam nav nekad jāaizmirst, ka Baltijas valstis robežoja ar lielo austrumu kaimiņu, kur valdīja simtprocentīga socializācija ceļā uz komunismu, un kā arī autoritārajos režīmos, piem., Vācijā u.c. „valsts socialismu” un spaidu saimniecība (prof. Eukena „Kommandowirtschaft”), bija nevien taktikas, bet programmas jautājums.

Sakarā ar šīm valdošām tieksmēm valsts lielā nozīme saimnieciskajā dzīvē izpaudās nevien valsts budžeta saimniecībā, bet ne mazāk arī kreditsaimniecībā.

Jau pirms 15. maija 1934. g. visas lielākās kredītbankas bija valsts autonomi uzņēmumi. Tādas bija emisijas jeb Latvijas Banka, kuru gan sākumā pēc Anglijas parauga projektēja dibināt kā privātu akcījbanku, kā arī Valsts Zemes Banka un Latvijas Hipotēku Banka. Ar šo galveno banku palīdzību valsts turēja savās rokās kreditsaimniecības pavedienus un iespaidoja visu saimniecisko dzīvi. Ciešās saites starp valsti un šīm bankām vislabāk atspoguļoja banku padomju sastāvs, kur sēdēja politisko partiju pārstāvji.

Pēc 1934. g. valsts loma kreditsaimniecībā faktiski pastiprinājās, likvidējot vairākas privātas kredītiestādes un nodibinot kaut arī privātas akcījsabiedrības veidā Latvijas Kredītbanku. Pēdējai uzticētas nevien parastās banku funk-

cijas, bet ievērojama daļa autoritarās valdības saimniecības politikas, atveseļojot vai likvidējot grūtībās nonākušus pasākumus, dibinot jaunus lieluzņēmumus, vai pārkārtojot parādus, tos samazinot vai vienkārši dzēšot. Tāpat jaundibinātai Latvijas Zemnieku Bankai piešķirti paplašināti bankas uzdevumi. Abu šo banku bilances tad arī ātri auga.

1933. g. darbojas 17 privatas akcījbankas ar 84 milj. latu kopbilanci, bet 1938. g. tikai 7 bankas, bet to bilances kāpušas līdz 262 milj. latu. Visu pārējo 38 privatu kredītiestāžu (bez krājkasēm) bilances turpretim tikko sasniedza 97 milj. Tās Latvijas Kredītbankas darbības sekas. Vienas pašas Latvijas Bankas bilances aktīvi 1939. gadā sasniedza 348 milj. latus, Valsts Zemes Bankas — 293, bet Latvijas Hipoteku Bankas — 136 milj latus.

Jau no šiem vispārējiem skaitļiem vien skaidri redzams valsts banku doimnejošais stāvoklis kredītsaimniecībā, ko pārspīlēti pastiprināja Latvijas Kredītbankas un Zemnieku Bankas dibināšana pēc 1934. gada.

Valsts saimnieciskie uzņēmumi gan valutas stabilizācijas laikā ap 1922. g. pakāpeniski samazināti. Bija atzīts un deklarēts, ka valsts pati ar savu smago ieredņņu aparātu negrib kļūt par rūpnieku vai tirgotāju. Šā principa ievērošanu prasa arī privatas uzņēmības un privatsaimniecības veicināšanas princips. Tomēr valsts rokās palika ļoti lieli īpašumi, kas prasīja arī apsaimniekošanu.

Valstij piederēja galvenā satiksme: 3222 km vai gandrīz visi dzelzceļi, pasts, telefons, telegrafs, radiofons, lielākā daļa ūdensceļu, daļa zemes ceļu un šoseju, arī sava jūras flote piederēja valstij (Valsts Kuģu Pārvalde). Dzelzceļos vien strādāja 7600, bet pastā, telegrafā, telefonā un radiofonā 6000 cilvēku. Tāpat valsts bija vienīgais lielais mežu īpašnieks. Bez tam valstij tieši vai netieši piederēja vairākas lielas fabrikas, kā dzelzceļu darbnīcas, Liepājas kara ostas plašās darbnīcas, VEF, spiestuves u.c. Valsts netieši ar Armijas ekonomiskā veikala palīdzību iespaidoja arī tirdzniecību nevien Rīgā, bet arī Daugavpilī un Liepājā. Pat apdrošināšanas nozare, kurā agrāk liela loma piekrita

ārzemju kapitalam un ārzemju pārapirošināšanas sabiedrībām, vēlāk lielā mērā pārņemta no Finanšu ministrijas Apdrošināšanas nodaļas. Par bankām un lauksaimniecību runāts jau iepriekš.

Tādā kārtā valsts tiešie saimniecības uzņēmumi izplesti plaši un iespiedušies visās dzīves nozarēs. Laimīgā kārtā drīz vien nostiprinājās veselīgs uzskats, ka valsts pati ar savu parasto un neizbēgami birokrātisko ieredņu palīdzību, pastāvot Valsts kontroles sausi formālai virsuzraudzībai, nevar pietiekoši sekmīgi veikt daudzus saimnieciskos pasākumus. Tādēļ mēģināja šos uzņēmumus iespējami atbrīvot no formalisma un dot to vadītājiem iespēju vijīgāk un patstāvīgāk rīkoties, nebaidoties no uzņēmēja riska un atbildības. Šinī nolūkā tos izdalīja no saimniecisko resoru parastās sastingušās organizācijas un budžeta shemas un atalgojuma kategorijām, pārvēršot par autonomiem valsts uzņēmumiem vai vēlāk pat par akcijsabiedrībām ar komerciālu darbvedību. Ar to novērsa daudzus ļaunumus un neracionalu rīcību, tomēr ar to vēl tālu nebija atrisinātas visas valsts uzņēmumu darbības problēmas.

Saimnieciskās dzīves socializācijas jautājums stāv daudz valstu saimnieciskās politikas centralā vietā. Šo pastiprināto socializāciju prasa socialisma ideoloģija; to nostiprināja ar daudzu gadu kara saimniecību un veicina nenokārtotie pēckara apstākļi ar daudzām smagām socialām problēmām un ar dzīves atjaunošanu.

Tomēr jāapzinās kardinalā izšķirība starp tām uzmanīgas socializācijas tendencēm, kādas vērojamas Amerikas Savienotās Valstīs (prezidenta Ruzvelta administrāciju veidā), Anglijas leberu vai Zviedrijas socialdemokrātu (G. Myrdala, Vigforsa u.c.) valdībās un starp socializācijas kustību Austrumeiropā un atsevišķi Baltijas valstīs.

Angļu-sakšu zemēs, tāpat Skandināvijā (Oslo konference un tml.) līdz šim valdījusi izteikta ekonomiskā liberalisma jeb Mančēstras ideoloģija un ilggadīga prakse; tā dziļi iespiedusies nevien uzņēmēju aprindās, bet ir dzīva lielākajā tautas daļā. Tur vēl pasaules karos nav pilnīgi

satricināts privatīpašuma jēdziens; individualiskam anglim vai pat zviedru strādniekam viņa nams un ģimenes māja ir vēl viņa pils. Tādēļ jau tur pabailīgi socializē tikai tādus lieluzņēmumus kā Anglijas Banku vai daudzas neracionālās ogļraktuves, bet Zviedrijā gandrīz puse dzelzceļu un lielākā daļa mežu atrodas privatās un akcijsabiedrību rokās (valstij pieder tikai ceturtdaļa); akcijsabiedrība pārvalda arī Stokholmas ienesīgos, diezgan dārgos ielu dzelzceļus un citus svarīgus sabiedriskus pasākumus. Prakse jau pierādīja, ka Amerikā prezidenta Ruzvelta piesardzīgā privatu elektrības, banku un citu lieluzņēmumu ekonomiskās darbības ierobežošana jeb administrācija uzdūrās uz tādu šo uzņēmumu un daļas sabiedrības pretestību, ka pakāpeniski nācās atsāties pat no šiem valsts iejaukšanās jeb „valsts socialisma” mēģinājumiem.

Baltijas valstīs turpretim jau ar pašām pirmajām valsts pastāvēšanas dienām valsts loma arī saimnieciskajā dzīvē bija noteicoša un ļoti liela. Uz ārieni tas visspilgtāki izpaudās agrarreformā un lauksaimniecības atjaunošanas darbā. Arī vēlākos gados privatsaimniecība un privats kapitāls šajā laikā un izpostītās zemes apstākļos nevarēja tādā mērā nostiprināties un izplesties un gūt tādu sabiedrisku nozīmi, lai sekmīgi un sabiedrībai pieņemami varētu pārņemt un veikt tos daudzus uzdevumus, ko tas veic vecajās kapitalisma zemēs. Valsts iejaukšanās un valsts saimniecība tādēļ te izplesta plaši; tā nav tikai valsts kārtota saimniecība, bet daļēji valsts tieša saimniecība te savienota ar „valsts socialismu.” Tādēļ jau arī Baltijas valstīs nebija tikdaudz aktuāls jautājums par vēl tālāku socializāciju, cik par valsts pārņemta vai tai pakļautā saimniecības sektora pareizu un racionālu apsaimniekošanu un administrāciju vai pat daļēju reprivatizāciju. Pēdējā kļūst jo aktuāla ar pēdējā kara okupācijām.

Valstij pakļautās tautas saimniecības daļas lietderīga noorganizēšana un apsaimniekošana vispār ir tagadējā laikmeta visgrūtākais uzdevums kā kolektīvizētā Padomju Krievijas saimniecībā tā arī kapitalistiskās sistēmas zemēs.

Cik visspēcīga tagad arī jūtas valsts vara, tā tomēr redz, un agri vai vēlū tā būs spiesta atzīt, ka ar policejiskiem līdzekļiem, spaidiem un priekšrakstiem vien nedz dzīvi nedz saimniecību ilgi un sekmīgi nevar kārtot. Fabrikas var uz laiku pārvērst par kazarmēm, var miljonus dzīt spaidu darbos un spaidu noietnēs, var cilvēka personu neievērot, samīdīt, proletarizēt un turēt nabadzībā, bet tie nav pamati uz kuriem var būvēt nākotnes cilvēku darbu un laimīgu dzīvi. Tā galu galā ir noziedzība pret cilvēku (Verrat am Menschen) un sabiedrību. Par šo jautājumu agrāk minētais V.Röpke raksta: ja tirgus saimniecība mācījusi ar pātagām, tad kolektīvizeta komandas saimniecība pārmācīs mūs ar skarpioniem. Saimnieciskās dzīves pilnīgu politizēšanu un pakļaušanu valstij un partijai var diktēt tikai stiprās varas romantika, kā to pierādīja Latvijas okupācijas gadi. Tā ir un paliek tikai iedoma, kā to pierādīja nacionalsocialistiskās Vācijas un visu citu totalitāro režīmu bēdīgā un šausmīgā prakse.

Valsts lomu un nozīmi saimniecībā vispārējos vilcienos, protams, noteic valsts iekārta un sistēma. Pretēji liberālam un kapitalisma laikmetam, kuram raksturīgs bija arī politiskais liberalismis ar personas neatņemamām brīvībām jeb t.s. dabiskām tiesībām un parlamentāro demokrātiju, dažādu veidu autoritārie režīmi kāpina valsts varu līdz pat despotijai un līdz ar to atsevišķu personu pārvērs par savu aklu beztiesisku ieroci un līdzekli. Pretēji Marksa dogmatikai, ka ekonomika un tehnika noteic sabiedrības attīstību, bet politika ir tikai ekonomikas virsbūve, politika arī Padomju Savienībā iespaido saimniecisko dzīvi. Neviens angļu klasiskās tautsaimniecības skola un tās epigoni, bet arī 19. g.s. otrajā pusē pat socialisti Ferdinands Lasals apgalvojis, ka valstij pildams tikai valsts naktssarga pienākums, t.i. tai jā rūpējas par pilsoņu iekšēju un ārēju drošību, bet pārējās dzīves nozarēs nav jāiejaucas. Valsts vara pēdējos gadu desmitos turpretim vairākās totalitārās valstīs atkal tāpat kā sirmā senatnē kļuvusi par bibelisko fantastisko nezvēru Leviatanu, kas ar savu despotisko va-

ru aizēno visas citas dzīves nozares un apspiež cilvēkus.

Tā ir divu pasaļu un sistemu sadursme un cīņa, ko vissāpīgāk izjūt tās zemes, kuras, piem., Latvija atrodas šo divu sistemu pierobežā un visasāko cīņu laukos. Latvijas brīvvalsts kā demokrātiska republika Rietumeiropas garā atzina privatīpašumu arī ražošanas līdzekļiem un līdz ar to arī privātu saimnieku uzņēmību un iniciatīvu. Valstij līdz ar to jāpieļauj privāta saimnieka pašdarbība un zināmā mērā jāreķinājas ar to. Ja valsts negrib vai nevar visu socializēt un pārņemt savās rokās, tad tai arī jāatrod īstais ceļš un veidi, kā sadarboties ar šo privāto saimniecību kopību un kā to iedarbināt kopēju ekonomisku un valsts mērķu sasniegšanai.

Pēc pirmā pasaules kara ekonomiskas restaurācijas idejas bija dzīvas tādā nozīmē, ka iedomājās, ka arī pēc milzīgiem kara satricinājumiem, iestājoties „normaliem” t. i. miera laika apstākļiem saimniecības dzīve ritēs atkal tādā pat gultnē un tādā pat veidā kā pirms kara izcelšanās 1914. gadā. Aizmirsā, ka pasaulē notikušas nevien lielas politiskas pārvērtības un revolūcijas, bet ka sakarā ar tām arī saimniecības pamati jeb struktūra sākusi pārmainīties. Visās pirmās starptautiskās pēckara konferences tādēļ arī noritēja vēl ekonomisko brīvību un liberalisma garā. Tikai pasaules smagās saimnieciskās krīzes satricinājumi 1929/30. g. asi parādīja, ka arī starptautiskā saimniecība sabangota un daudzu pretrunu pilna un ka tās miera ceļā nebūs pārvaramas.

Latvijas brīvvalsts saimniecisko aprindu līdzdarbība saimnieciskā politikā visvairāk bija paredzēta biedrību un organizāciju veidā. Vēl gan pastāvēja vecās krievu laiku nopelniem bagātās 3 biržu komitejas (Rīgas, Liepājas un Ventspils), bet to funkcijas arvien samazinājās un beidzot palika tikai viena pati Rīgas Biržas Komiteja, kuras vadība pārgāja latviešu rokās (prof. E. Birkhans),

Blakus vācu privātai tirgoņu kamerai un minoritatu tirgotāju rūpnieku biedrībām darbojās arī latviešu rūpnieku, latviešu tirgotāju biedrības u. c. organizācijas. Tāpat kā

lauksaimniecībā arī pārējās saimniecības nozarēs pastāvēja daudz dažādu organizāciju, kuras saskaņot kopējam darbam bija grūti. Pie resoriem, piem., pie finanšu ministrijas nodibinātai finanšu vēlāk saimniecības padomei tikai retos gadījumos izdevās noskaidrot kopēju saimniecisku domu, bet noorganizēt kopēju iedarbīgu akciju neizdevās, jo tai kā padomdevējai iestādei nebija vajadzīgo pilnvaru.

Saimniecisko aprindu un praktisko darba darītāju kā arī strādnieku arodbiedrību organizeta iesaistīšana ir nepieciešama un svarīga valsts saimnieciskās politikas praksē. Interesu sašķeltība, neilgie piedzīvojumi un apvienojošo organizāciju trūkums tomēr neatļāva valstij reālā un pilnā mērā izmantot pat tos nedaudzos saimnieciskos un sabiedriskos spēkus, kādi bija radušies. Šo neveiksmi iespaidoja arī parlamentārā prakse, kas greisirdīgi baidījās, lai valdība neatņem tās iedomātās prerogativas un pārāk nepakļautu sev sabiedrību. Autoritarā režīma mēģinājumi kameru veidā korporatīvisma garā gan centās novērst agrāk novērotos sadrumstalotības trūkumus, bet neveda un nevarēja dot cerētos rezultātus.

Sabiedrības un saimniecības praktiķu līdzdalība tagadnes tautas saimniecībā demokrātiskā valstī ir nepieciešama, un valsts uz to balstās. Saimniecības demokrātiju, jeb labāki sakot saimniecības pašvaldību saprot dažādi un bieži pārprot, bet tas vairāk ir taktikas jeb formas, nekā principu jautājums. Saimniecības darbinieku pašdarbību un pašpārvaldi, visviens vai tie būtu uzņēmēji vai strādnieki nevienam apstrīdēt neizdosies. Arodbiedrības Anglijā vai Zviedrijā ir guvušas ļoti lielu nozīmi valsts darbā.

Tagad daudz tiek pārrunāts jautājums par nākamo pēckara saimniecības sistemu, nostādot arī šinī gadījumā alternatīvu: brīva vai spaidu saimniecība, kapitalisms vai kolektīvisms, Mančestra vai Maskava, it kā šīs divas sistēmas būtu tik sacietējušas, nemainīgas, ka tās nepazitu nekādu pārejas formu vai mikstinājumu. Daži gan nenoteikti runā arī par trešo it kā vidusceļu, vai par neomerkantilismu u. tml., par jaunkapitalismu, bet arī tādā gadi-

jumā pamatdoma paliek, t.i. paliek pilsoniska nevis socializeta saimnieciskā iekārta. Patiesībā Baltijas valstis katra savos konkrētos apstākļos, ar samērā labiem panākumiem šo V.Röpkes ieteikto „trešo ceļu” jau praksē izmēģinājušas. Panākumi būtu bijuši vēl labāki, ja pasaulē nebūtu bijis tik daudz traucējošu apstākļu un ja šo valstu darbības laiks būtu bijis ilgāks.

IX PASAULES SAIMIECĪBA UN MAZĀS VALSTIS

Tagadējā specializācijas un tehnikas laikmetā katra pat mazākā valsts ir tūkstoš saitēm saistīta ar ārpasauli. Visus šos starptautiskos sakarus grūti pat uzskaitīt, bet to skaits nemītīgi aug. Saimnieciska rakstura kopsakari, kopā ar visām atsevišķo tautu saimniecībām sastāda *pasaules saimniecību*.

Par kādas tautas saimniecību sauc mērķtiecīgu zināmas valsts iedzīvotāju vajadzību apmierināšanas procesu. Pēdējam pat atsevišķā valstī trūkst viena kopēja noteicoša centra; tādu izveidot nav izdevies arī padomju plānsaimniecības valstij, jo to veido valsts vara un stichijiski saimnieciski spēki, kuros tautsaimniecības zinātne cenšas atrast saimnieciskus „likumus.”

Vēl grūtāki iedomāties tādu kopēju vadošu centru visas pasaules 2,2 miljardi cilvēku dažādu vajadzību apmierināšanai, jo saimnieciskā darbība norisinājas vairākās pasaules daļās, daudzās tautās un valstīs, visdažādākos dzīves un organizācijas apstākļos. Tādēļ runājot par pasaules saimniecību, tagad visbiežāk saprot tagadējam laikmetam raksturīgo starptautisko saimniecisko attiecību kopību, nostādot to zināmā mērā pat pretstatā kādas atsevišķas tautas saimniecībai.

19. g.s. otrajā pusē, kā veselīga reakcija pārāk vispārinātai (deduktīvai) angļu tautsaimniecības skolai, izauga spēcīgs *vēsturiskais tautsaimniecības virziens*, uzplaukstot sevišķi Vācijā (Rošers u.c.). Tas teica: saimnieciskā dzīve visos laikos un visās zemēs nekad nav bijusi vienāda; lai to pareizāki saprastu, saimniecības vēsturē tāpat kā vispārējā vēsturē nosakāmi nedaudzi raksturīgi laikmeti. Ši-

nī nolūkā minēja vairākas schemas, bet vizizplatītākā bija K. Büchera: sākumā pastāvējusi slēgta mājsaimniecība (oikoss), to nomainījusi pilsētu saimniecība, kurai sekojusi tautas saimniecība un tagadnē pakāpeniski izaugot pasaules saimniecība. Ne visur šīs četras pakāpes sekojušas viena otrai un ne vienmēr viena pakāpe aizstājusi otru. Patiesībā tā ir tikai ļoti raibās un sarežģītās dzīves teoretisks iedalījums.

Pēdējo, pasaules saimniecības posmu, pats minētās shēmas autors nemaz vēl nemin; tas tikai vēlāk pievienots papildinājumam un tagad neizteic vis tik daudz dzīves īstenību, cik saimniecības vēsturnieku klasifikācijas vajadzības.

Pēdējo gadu desmitu starptautiskās saimniecības attiecības (pasaules saimniecība šaurākā nozīmē) kārtojās saskaņā ar šādiem vadošiem principiem: 1) brīvas tirdzniecības principu, 2) zelta valutu un 3) vislielākās labvēlības principu saimnieciskos līgumos.

1) „Valējo durvju” jeb brīvas tirdzniecības un konkurences princips arvien tika uzskatīts par vadošo. Saskaņā ar veco saimnieciskās brīvības liberalismu neviena zeme un neviena valsts nevar un nedrīkst noslēgties no ārpusaulē ar kādiem sevišķiem norobežojumiem vai nolīgumiem. Privātai iniciatīvei, saistītai ar privatīpašumu, un brīvai konkurencei jāļauj darboties visā pasaulē, jo to prasot saimniecības sekmīgāka attīstība; to prasot arī personīga un politiska brīvība. Tie ir tie paši vecie anglo-sakšu zemju liberalās saimniecības optimistiskie principi, pie kuriem tās sīksti turējušās visā kapitalisma laikā, kurus tās griebeja atdzīvināt pēc pirmā pasaules kara un par kuriem tās stāv arī tagad.

Apstākļi pēdējā laikā, protams, lielā mērā mainījušies, tomēr tie noteic tikai veco principu citādu pielietošanu konkrētos apstākļos, bet nekādā ziņā neļauj satricināt pašus šos pārbaudītos pamatus. Ja daudz, tad dažbrīd runā par kapitalisma pēdējo, augstāko pakāpi, vai par vēli no kapitalismu prof. Vernera Sombarta uztverē. Varētu var-

būt runāt par jaunkapitalismu jeb V.Röpkes trešo ceļu, t.i. humanizēto saimniecību, bet tas jau nozīmē tikai tā paša kapitalisma pārveidošanos, pieņemot jaunus veidus sakarā ar valsts varas aktivāku iejaukšanos saimnieciskā dzīvē.

Jau tūlī pēc pirmā pasaules kara, nodibinoties padomju varai Krievijā, pasaules saimniecības principu vienības ideāls pašos pamatos tika laužts un tāds tas kolektīvizetas autarķiskas plānsaimniecības veidā palicis līdz šai baltai dienai. Tāpat kopš 1929/30. g. krīzes daudzi senākās brīvā tirgus saimniecības paņēmieni tika atmesti un to vietā stājās tādi asi neparasti starptautisko saimniecības attiecību kārtošāns veidi, kā valutas un importa regulēšana, resp. nolīgumi, kontingentu sistēma, kļirīga norēķini, iecerotāju un emigrantu neielaišana un tml. Tos praksē piemēroja daudzas valstis ilgu gadu, kaut arī teicās idejiski atzīstot liberalo tautsaimniecību. Tāpat pastāvēja apmēram simts starptautisku sindikātu jeb monopolorganizāciju. Otrās pasaules karš sākās ar šo valsti regulētās saimniecības kārtību un tās vietās tad stājās totalā kara saimniecība, kas pastāvēja 6-7 gadus un dziļi jo dziļi iespaidās tautu dzīvē. Kad un kā sajauktā un saraustītā pasaules saimniecība atkal atgriezīsies „normalajās” slīdēs, mēs nezinām, jo pēc diviem gadiem, kamēr apstājusies kara ieroču darbība, tikai sākušās darboties starptautiskas konferences un apspriedes, kurām vajadzētu spriest un lemt par saimniecības dzīves atjaunošanu un atveseļošanu. Kapitalisma un socialisma sistēmu pretešķības paasinājas.

2. Brīvās tirgus saimniecības norisi pasaulē agrāk pieļāva praktizēt *zelta valutas princips*. Tas bija tāds norēķināšanās un maksājumu veids, kas bija pieņemams un izdevīgs līgumslēdzējiem jeb kontrahentiem dažādās zemēs un dažādos mainīgos tirgus un banku operāciju apstākļos. Kaut arī zelta cena nav nemainīga bet atkarīga no jaunām zelta raktuvēm, no jauniem tehnikas paņēmieniem kā arī no zelta raktuvju īpašnieku monopolorganizācijām, tomēr zelta valuta bija noteiktāka un stabilāka nekā papīra valutas vai pat manipulētās valutas. Pie tās tad arī turējās

līdz pēdējam, kā to darīja, piemēram, Eiropas zelta bloka valstis. Tomēr to skaits arvien palika mazāks: Francija, Šveice, Holande. Viena pēc otras Eiropas valstis bija spiestas atteikties no zelta standarta. Kad pasaules bagātākās zemes — Lielbritānija un A.S.V. katra aiz saviem iemesliem bija novērsušās no zelta, tad mazākās zelta bloka zemes šo vispārējo kustību aizturēt vairs nevarēja. Šinī sakarībā tad arī turpinājās kapitalu „bēgšana” no Eiropas, kas zīmīgi vēstīja par tuvējām briesmām, un zelta nepiedzīvota aizplūšana uz A.S.V. Speciāli izbūvētās krātuvēs tur koncentrējās līdz 80% visa pasaules pārrēdzamā vai kustīgā zelta, pārvēršot šo zemi par galveno pasaules naudas biržu un kreditoru.

Pirmais pasaules karš izskanēja ar sāpīgiem sociāliem satricinājumiem un ar vairāku valutu pilnīgu sabrukumu, kas Eiropas tautām nesa daudz posta un ciešanu. Vai otrā kara beigas būs laimīgākas šinī ziņā, nav nekāda iemesla vēl domāt. Eiropa pati ir palikusi finansiāli un saimnieciski nespēcīgāka, bet starptautiskie apstākļi kļuvuši vēl sarežģītāki. Tādēļ nomierināt un stabilizēt starptautiskās saimnieciskās attiecības līdzšinējā veidā būs grūti ar zelta valutas palīdzību vien.

Tautu Savienības nodibinātā starptautisko maksājumu banka Šveicē varēja izlīdzēt tikai maznozīmīgos gadījumos (Austrija). Vai nākotnē citas līdzīgas pasaules bankas nozīme varētu būt daudz lielāka, jāšaubās, jo tādā gadījumā tai vajadzētu kolosālu līdzekļu. Jaundibinātā „pasaules banka” tikai pēc ilgāka starplaika sāka spriest par pirmo aizdevumu (Francijai u.c.).

Naudas jautājumus daudzi gribētu tikpat vienkārši izkārtot kā valodas jautājumus. Viņi teic: kādēļ vajadzīgas daudzas grūtas valodas, kad varētu iztikt ar nedudzām vai pat ar vienu pašu mākslīgi konstruētu esperanto valodu? Kādēļ vajadzīgas daudzas nacionālas naudas, kas tikai apgrūtina dzīvi un norēķinus, ja varētu pastāvēt nedaudzas spēcīgas valutas vai viena pati Eiropas vai pasaules nauda. Dzīve tomēr neļauj vadīties no fantāzijām, bet iet savu

patstāvīgu gaitu. Tikko minētās domas nav jaunas, bet ar to realizēšenu neveicas un nevar veikties.

3) Pasaules saimniecībā, kuru vada brīvas tirdzniecības un zelta valutas principi, atsevišķas valstis tāpat kā atsevišķi uzņēmumi vai indivīdi savas saimnieciskās attiecības kārtoti brīvi līgstot un vienojoties savā starpā. *Saimnieciskie līgumi ar vislielākās labvēlības principu* tad arī bija visparastākais starptautisko attiecību kārtojums. Visas tās priekšrocības, ko divi līgumslēdzēji piešķīra viens otram, automatiski jādod arī visām tām valstīm, kas ar kādu no tikko minētām divām valstīm slēgušas līgumus. Tādēļ jau arī muitas tarifos parasti paredzētas divas likmju grupas: viena valstīm, ar kurām nav slēgti līgumi, un otra valstīm, ar kurām tādus noslēdz.

Šādi divpusēji līgumi tieši izriet no vadošā brīvās konkurences principa. Tāpat kā vispārējā saimnieciskā dzīvē, tā arī valstu attiecībās dabiski paceļas daudzi jautājumi: vai tad abas līgumslēdzējas puses ir vienādas un vienlīdz stipras? Vai lielais neapspiež mazāko? Vai dažām tuvākām kaimiņvalstīm nav jādod tādas priekšrocības, kādas citiem dot nenākas? Un beidzot — vai vienmēr jābūt tikai diviem partneriem, vai piemēram trīs Baltijas valstis nevar visas uzstāties kopēji (multilaterie līgumi).

Taisni šini saimniecisko līgumu praksē visspilgtāki izpaudās atsevišķu tautas saimniecību attiecību kārtojums. Bet jau līdz šim iezīmējas dažas atšķirīgas pazīmes. Tā Baltijas valstīm pastāvēja Baltijas klauzula, kas pieļāva tām piešķirt vienai pret otru tādas labvēlības vai priekšrocības, ko tās nevienai citai valstij pasaulē nepiešķīra, noejot pat līdz muitas unijai (Latvijas-Igaunijas). Tāpat vidus Donavas valstīm pastāvēja t.s. Mazā antante, kas šo valstu starpā kārtēja Donavas upes satiksmes un citus jautājumus. Bet viszīmīgākais bija pēc saimnieciskās krīzes Lielbritānijas jeb Common wealth 1932. g. noslēgtais Otavas nolīgums, kas visas britu imperijas sastāvdaļas gribēja ciešāk saslēgt kopā un veicināt savstarpēju preču apmaiņu. To tās praksē arī panāca.

Ar šiem pāris piemēriem uzsvērts, ka jau līdzšinējā līgumpraksē paraleli parastiem divpusējiem līgumiem arvien vairāk nostiprinājās veselu valstu grupu līgumi vai *saimnieciski bloki*. Acīmredzams, ka to nozīme nākotnē augs, sevišķi mazāko valstu starpā, kaut gan to forma vēl ir neskaidra. Šo saimniecisko bloku ideju uztvēra nacionalsocialistu Vācija un ar tai parasto ekstremismu izteica savas *saimnieciskās lieltelpas ideoloģijā*. Ar vēstures piemēriem (A. Österheld *Wirtschaftsraum Europa* 1942, u. c.) centās pierādīt, ka jau kopš seniem laikiem pastāvējusi dažu uzvarētāju lielvalstu vēlēšanās pakļaut sev politiski vai saimnieciski iespējami plašākas teritorijas. Vai tā bijusi senā Spānija, Filipa II valsts vecajā un jaunajā pasaulē, kur nekad nav norietējusi saule, vai tās bijušas Kārļa Lielā vai Napoleona imperijas, — visas tās centušās apvienot savā pārvaldīšanā daudzas zemes un tautas. Bet tie bijuši gan brutali iekarojumi vai arī tikai politiski veidojumi, kas ilgam laikam nav devuši cerētos panākumus taisni tādēļ, ka tiem trūcis saimnieciska pamatojuma un vajadzīgās ekonomiskās organizācijas.

Turpretim Hanzas savienība, nemaz nebūdama valstu organizācija, pastāvējusi vismaz 300 gadu un bijusi spēcīgāka par toreizējām Ziemeļeiropas atsevišķām valstīm. Šī saimnieciskā vara un organizācija tad nu tiek speciāli uzsvērtā un izcelta ne jau tādēļ, ka šo ideju paudējs būtu marksistiskā vēsturiskā materialisma piekritējs, vai ka viņi būtu atteikušies no valsts varas un politiskās vadonības dievināšanas un valsts dzīvi gribētu nodot tirgoņu un banku viru rokās. Taisni otrādi, — tas tiek darīts tādēļ, lai valsts varu vēl vairāk nostiprinātu un lai tās valdīšana izplestos jo plaši un tā pastāvētu ilgus gadus. Ja 19. g.s. 80-os gados naudīgi un uzņēmīgi Hamburgas lieltirgotāji ieguva privatas tirdznieciskas kolonijas Dienvidāfrikā un vēlāk tās uzdāvināja Vilhelma II ķeizarvalstij, pēdējā no tā neko nezaudēja, bet gan daudz iemantoja. Ja vācu kuģniecības lielfirma Hamburgas Lloids centās veikt līdzīgu darbu kā tāda pat nosaukuma angļu pasaules kuģ-

niecības uzņēmums, un tādā ceļā mēģināja panākt vācu kundzības nostiprināšanos pasaules jūrās, tad šī saimnieciskā darbība tikai papildināja un sekmēja Hitlera Vācijas pasaules iekarošanas plānus.

Vāciešu lieltelpas saimniecības idejas aizstāvji vēlējās šīnī lieltelpā ietilpināt iespējami lielāku platību. Ja to nevarētu sasniegt tiešā militārā vai politiskā ceļā vien, tad tas jāmēģina sasniegt un nostiprināt ar ekonomiskā spēka līdzekļiem, jo pati Vācijas ķeizarvalsts pamatos taču bija dažu vācu valstu muitas līgumi. Viņi nerunā tikai par Eiropu vien kā par vācu lieltelpu; taņī ietilpinātu arī visu Eiropas Krieviju līdz pat Uraliem un daļu Ziemeļāfrikas, jo Eiropai trūkstot tropu joslas. Turpretim britu salas viņi savā lieltelpā kā svešu spēcīgu elementu negribēja uzņemt, jo, raugi, britu imperijas lielākā daļa atrodoties ārpus Eiropas un tā ar Eiropas kontinentu nees* t saaugusi.

Šīnī iecerētā Eiropas saimnieciskās lieltelpas centrā, protams, atrastos Vācija kā šīs telpas valdniece un kodols. Valststiesiskās formas, kas savienotu šo 16-20 milj. km² milzu telpu ar vismaz 350 milj. iedzīvotāju, varētu būt ļoti dažādas. Tās būtu tieši pārvaldāmās zemes kā Polijas ģenerālgubernatura, tie būtu protektorati pašā Eiropas sirdī, kā Čehija; tās būtu jaunizgudrotās blakus zemes (Beiland), kā mākslīgi veidotā lielā Austrumzeme jeb Ostlande vai Ukraina; beidzot tās būtu tiešas kolonijas Eiropā vai Afrikā. Valsts tiesību zinātne vāciem neradītu nekādas grūtības šīs teritorijas organizacijā, jo bija atklāti pateikts, ka vecie Eiropas tiesību jēdzieni ir par šauriem dinamiskai kustībai, kādēļ tie revolucionārā kārtā atmetami vai jaunveidojami.

Lieltelpas saimniecības idejas būtība ir kolosālas centralizētas autoritāras imperijas (Reich) radīšana. Šīs imperijas atsevišķām sastāvdaļām nav dodama nekāda politiska ne saimnieciska autonomija vai pašnoteikšanās, arī ne Polijai vai Ukrainai ar tās 30-40 milj. mazkrievu. Tās policejiski vadāmas no vienas vietas — Berlīnes, vispirms pakļaujot tās ekonomiski. Ostlandei, piem., mēģināja dot

zemes," bet savus tautiešus sūtīt darba dienestā uz Vāciju.

Patiesībā nacionalsocialistiskās vācu lieltelpas saimniecības ideoloģija ir 20. g.s. lielimperialisma spilgts izpaudums, pie kam šī imperialisma objekti neatradās vis vairs Azijā vai Afrikā, bet pašā Eiropā; tie ir visa Eiropa.

Jau pirmais pasaules karš liecināja, ka 19. g.s. nodibinājies lielvalstu līdzsvars ar Lielbritāniju centrā (pax Britannia) ir nopietni un pamatīgi sagriļojies. Lielvalstīm nebija vairs iespējas iegūt jaunas kolonijas, jo visa zemes lode un zemes bagātības jau bija sadalītas. Atlikās tikai vienai lielvalstij izspiest vai pārvarēt otru. Šinī nesaudzīgajā pasaules karā Mārsa lāime drīz atstāja vienu rivalu pēc otra. Bet katram bija skaidrs, ka cīņai jāmobilizē plašākas teritorijas un veseli valstu bloki un kontinenti. Tādēļ jau arī otrajā karā nerunāja vairs par Vāciju, bet par Lielvāciju, vai arī par Itālijas imperiju. Japana reprezentēja nevis vairs savas nelielās salas, bet visu milzu Austrumāziju, un A.S.V. gandrīz vai visu Amerikas kontinentu. Tāpat Padomju Savienība, būdama jau tagad ar 21 milj. km² pēc lieluma otrā valsts pasaulē, ar necerētu neatlaidību un mērķtiecību centās izplest savu socialistisko lielvalsti, lai pēc tam nestu socialisma „paradīzi” un laimi visai pasaulei. No daudzo *Padomju Savienības problēmu* kopas mūs šoreiz var interesēt tikai daži saimnieciski jautājumi.

Okupējot 1940. g. Baltijas brīvvalstis, padomju vara sākumā gan deklarēja, ka tā neskārs pašos pamatos tur nostiprinājušos privatsaimniecisko sistemu. Zemnieks varot tāpat kopt savu zemi un paturēt savu sētu, ja tikai viņa saimniecības kopplatība nepārsniedz 30 ha. Nekādi kolchozi nedraudot, ja tikai zemnieki paši tos negribēšot. Tāpat fabrikantam jāpaliekot savā vietā un jāpalīdzot ar savu darbu celt ražošanu.

Jau tad izrādījās, ka tā ir tikai boļševistiskā mainīgā taktika un ka ļoti drīz sekoja gan nacionalizācijas, gan pilnīga dzīves pārkārtošana pēc tā paša Padomju Savienībā izaugušā internacionalizētā krievu šablona, nerēķinoties ne

ar kādām ģeografijas, vēstures, etnografijas vai kulturas īpatnībām. Austrumeiropas okupācija un tur piekoptā boļševisma prakse tikai apstiprināja jau zināmo patiesību, ka padomju kolektīvisms grib palikt pilnīgi vienvēidīgs un praksē ne par matu neatkāpsies no savām politiskām un ekonomiskām pamattezēm. Līdz ar to sabruka visi agrākie prātojumi par to, ka Eiropā komunisms pieņems citādu ārēju veidu, vai ka padomju iekārta izaugusi Krievijā un ka tā tikai tur, vai Azijā, piem., Ārējā Mongolijā, var pastāvēt, bet nav piemērota Eiropas apstākļiem.

Padomju Savienība, izplešot savas robežas un iespaidu joslas, kā teorijā tā praksē neizbēgami un konzekventi nes sev līdzīgu padomju iekārtu un ar to saistīto kolektīvisma sistemu un plānsaimniecību. Pēdējā ir naidīga visu veidu kapitalismam un pieteikusi tam cīņu uz dzīvību un nāvi. Šīs nepārtrauktās jeb permanentās revolūcijas un cīņas raksturs noteic Padomju Savienības valsts un saimniecības organizāciju. Tā ir reti centralizēta kareiviska varas organizācija ar komunistisko partiju priekšgalā. Kaut arī Padomju Savienība juridiski skaitās par vairāku valstu jeb padomju republiku savienību, faktiski atsevišķām republikām ir gauži maza teikšana un patstāvība. Sevišķi neuzticīga centrālā vara ir pret nacionālām nomaļu republikām, kā to spilgti rādīja Gruzijas piemērs 1924. g. vai vēlāk Baltijas valstis, jo tā baidās, ka nacionālās tieskmes ir iznīdējamās buržuazijas izpaudums. Tai vajadzīga tauta (folklori), bet nevis nacija kā politiska vienība.

Jau pats viņas kodola jeb *Krievijas Socialistiskās Padomju Federatīvās Republikas* veids un apmēri norāda uz to nesamērojami lielo un noteicošo vietu, kāda tai paredzēta komunisma valstī. Krievijas republika viena pati 1939. g. aizņēma no 21,2 milj. km² ar 147 milj. iedzīvotājiem pāri par 16,5 milj. km² ar 109 milj. iedzīvotājiem (nepilni 75%). Tā stiepjas no Baltkrievijas cauri visai Sibīrijai līdz Klusajam okeānam. Dabiski, ka ar savu masu vien tā nospieda pārējās republikas, kas ģeografiski bija it kā krievu lielrepublikas piedēkļi.

Nevien politiskos, bet arī saimnieciskos jautājumos, skaņā ar plānsaimniecības dogmu, visi norādījumi un vadība nāk no viena centra — no Maskavas un neizbēgami noved pie nepieredzēta birokratisma un centralizācijas.

Leņins kādreiz padomju varas bērna gados izteicis skaļu aforismu, ka socialismis nav nekas cits kā skaitļošana jeb statistika (socializm eto učot). Skaitļošanas psihōze dažbrīd ieviešas arī pilsoniskā zinātnē un praksē. Tagad šis lozungs pārvērties praksē. Plašajā padomju zemē visam jānotiek pēc iepriekš vienas pašas plāna komitejas paredzēta plāna. Šis plāns jāpārbauda, tādēļ katram nepārtraukti jānorēķinājas, jāziņo un jāraksta. Šis nepārtrauktais plāns un bēdīgi pazīstamā „grafika” tika uzspiesta arī Latvijā. Tas kā apputējis zirnekļa tīkls apņēma visu dzīvi un katru individu atsevišķi. Tas nomāca katru iniciatīvu, radīja bezjēdzīgu birokratismu un sastingumu.

Šī plānsaimniecības prakse tāpat kā politiskā policija apņēma visu milzu Padomju Savienību visviens, vai atsevišķās tās daļas saucās par padomju republikām, vai vienkārši par autonomām republikām vai apgabaliem.

Bez tam arī padomju lieltelpā arvien vairākas saimnieciskās dzīves nozares pakļāva tieši centralai valdībai Maskavā. Nevien muiņas un monopolizētās ārtirdzniecības lietas pārzināja Maskavas komisariāti jeb vēlākās ministrijas, bet arī visas naudas, banku, finansu un budžetu, arī plānošanas jautājumus izšķir centralā vara, nevis atsevišķās valstiņas jeb padomju socialistiskās republikas.

S.N. Prokopovičs savā 1944. g. Šveicē izdotajā grāmatā par Krievijas saimniecības dzīvi padomju varas laikā, tomēr pareizi aizrāda, ka to ministriju skaits, kas formāli padotas vietējām padomju republikām, nevis aug, bet jūtami samazinājas. Nevien visas kara vajadzību iestādes, visa plašā satiksme, bet arī visa smagā rūpniecība (metallrūpn., ķīmijas u.c.), visas spēkstacijas un elektrotehnika, celtniecība, pat augstskolu lietas nodotas centralizētām Maskavas iestādēm ar saviem speciāliem orgāniem katrā republikā.

Jau pirmajā pasaules karā abas šīs imperialistiskās lielvalstis gulēja drupās. Uzvarēja lozungs: bez aneksijām un kontribucijām. Nevien imperijām neizdevās uzsūkt sevi jaunas zemes un tautas, taisni otrādi — no Ledus jūras līdz Grieķijai izauga vairākas jaunas nacionālas valstis. Izrādījās, ka nacionalitātes princips atdzima ar jaunu spēku un tautu pašnoteikšanās princips Eiropā guva necerētu uzvaru. Par to tad teica, ka tā ir viena no lielākām idejām un katra nacija, kas jūtas pilngadīga, grib kļūt par valsti un grib, lai to par tādu atzītu arī citi.

Kaut arī Austrumeiropas jaunās valstis pēc pirmā pasaules kara galvenā kārtā nodibinājās kā *barjera valstis* un bija piespiestas pie augstā austrumu valņa malas, to eksistence nebija tikai formāla, bet arī faktiskā; tās kļuva nevien politiski, bet arī saimnieciski patstāvīgas un neatkarīgas. Barjera valstu liktenis nekad nav patikams, jo tas atkarīgs no vairāku *politisku spēku līdzsvara*. Saimnieciski tas tomēr var būt pat izdevīgi, kā to rāda Holandes un Beļģijas vai daļēji Šveices piemērs. Arī Baltijas valstīm šis politiski ģeogrāfiskais stāvoklis nebija tik neizdevīgs, ka tās nevarētu saimnieciski pastāvēt. Latvija īsā laikā atjaunoja kara postījumus un sasniedza pat zināmu saimniecisku uzplaukumu. Tai nedraudēja arī tās briesmas, par kurām runā zviedru ģeopolitiķis R. Čellens šādi: „Maza tauta šauros apstākļos viegli iesligst veģetēšanā kā pieticīgs pilsonis aiz sava loga rūtīm mazpilsētā.” Tas varbūt varētu zīmēties uz kādām vecākām tautām, kas jau aizmirsušas savu romantisko brīvības vētru un cīņu laikmetu un padevušās komfortisma garam, bet nekādā ziņā uz jaunām revolucionāri-nacionālām zemēm.

Otrais pasaules karš šo politisko spēku līdzsvaru galīgi satricināja un pilnīgi izpostīja saimniecības dzīvi, bet imperialismis Eiropā neguva tādu uzvaru, kādu cerēja kara iesācēji un kādu tam pravietoja, piemēram, Oswalds Spenglers, paredzēdams, ka Eiropa piedzīvos jaunu ilgu cezarisma laikmetu. Otrais pasaules karš gan neizskanēja vairs ar tām jūsmīgām brīvības un nacionalisma idejām, ar kā-

dām beidzās pirmais. Tagadējais pēckara laikmets, kas pieredzējis tik daudz brutalitātes, mežonības, postījumu un nepavaldītas varas, ir daudz skeptiskāks un realāks, bet taisni tādēļ tas vairāk spiests uzsvērt brīvības, cilvēcības un tautu dzīves pastāvības nepieciešamību.

Nevalda vairs tik daudz centrifugalas, bet apvienojošas tendences. Ātrsatiksmes un vispār tehnikas straujais uzplaukums dabiski prasa pēc valstu un teritoriju formālas vai faktiskas saslēgšanās lielākās vienībās. Tas tomēr nav sasniedzams tikai ar iekarojumiem un ar rupju varu, iznīcinot cilvēku miljonus un no politiskās ģeografijas kartes patvarīgi dzēšot vairākas valstis. Pareizi saprasts nacionālitates un suverenitātes princips šādu dabisku attīstību neaizkavē un nedrīkstētu aizkavēt; tikai atrodami ceļi un jauni veidi, kādos šāda sadarbība izpaustos. Arī Baltijas valstis ir vēstures realitāte, jāatrod tikai iespēja tām ieslēgties lielākās valstu kopās.

Jau 1920. g., tūlīt pēc jauno valstu nodibināšanas, Baltijas valstis pareizi nojauta rūgto nepieciešamību pēc savstarpējas sadarbības lielākos vai mazākos *reģionālos blokus*. Bulduru konferencē 1921. g. ar ļoti plašu programmu piedalījās bez trim Baltijas valstīm arī Somija un Polija. Pēdējo no Baltijas valstīm drīz vien attālināja Viļņas jautājums. Somija jutās laimīga pievienojoties ziemeļu valstīm; palika tikai Igaunija, Latvija un Lietuva. Baltijas vārdu visparastāki lietoja triju, Igaunijas, Latvijas un Lietuvas, brīvvalstu kopējam apzīmējumam. Šī vārda kopība diemžēl nepaspēja vēl izveidoties par realitāti, kaut gan visa attīstības gaita to nepārprotami diktēja un noteikti to prasīja arī nākotnē. Baltijas valstu tirdzniecības klauzula, papildināta ar maznozīmīgu Krievijas klauzulu, deva pārāk maz. Latvijas un Igaunijas muitas unija bija gan plaši iecerēta, bet arī to nevarēja vēl izveidot. (Skat. Janis Volmars, Zollunion Lettland-Ēstland. 1934. Rīgā). Pilnīgu triju kaimiņvalstu saimniecisku kopdarbību apzināti kavēja arī daži ārēji spēki. 1939. g. Padomju Savienība asi pārmeta Baltijas valstu kulturalu un militāru sadarbību. Šāds

ciešas saimnieciskas sadarbības bloks Baltijas valstu starpā tomēr ir to saimnieciskas pašnoteikšanās pamatnoteikums.

Dr. Miķelis Valters savā pēdējā grāmatā „Die Probleme Europas” (Berne 1943) no Šveices kalnu augstumiem nostāda 41 200 km² lielās Šveices 19 kantonu un 6 puskan-tonu apvienoto valsti par labāko un pat par vienīgo paraugu etiskai, politiskai un saimnieciskai sadarbībai. Bez šaubām Šveicei augsto Alpu ielejās gadusimtu cīņās izdevies kaldināt stipru triju tautību un vairāku kantonu ciešu un ideālu, humanu sadarbības veidu. Austrumeiropas zemienes skarabajos vējos un lielu spēku sadursmēs tas var būt tikai par tālu skaistu ideālu vai sapni, kas var iedvesmot turienes īpatās sadzīves labāku uzbūvi.

Baltijas telpa ar apm. 170 000 km² un nepilniem 6 milj. iedzīvotāju tagadējā tehnikas un pasaules saimniecības laikmetā ir par mazu pilnīgas sabiedriskas darba dalīšanas un visu ražotāju spēku sekmīgai attīstībai. Baltijas valstu saimnieciskas sadarbības blokam tādēļ jāmeklē tirdznieciski-rūpnieciski pastāvīgi sakari ar apkārtējām zemēm.

Vispirms tā ir plašā *Krievijas teritorija*, kas visos laikos dažādos veidos saimnieciski tiekusies uz Baltijas jūru; tāpat Baltijas tautām šī teritorija arvien bijusi izdevīgu tirgu un jēlvielu vieta. Šie saimnieciskie sakari izplešami un izkopjami, to nesasniedzot ar politiskas varas, spaidu industrializācijas un kolonizācijas metodēm.

Padomju Savienība gan solās Baltijas valstis isā laikā pārvērst no agrarām par tehniski augsti attīstītām ziedošām socialisma padomju republikām. Šī aplaimošana tiktu uzspiesta ar varu, laužot līdzšinējo saimniecisko sistemu, iznīcinot tautas saimniecisko pamatu — mazaizniecisko lauksaimniecību un visu dzīvi faktiski pakļaujot centralizētai Padomju Savienības plānsaimniecībai. Lielfabrikas un kombināti, ko padomju vara bez šaubām industrializācijas nolūkos ierīkotu Baltijas ostu pilsētās, nebūs organiski izauguši no vietējiem apstākļiem un necels vietējo tautas dzīvi. Tās cels pēc Maskavas plāna, ģimja un līdzības. Tās

strādās visai „plašai dzimtenei” — Krievijai ar krievu izejvielām, mašīnām un ar krievu vadību un cilvēkiem.

Dažreiz cilāts arī vienas jūras jeb *cirkummarinā bloka* princips, mēģinot saimnieciski sasaistīt visas tās 9 valstis, kas bija nodibinājušās ap Baltijas jūru. Tā poļiem Gdīnā pastāvēja īpašs Baltijas institūts un žurnāls šīs idejas popularizēšanai. Bez mazajām šīnī blokā ietilptu tādas arī abas rivalizejošās lielvalstis — Vācija un Krievija, kas līdz ar to apdraudēja šī bloka eksistenci un darbību. Šo vienas jūras principu gandrīz realizēja Zviedrijas lielvalsts 17. g.s., iegūstot uz laiku virsvaldību par Baltijas jūru un līdz ar to kļūdamā par saistošo (centripetalo) spēku. Tagadējā satiksmes laikmetā jūrai pašai par sevi vien nevar būt vairs senākā nozīme; bez tam Baltijas jūrai pieejušo daudzo valstu sauszemes robežas izplūst uz visām pusēm.

Pēdējos gados bijis populārs *Ziemeļzemju bloks*, gan vairāk politiski kulturalā, ne tik daudz saimnieciskā nozīmē. Šīnī blokā bez vecajām vēsturiski saslēgtām Skandināvijas zemēm — Dānijas kopā ar Islandi, Zviedrijas un Norvēģijas iegāja arī Somija. Baltijas valstis arī mēģināja pieslieties šim blokam, kuram trūka ekspansijas tieksmju, tomēr saimnieciskie sakari veidojās gausi. Ar to radās milzu teritorija ar apm. 1,2 milj. km² un ar tikai 17 milj. iedzīvotāju. Kamēr Somija bija ārēji neiespaidota, tikmēr tā savus likteņus netraucēti varēja piesaistīt Ziemeļu blokam. Bet nacionālsocialistiskā Vācija jau neieredzēja šādu ziemeļnieku draudzēšanos; tāpat to neatzīst arī Padomju Savienība, kuras iespaids joslā iekļuvusi tagad Somija. Arī Islande jau atstājusi šo bloku.

Nav pašreiz tik daudz no svāra, kādas valstis var apvienot šis bloks un cik liela teritorija atrodas tā rīcībā. Interesanti ir triju skandināvu valstu faktiskie sadarbības veidi. Paturot katra savu pilnīgu saimniecisku patstāvību ar savām muitām, valūtām un ar savu likumdošanu, tās tomēr faktiski sazinās, saskaņojas un visādi atbalsta viena otru, gūstot labus panākumus sevišķi kara laikā, bez ārējiem spaidiem un pat bez trafaretas muitas unijas. Ļoti

var būt, ka šāds savā ziņā idealistisks saimnieciska bloka veids turpmākai Eiropas tautu saimnieciskai sadarbībai izrādīsies pārāk vaļīgs un nepietiekošs.

Otrā pasaules kara chaosā un drupās atkal no jauna atskanēja apvienotas Eiropas jeb Eiropas *federācijas doma*. Turpinoties līdzšinējai starptautiskai politikai un pasaules saimniecībai, Eiropa vienā cilvēka mūžā izsaukusi divus nepieredzētus pasaules ugunsgrēkus un ātriem soļiem tuvojas atkal nākamām nopietnām sadursmēm. Cilvēki ar šausmām raugās šini norisē un dabiski mēģina šādas katastrofas novērst vai vismaz tās mīkstināt.

Bezspēcīgās Tautu Savienības vietā pasaulē nodibināja Apvienoto nāciju organizāciju, kura domājams mēģinās labāki organizēties un atrast realāku spēku. Bet līdz ar to arī pašā Eiropā jāmeklē pēc jauniem, pilnīgākiem un labākiem sadzīves veidiem.

Eiropas federācijas doma radās jau vismaz 100 gadus atpakaļ Napoleona laikā. Pēc pirmā pasaules kara to sevišķi uzsvēra franču valstsvīrs Aristids Briāns un Vīnes grafs Kudenhove-Kalergi ar savu Paneiropas uniju.

Eiropas federācijas princips ir galvenā kārtā politisks vai juridiski-kulturāls, meklējot pēc jaunas valstu kopdzīves formas. Pretēji imperialisma, „lieltelpas” un diktatūru ideoloģijai, tas negrib iznīcināt un apspiest daudzās Eiropas valstis un tautas. Taisni otrādi, — tas atzīst Eiropas vēsturiski izaugušo kultūru, etnografijas, reliģiju, sociālās dažādības un raibumu. Eiropas tūkstošgadīgo kultūru nedrīkst vienkārši ar dzelzs slotu saslaucīt vienā lielā kaudz, lai pēc tam celtu iedomātu „jauno Eiropu” 11,4 milj. km² teritorijā ar 530 milj. iedzīvotāju.

Eiropas federācijas politiskā seja tikai veidojas, bet saimnieciskās sadarbības ceļi ir vēl neskaidrāki un sarežģītāki. Politiski un arī ekonomiski pašreiz jārēķinājas ar to nepārgājamo faktu, ka Eiropa ir sašķelta divās daļās, kuras vienu no otras šķir pagaidām nepārvarama siena. Eiropa tīri ģeogrāfiski ir tikai Azijas turpinājums jeb pussala, pie kam Padomju Savienība ar vienu kāju stāv Azijā un

ar otru Eiropā. Padomju Savienības Eiropas daļa aptver tikai 5 milj. km² ar 141 milj. iedzīvotāju no 147 milj. Kas lai notiek ar šo Eiropas daļu kopējā Eiropas konstrukcijā?

Otra ne mazāk svarīga Eiropas problēma ir tās agrākais *imperialisms un ar to saistītā koloniju problēma*. Visām Eiropas lielvalstīm bija savas plašas kolonijas, kuras tās ieguva pasauli „sadalot,” tajā kapitalisma laikmetā, kad Eiropa valdīja par visu pasauli. Pat mazām un vismazākām valstīm piederēja savas plašas kolonijas citos kontinentos. Beļģijai ar 29 500 km² un 8 milj. iedzīvotāju piederēja pāri par 2 milj. km² zemes ārpus Eiropas ar 10 milj. iedzīvotāju. Holandes koloniju platība arī pārsniedza 2 milj km² ar 61 milj. iedzīvotāju, t. i. apmēram 7 reizes vairāk nekā metropolē. Lielākā pasaules imperija — britu imperija gandrīz visa atrodas ārpus Eiropas. Metropole ir tikai 242 000 km² liela ar 48 milj. iedzīvotāju, bet imperija aptver 34,8 milj. km² ar 540 milj. iedzīvotājiem.

Tas nozīmē, ka ne ģeografiski ne vēl vairāk saimnieciski Eiropu nevar atšķirt vai izolēt no pārējās pasaules. To vēl mazāk var darīt tādēļ, ka Eiropai trūkst daudzu svarīgu pārtikas vielu, kā rīsa un visu kolonialpreču, arī tādus jēlvienus kā kaučuka, kokvilnas, naftas, krāsaino metālu un dažreiz pat maizes vai lopbarības. Pilnīga saimnieciska autarkija, pat 11,4 milj. km² Lielēiropā, nav iespējama; tā daudzām tirdzniecības, satiksmes un finansālām saitēm sasaistīta ar pasaules saimniecību. Tās uzturamas un izkopjamas, bet *Eiropa tomēr ieieta pasaules saimniecībā kā lielākā vai mazākā mērā vienota un koordinēta vienība*.

Tāpat arī atsevišķām Eiropas valstīm un tautas saimniecībām vispirms jāsaslēdzas ar savām tuvākām kaimiņvalstīm kopējai akcijai vai ciešai sadarbībai, lai tad nezaudējot ne savu politisko nedz saimniecisko patstāvību un seju, ieplūstu lielākās vienībās vai blokos. Pēdējie tad varētu radīt veselu kontinentu saimniecības, piem., Eiropas saimniecisko vienību, protams, bez Monroe doktrīnas pārfrazējuma „Eiropa tikai eiropiešiem.” Tas būtu darbs ne-

vis pie zaļā galda, bet organizējot dzīvi no apakšas uz augšu.

Jau Atlantijas charta vēl kara troksnī atzina, ka pasaules dabas bagātības vienlīdzīgi un pareizi sadalāmas; tāfad tā uzsvēra nepieciešamību starptautiski kārtot svarīgākās saimniecības problemas. To acimredzot Apvienotās nacijas vai to blakus organi būs spiesti darīt daudz plašākos apmēros, nekā to darīja to priekštece — Tautu Savienība. Lai kāda izskatītos projektētās Eiropas federācijas organizācija un juridiskā uzbūve, tai neizbēgami vajadzēs kārtot vairākus tehniski-saimnieciskus Eiropas kopjautājumus, piem., elektriskās strāvas, lielo autoceļu, lielbanku, karteļu u.c. Tas nav nekāds jauns ceļš. Pastāv taču jau kopš pagājušā gadsimta vidus Bernē pasta, telegrafa un dzelzceļu starptautiskās organizācijas. Šāda veida sadarbību vajaga tikai izplest un noorganizēt, lai chatiskas vai šauri patīgas darbības vietā radītu saskaņotāku un lietderīgāku. Tas jau arī plašākā nozīmē būtu tas pats „trešais ceļš,” par kuru pēdējā laikā miglaini runā.

Lielais vairums Eiropas valstu ir mazas valstis. Lielvalstis ir tikai 3 „lielie” — Anglija, Francija, Krievija. Vismazākā ir Vatikana valsts ar 0,44 km² un ar kādiem 1000 iedzīvotājiem, bet nevienam tādēļ vien nenāks prātā mazināt vai noliegt tās lielo nozīmi pasaulē. Tāpat tikai akla varas kāre vai neprāts var dzemdēt domu, ka visas pārējās kādas 30 Eiropas valstis un tautas varētu pakļaut lielajām vai vienkārši iznīcināt un dzēst no ģeografijas kartes. Tieši kulturas un socialā dzīvē tās uzrāda vislielākos panākumus. Tās ir vēsturiski izaugušas, nostiprinājušas un ir dzīves realitate; tās pastāv, kaut arī dažām jāpārļaiž grūti gadi un smagi satricinājumi.

Pagājušā gadsimta valsts tiesību zinātne nereti vēl Russo iespaidā valsti uzskatīja kā daudzu atomizētu individu mehanisku kopību. Arī dažos tagadnes sabiedriskos virzienos atomizēta, nivilēta individu masa jeb pūlis tiek uzskatīts par tautas saimniecības un valsts pamatu; tie ir it kā smilšu graudi lielā čupā. Patiesībā cilvēki nedzīvo tā

sašķelti un atšķirti, bet jūtas un darbojas kā ģimenes, socialo grupu novada vai tautas dzīvas jūtīgas sastāvdaļas,..... ar kurām viņus vieno svētas, dziļas saites. Šīs saites nedrīkst ar varu saraustīt un postīt. Tādēļ tādēļ, jēdzieniem kā zeme, tauta, nacija, valsts saimnieciskajā dzīvē jāļauj izpausties un tie jāievēro, jo ar tiem saistās brīvu darbīgu cilvēku augstākās prasības un intensīva gara dzīve.

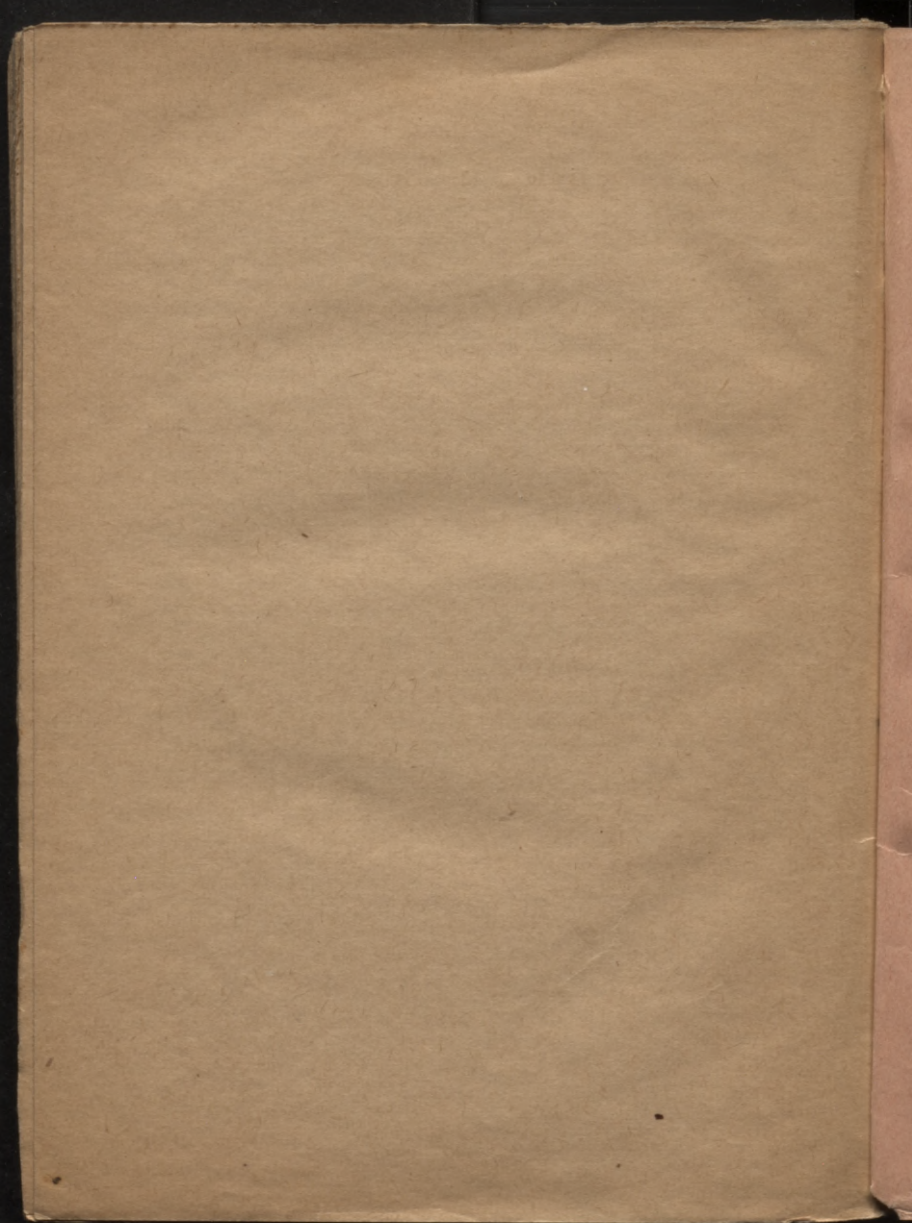

TABULU RĀDITĀJS

	lpp.
Latvijas iedzīvotāju sastāvs	
pēc nacionalitātēm 1935. g.	27
Iedzīvotāju nodarbošanās 1935. g.	30
Strādājošo iedzīvotāju nodarbošanās (procentos)	
dažādās valstīs	32
Pilsētu iedzīvotāji Latvijā 1897-1935. g.	37
Zemes īpašumu veidi	56
No lauksaimniecības pārtiekošo iedzīvotāju	
socialais stāvoklis	58
Valsts zemes fonda iedalītās vienības 1937. g.	59
Lauku saimniecību lielums 1935. g.	65
Galveno laukaugu kopražas 1000 to	85
Galveno laukaugu platība 1000 ha	88
Galveno laukaugu ražas no 1 ha veselos kvintalos	89
Ražas kāpinājums ar kūtsmēslu palīdzību	90
Lauksaimniecības ražojumu eksports tonnās	92
Lauksaimniecības ražojumu eksports 1000 latos	93
Mājlopu skaits (tūkstošos)	94
Lauksaimniecības kapitāli Latvijā 1937/38. g.	
(latos uz 1 ha derīgas zemes)	96
Saimniecības un ražošanas izdevumi	
1937/38. g. uz 1 ha	99
Laukstrādnieku algas Zviedrijā (kronās)	100
Galvenās rūpniecības nozares 1937. g.	112
Latvijas ārējā tirdzniecība (miljonos latu)	134

SATURA RĀDITĀJS

I	Geogrāfiskais stāvoklis	Ipp 5
II	Iedzīvotāji	19
III	Lauki un pilsētas	34
IV	Latvija mazaimniecību zeme	48
V	Lauksaimniecības uzplaukums	80
VI	Industrializācijas problēma	104
VII	Nacionālā saimniecība	127
VIII	Valsts saimniecība	145
IX	Pasaules saimniecība un mazās valstis	168

spēkiem šo lielo darbu vēl iespējams veikt, iespējams pavairot manuskriptu un tādējādi paglābt to nākamām paaudzēm.

„Tauta bez pagātnes” ir viens no bargākiem kvalificējumiem. Mūsu pagātne ir tik sena un bagāta, ka varam ar to pelnīti lepoties. Bet tā ir jāpazīst.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0304080899

Iespiešanā un arizuma iznāks:

LATVIJAS VESTURE

Latvju tautas likteņcīņas Eiropas krustceļos

Ar 27 kartēm un 110 attēliem

Baltijas Komitejas Protektorātā

Prof. B.Nerman'a priekšvārds. Ievads. SENĀ LATVIJA: I Ģeografiskais ietvars. II Baltu tautas mūsu eras pirmajā gadu tūkstoši. III Seno indoeiropiešu tradīciju patvērums. IV Vikingi un latvieši. Sv. MĀRAS VALSTS: V Krievu ekspansijas sākumi. VI Krustneši Livonijā. VII Livonijas konfederācija. VIII Čiņa starp austrumiem un rietumiem. HERCOGI UN KAIMIŅU KUNDZIBA: IX Kontrreformācija. X Zviedrijas brīvo zemnieku valsti. XI Kurzemes un Zemgales hercogiste. XII Krievu impērija Baltijas piekrastē. LATVIEŠU TAUTAS ATMODA: XIII Marseljezas ieskaņa. XIV Nacionālā kustība. XV 1905. g. revolūcija. LATVIJAS BRIVVALSTS: XVI Pirmais pasaules karš. XVII Latvijas atbrīvošana. XVIII Latvijas brīvvalsts starptautiskā aspektā. NOSLĒGUMS: Eiropas kontinenta mazās tautas kā seno civilizāciju pārstāves.

Kr. 16.—

ZELTA ĀBELES UNIVERSALĀ BIBLIOTEKA

Krājuma: UB Nr. 4—Skalbes Pasakas, Nr. 5—Anšl. Eglīša Uguns pilsēta, Nr. 6—Edv. Virzas Karals Nameitis á 2,60 un ārpus Universalās bibliotēkas izdotie Edv. Virzas STRAUMENI—Kr. 6.- un K. Skalbes Kakīša dzirnavas—Kr. -.70.

Otrā sērijā (nr. nr. 7-12) paredzētas grāmatas par latviešu kultūras vērtībām un Latvijas saimniecību, Dr. H. Biezā Kristianisms, nacionālisms, humanisms, Blaumaņa noveles, Raiņa dzeju izlase un citi. Zviedrijā katrs nr. ar piesūtišanu maksā Kr, 2,60, kas par vienu nr. uz priekšu iemaksājamas

POSTGIRO **250999**

Bokförläggare M. Goppers,
Strandvillan, Klinten, Stockholm

Anglijā—Latvju B-ba Lielbritānijā, 87, Eaton Place, London S.W. 1.; *Argentīnā*—„Latvija”, red. J. Bite, Buenos Aires, Casilla de Correo 2366; *Brazīlijā*—N. Ozoliņš, Sao Paulo, Av. Angelica, 2140; *Dānijā*—N. Mikitinskis DRK Lejr Ballonparken, Artillerivej, København. *Holande*—P. Martinsons, Postbox 348, Den Haag.

Citās zemēs pretvērtība pēc dienas kursa iemaksājama turienes bankās To the credit of SKANDINAVISKA BANKEN, Stockholm, for Publisher M. Goppers, Stockholm. Sīko summu pārveduma izd. var izrādīties visai augsti, kamdēļ ieteicams kārtot iemaksas kopīgi, ko varētu uzņemt latviešu organizācijas un draudzes.

Latviešu grāmatu izdošanai emigrācijā nav nekādu līdzekļu, kurpretim tās uzdevumi ir sevišķi lieli. Vitali un apdāvināti, ātri izvīrīdāmie vai vismaz nodrošinādami eksistenci jau pirmajā paaudzē, latvieši nav izturīgi iepretim svešām kultūrām un drīz asimilējas. No tautas viedokļa ir gluži vienalga, vai kādu tās locekli noslep kavojusi vai aizveduši verdzībā svešie iebrucēji, vai arī izglābusies tautas daļa, vai tās pēcnācēji ir izkusuši citās tautās. Tautas kopībai kritušie un mocēkļi vērtīgāki par reneģātiem. Svarīgi, lai pēc dažiem gadu desmitiem vēl būtu dzīva latviešu valoda. Latviešu grāmatai tāpēc jābūt ikkatrā latviešu bēgļa mitekļī! Abonējiet un ieteiciet citiem

ZELTA ĀBELES UNIVERSALO BIBLIOTEKU